Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler

programları ve meclisteki yankıları

(1908-1923)

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İNCELEME / ARAŞTIRMA

PROF. DR. İHSAN GÜNEŞ

MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE HÜKÜMETLER PROGRAMLARI VE MECLİSTEKİ YANKILARI (1908-1923)

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2008
Sertifika No: 11213

EDİTÖRLER
NUR ÖZMEL AKIN
PINAR GÜVEN

DÜZELTMEN
NEBİYE ÇAVUŞ

DİZİNİ HAZIRLAYAN
SEVGİ ÖZÇELİK

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: AĞUSTOS, 2012

ISBN 978-605-360-651-2

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

İÇİNDEKİLER

Önsöz XI
Giriş
I Divan-ı Hümayun'dan Kabine Sistemine Geçiş 3
II Hükümet Programlarının Yasal Dayanağı 25

I. BÖLÜM
İttihad ve Terakki Dönemi İkinci Meşrutiyet Döneminde Kurulan Hükümetler ve Programları
1.1.1. Kâmil Paşa Hükümeti 57
1.1.1.1. Hatt-ı Hümayun 59
1.1.1.2. Kâmil Paşa Hükümeti 61
1.1.1.3. Hükümet Programı 63
1.1.2. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti 67
1.1.2.1. Hatt-ı Hümayun 69
1.1.2.2. Hükümet Üyeleri 71
1.1.2.3. Hükümet Programı 73
1.1.3. Tevfik Paşa Hükümeti 79
1.1.3.1. Hatt-ı Hümayun 81
1.1.3.2. Hükümet Üyeleri 85
1.1.3.3. Hükümet Programı 87
1.1.4. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti 89
1.1.4.1. Hatt-ı Hümayun 91
1.1.4.2. Hükümet Üyeleri 92
1.1.4.3. Hükümet Programı 93
1.1.5. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti 105
1.1.5.1. Hatt-ı Hümayun 107
1.1.5.2. Hükümet Üyeleri 108
1.1.5.3. Hükümet Programı 109
1.1.6. Said Paşa Hükümeti 115
1.1.6.1. Hatt-ı Hümayun 117
1.1.6.2. Hükümet Üyeleri 119
1.1.6.3. Hükümet Programı 121

1.1.7. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti 127
1.1.7.1. Hatt-ı Hümayun 129
1.1.7.2. Hükümet Üyeleri 130
1.1.7.3. Hükümet Programı 131
1.1.8. Kâmil Paşa Hükümeti 137
1.1.8.1. Hatt-ı Hümayun 139
1.1.8.2. Hükümet Üyeleri 141
1.1.9. Mahmud Şevket Paşa Hükümeti 143
1.1.9.1. Hatt-ı Hümayun 145
1.9.1.2. Hatt-ı Hümayun 147
1.1.9.3. Hükümet Üyeleri 149
1.1.10. Mehmed Said Paşa Hükümeti 151
1.1.10.1. Hatt-ı Hümayun 153
1.1.10.2. Hükümet Üyeleri 155
1.1.10.3. Hükümet Programı 157
1.1.11. Mehmed Talât Paşa Hükümeti 171
1.1.11.1. Hatt-ı Hümayun 173
1.1.11.2. Hükümet Üyeleri 179
1.1.11.3. Hükümet Programı 181
1.2. Hükümet Programlarının
Meclis-i Mebusan'daki Yansımaları 185
1.3. Hükümet Programlarında
Üzerinde Durulan Ana Konular 199

II. BÖLÜM
Mütareke Döneminde Kurulan Hükümetler ve Programları
2.1.1. Ahmed İzzed Paşa Hükümeti 213
2.1.1.1. Hatt-ı Hümayun 215
2.1.1.2. Hükümet Üyeleri 216
2.1.1.3. Hükümet Programı 217
2.1.2. Tevfik Paşa Hükümeti 223
2.1.2.1. Hatt-ı Hümayun 225
2.1.2.1. Hatt-ı Hümayun 227
2.1.2.2. Hükümet Üyeleri 228
2.1.2.3. Hükümet Programı 231

2.1.3. Damat Ferid Paşa Hükümetleri 233
2.1.3.1. Hatt-ı Hümayun 235
2.1.3.1. Hatt-ı Hümayun 237
2.1.3.1. Hatt-ı Hümayun 239
2.1.3.2. Hükümet Üyeleri 241
2.1.4. Ali Rıza Paşa Hükümeti 243
2.1.4.1. Hatt-ı Hümayun 245
2.1.4.2. Hükümet Üyeleri 246
2.1.4.3. Hükümet Programı 247
2.1.5. Salih Paşa Hükümeti 251
2.1.5.1. Hatt-ı Hümayun 253
2.1.5.2. Hükümet Üyeleri 254
2.1.6. Damat Ferid Paşa Hükümetleri 255
2.1.6.1. Hatt-ı Hümayun 257
2.1.6.2. Hükümet Üyeleri 260
2.1.7. Tevfik Paşa Hükümeti 261
2.1.7.1. Hatt-ı Hümayun 263
2.1.7.2. Hükümet Üyeleri 265
2.1.7.3. Hükümet Programı 267
2.2. Hükümet Programlarının Meclis-i Mebusan'daki Yankıları 269
2.3. Hükümet Programlarında Üzerinde Durulan Konular 282

III. BÖLÜM
Meclis Hükümeti Dönemi
3.1. Hükümetin Kuruluş Biçimi 287
3.1.1. Hükümet Üyeleri 300
3.1.2. Hükümet Programı 301
3.2. Fevzi Paşa Hükümeti 309
3.2.1. Hükümet Üyeleri 310
3.3. Rauf Bey Hükümeti 313
3.3.1. Hükümet Üyeleri 314
3.4. Fethi Bey Hükümeti 315
3.4.1. Hükümet Üyeleri 316
3.4.2. Hükümet Programı 317

3.5. Hükümet Programının Meclisteki Yankıları 345
3.6. Hükümet Programlarında Üzerinde Durulan Ana Konular 351

Sonuç 359
Notlar 365
Seçilmiş Kaynakça 377

Dizin 381

KISALTMALAR

AAMY	Atatürk Araştırma Merkezi Yayını
age	Adı geçen eser
BAO	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Dev.	Devre
DUİT	Dosya Usulü İrade Tasnifi
İç.	İçtima
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
Karş.	Karşılaştır
M.	Madde
MAZC	Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MBK	Milli Birlik Komitesi
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
s.	Sayfa
S.	Sayı
SBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Se.	Sene
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
yage	Yukarıda adı geçen eser
YKY	Yapı Kredi Yayınları

Önsöz

"Belli bir yerde yaşayan bir toplumu yöneten, onu dışarıya karşı temsil eden, savunan, o toplumun içinden çıkan bir güçle örgütlenen, bulunduğu yerde kendinden üstün ya da kendine denk başka bir kuruluş tanımayan, kendine özgü bir kişiliği olan toplumsal kuruma 'devlet' adı verilmektedir."[1]

Çağdaş bir devlette yasama, yürütme ve yargı olmak üzere üç temel organ vardır. Bunların işleyişleri ve birbirleriyle olan ilişkileri anayasalarda belirlenmiştir. Ancak devlet denilen üstün toplumsal kurum günümüzden binlerce yıl önce ortaya çıktığında, adı geçen organlar birbirinden ayrı bir şekilde çalışmıyordu. Devletin gücünü o toplumdan çıkmış ya da o toplumca benimsenmiş kral, sultan, şah, padişah gibi unvan taşıyan bir birey temsil ediyordu. Bu gücü kendinde odaklaştıran birey, dinsel yetkelerle gücünü daha da artırmıştır. Böylece devlet yöneticileri zaman zaman Tanrı gibi, zaman zaman Tanrı adına ülkesini yönettiğini iddia ederek, sınırsız yetkileriyle doğaüstü güçlerden başka hiçbir güce hesap vermeyen bir düzen oluşturmuşlardır. Mutlak monarşi olarak adlandırılan bu devlet düzeninde yasama, yürütme ve yargı organlarının işlevi de tek bir kişide toplanmıştır.

Devleti yönetenlerin, yönetme gücünü Tanrı yerine yönettiği toplumdan alması gerektiğini belirten düşüncelerin ortaya çıkma-

sıyla devlet yönetimi ile dinî inançlar birbirinden ayrılmıştır. Monarşik düzeni kökünden sarsan bu gelişme Fransız ihtilalinden sonra daha da güncellik kazanmış ve demokratik düzenlerin kurulmasını sağlamıştır. Devlet çağdaşlaştırılarak yasama, yürütme ve yargı organları ayrı işlevlerle donatılmıştır.

İngiltere'de *Magna Carta Libertatum* ile başlayan kralın yetkilerini sınırlandırma hareketi giderek parlamentolu düzenlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Parlamentolu düzenlerin oluşmasıyla birlikte artık devletler kişilerin isteğine göre değil, parlamentonun koyduğu kurallara göre yönetilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla da devlet organlarının işlevlerinde de bir farklılaşma ortaya çıkmıştır.

XVII. yüzyılda yasama görevi kralın danışma meclisi olarak doğan, fakat giderek gelişip güçlenen ve seçilmiş üyelerden oluşan bir parlamentoca, yürütme görevi ise başında kralın ve onun atadığı kişilerden oluşan bir kral konseyince yerine getirilmeye başlanmıştır.

XVIII. yüzyılda yürütme gücü ikiye ayrılmıştır. Bir bölümü kralın kendisince, diğer bir bölümü ise kabinece yerine getirilmiştir. Kabinenin içinden birinin sivrilmesi, başbakanlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kabine, parlamentoya karşı sorumluluk altına girmiştir. Bu durum, yasama organıyla yürütme organının uyumlu çalışmalarını gündeme getirmiştir. Parlamentonun gücü artmıştır. Böylece parlamento gerek siyasal, gerekse cezai bakımdan kabineyi denetleme olanağı elde etmiştir. Yasama organı ile yürütme organı arasındaki bu ilişki Hükümet Programının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Zira görevde kaldığı sürece hükümetin gerek kendi üyeleri arasında eşgüdümü sağlamak, gerekse sorumlu olduğu güce karşı izleyeceği politikanın genel ilkelerini ortaya koyarak onun onayını alabilmek için, Hükümet Programı adını verdiğimiz bir ortaklık belgesinin hazırlanması zorunlu olmuştur. Kendiliğinden ortaya çıkan bu düşünce, zamanla anayasalara da girerek vazgeçilmesi olanaksız bir kural biçimine dönüşmüştür.

Türk toplumu, özde olmasa bile şekil bakımından 1876'dan beri anayasalı, parlamentolu düzenle tanışmaktadır. Özellikle 8 Ağustos 1325 (21 Ağustos 1909)'ten bu yana kurulan parlamen-

ter sistemle bu geleneği geliştirmeye, yerleştirmeye, daha kalıcı, demokratik bir sistem kurmanın yollarını bulmaya çalışmaktadır.

Yasal olmasa bile, fiilen Mondros Mütarekesi'nden sonra varlığını yitiren Osmanlı Devleti'nin yerine "bir avuç Türk'ün barındığı ata yurdunda" ulus egemenliğine dayanan "yeni bir Türk Devleti" kurulurken, bu devletin temel yapısını belirleyecek yasal düzenlemeler de yapılmıştır. Bu düzenlemeler yapılırken ileride anayasalı demokratik düzene geçişi zorlaştıracak hükümlerden kaçınılmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu somut koşullar nedeniyle zorunlu olarak benimsenen güçler birliği ilkesi 1924'ten sonra da sürdürülmüştür.

Ulusal Kurtuluş Savaşı kazanıldıktan sonra saltanat kaldırılmış ve Cumhuriyet ilan edilmiş olmasına rağmen, yeni devletin temel düzenini yansıtan derli toplu bir anayasanın eksikliği hissediliyordu. 20 Ocak 1921'de çıkarılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yeni devletin ihtiyaçlarını karşılaması söz konusu değildi. İşte bu nedenle Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni bir anayasa yapmaya karar vermiş ve 20 Nisan 1924'te Cumhuriyet döneminin ilk anayasasını "ittifaka yakın bir ekseriyetle" kabul etmiştir.

Cumhuriyet döneminin bu ilk anayasasının 44. maddesiyle hükümetin tutacağı yolu ve siyasi görüşünü en geç bir hafta içinde Meclis'e bildirmesi ve Meclis'ten güvenoyu istemesi zorunlu hâle getirilmiştir. Böylece II. Meşrutiyet'in başından beri tartışması yapılan hükümet programının hazırlanması ve bunun meclise sunularak milletvekillerinin güveninin alınması anayasal bir ilke olmuştur.

Demokratik siyasal kültür birikimine, demokratik geleneklerin yerleşmesine ve hükümet uygulamalarının denetlenmesine yardımcı olan hükümet programları üzerinde bugüne değin ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır.

Bu konuda yapılan çalışmalar cumhuriyet dönemiyle sınırlı kalmıştır. Biz bu çalışmamızda biraz daha gerilere giderek II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyetin ilanına uzanan zaman dilimi içindeki "Hükümetleri ve Hükümet Programlarını" gün ışığına çıkarıp araştırıcıların bilgisine sunacağız. Bunu yaparken Divan-ı Hümayun'dan 'Kabine Sistemi'ne geçiş sürecini genel çizgileriyle ele alacak, ardından da hükümet programlarının yasal dayanaklarını sorgulayacağız.

Çalışmamız üç bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde 1908-1918 yılları arasında kurulan hükümetleri ve hükümet programlarını, ikinci bölümde 1918-1922 yılları arasında kurulan hükümetleri ve hükümet programlarını, üçüncü bölümde de Meclis Hükümeti Dönemi olarak adlandırdığımız çağdaş Türkiye'nin temellerinin atıldığı 1920-1923 arasında kurulan hükümetlerini ve onların programlarını ele alıp inceleyeceğiz. Bu dönem üzerine eğilecek araştırıcılara yardımcı olacağı umuduyla hükümet programları yanında, sadrazamların göreve getirildiğini gösteren Hatt-ı Hümayunlarla hükümette yer almış üyelerinin de listelerini vereceğiz.

İncelediğimiz dönem Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve çağdaş Türkiye'nin kuruluş dönemidir. O nedenle de hayli ilginçtir. Bu ilginçlik kuşkusuz parlamentoya da yansımıştır. Çeşitli etnik öğelerden oluşan Osmanlı Meclis-i Mebusan üyelerinin ülke sorunlarına bakış açıları ve önerdikleri çözüm yolları ile imparatorluktan ulus devlet biçimine dönüşen çağdaş Türkiye'nin temsilcilerinin sorunlara bakış açısı ne olmuştur? sorusunu yanıtlayabilmek için de hükümet programlarının meclisteki tartışmalarına yer vereceğiz.

Bu incelememiz tümüyle Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, *Takvim-i Vekayi* gazetesi, *Tanin* gazetesi, *Sabah* gazetesi, *Alemdar* gazetesi, *Yeni Gazete*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri gibi belgesel kaynaklara ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelere dayandırılmıştır. Döneme ilgi duyanların bilgilerini geliştirmelerine yardımcı olmak amacıyla kitap sonuna bir de seçilmiş kaynakça eklenmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkarılmasında bana yardımcı olan öğrencim, meslektaşım Doç. Dr. Şaduman Halıcı'ya, Araştırma Görevlileri Murat Burgaç'a ve Pakize Yönter'e, tüm sıkıntılarımı paylaşan ve kendi çalışmalarından özveride bulunarak beni destekleyen eşim Doç. Dr. Zeliha Güneş'e, kitabın basılması konusunda beni cesaretlendiren Sayın Emre Yalçın'a ve kitabı yayın programına alan Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları yöneticilerine en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. İhsan Güneş
Eskişehir

GİRİŞ

I

Divan-ı Hümayun'dan Kabine Sistemine Geçiş[2]

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de hükümetler (icra gücü) toplum yaşamının düzenlenmesinde önemli roller oynamışlardır. Zira ülkelerin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimini belirleyen, bunun için gerekli kararları alarak uygulayan, gerekli düzenlemeleri hazırlayan, ülke içinde ve uluslararası ilişkilerde izlenecek politikayı saptayan, ekonomik kalkınma için gerekli önlemleri alan, bütçeyi hazırlayan hep hükümetler olmuştur. İster totaliter veya otoriter, ister demokratik olsun tüm devletlerde hükümetler vazgeçilmez temel organlardır. Bu organların oluşum biçimi, görev ve yetkileri, sorumlulukları ülkeden ülkeye ve zamanın akışına göre farklılıklar göstermektedir.

İcra görevini yapan kurumlar yere ve zamana göre farklı adlarla anılmıştır.[3] Ülkemizin tarihinde icra gücünü kullanan kişiler Divan-ı Hümayun üyeleri, nazır, vükelâ heyeti üyeleri, İcra Vekilleri Heyeti ve Bakanlar Kurulu üyeleri gibi çeşitli unvanlar taşımışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde hem icra, hem yasama, hem de yargı organı işlevini sürdüren Divan-ı Hümayun, imparatorluğun kuruluşunun hemen ardından güncellik kazanmıştır. XV.

yüzyıldan başlayarak devlet ve memleket işlerinin görüşüldüğü en yüksek organ olmuştur. Ancak bu organ XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevini yitirmeye başlamış ve durağanlaşmıştır.

IV. Mehmet'in av eğlencelerine dalarak vaktinin önemli bir bölümünü İstanbul dışında geçirmesi, Köprülülerin etkinliği, divan toplantılarını sadrazam konağına kaydırmıştır.[4] Böylece XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Divan-ı Hümayun'un etkinliği azalmıştır.[5] Divan-ı Hümayun'un bürokratik unsurları da sadrazam konağına taşınınca,[6] Lewis'in deyimi ile burası Osmanlı hükümetinin eylemli merkezi, sadrazam da onun eylemli başı olmuştur.[7]

Çağdaşlaşmayı bir devlet politikası haline getiren III. Selim'in reform çabalarını II. Mahmut daha da genişleterek sürdürmüştür. Geleneksel yapıyı değiştirici önemli adımlar atmış, merkezî yapıda büyük değişiklikler yapmıştır. İşlerliğini yitirmiş olan Divan-ı Hümayun'u kaldırarak Fransa'da olduğu gibi nazırlıkların kurulmasını sağlamıştır. Başlangıçta dahiliye, hariciye, adliye, maliye, ticaret nazırlıkları kurulmuş;[8] daha sonra bunlara ziraat, nafıa, evkaf-ı hümayun ve maarif nazırlıkları da eklenmiştir. Bu arada sadrazamlık da başvekâlete çevrilmiştir (30 Mart 1838).[9]

II. Mahmut, kaldırdığı Divan-ı Hümayun'un yerine nazırların katıldığı meclis-i vükelâ (meclis-i has) adıyla icra görevini yerine getiren yeni bir kurum oluşturmuştur. Bu kurum günümüzün bakanlar kurulu işlevini yerine getirmiştir.

Vükelâ meclisine katılan üyelerin, dolayısıyla da nazırlıkların sayısı sürekli değişmiştir.[10] Ancak, sadrazam, şeyhülislam, serasker, maliye, ticaret, hariciye, evkaf-ı hümayun, sadaret müsteşarı, darphane-i âmire nazırı, zaptiye müşiri, tophane müşiri, kaptan-ı derya, divan-ı devai nazırı, hazine-i hassa nazırı, valide kethüdası, meclis-i tanzimat başkanı, meclis-i vâlâ reisi, sadaret müsteşarı belgelerde en sık rastlanan isimlerdir.[11]

Nazırlıkların, dolayısıyla da meclis-i vükelânın kurulmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda da çağdaş kabine sistemine doğru bir gidiş başlamıştır. Zira, vükelâ meclisi, haftada iki gün başvekilin (sadrazamın) başkanlığında toplanıyor, devlet işlerini görüşüyor-

du. Başvekil, vükelâ heyeti arasında koordinasyonu sağlıyordu. Nazırlar kendi nazırlıklarından sorumlu idiler. Vükelâ meclisinde kararlar oy çokluğu ile alınıyor ve padişaha bir mazbata ile sunuluyordu. Dinî alanı ilgilendirmeyen konular hatt-ı hümayun ile, dinî alanı ilgilendirenler ise hatt-ı hümayun yanında şeyhülislam fetvası ile uygulamaya konuyordu.

Padişah gerekli gördüğünde vükelâ meclisinin toplantılarına katılıyor ve gerekli eleştiri ve uyarıları yapıyor,[12] hatta vükelâ meclisinin önemli toplantılarının kendi huzurunda yapılmasını da istiyordu.[13]

Nazırları padişah atıyordu. Bu atama hatt-ı hümayun ile oluyordu ve sadrazama bildiriliyordu. Zaman zaman atama konusunda sadrazamla görüşse bile yetki padişahta idi. O nedenle de nazırlar sadrazama karşı değil, padişaha karşı sorumluydu. Padişah istediğinde sadrazamı, nazırları tümüyle değiştirebiliyordu.[14] Nazırların görev ve sorumlulukları saptanmamıştı. Gerek bireysel, gerekse ortaklaşa sorumluluklarını gösteren düzenlemeler yapılmamıştı. Bu nedenle de meclis-i vükelânın padişaha karşı tavır ve davranışı başvekilin (sadrazamın) etkinliğine bağlılık gösteriyordu. Güçlü sadrazamlar zamanında vükelâ meclisi padişah karşısında daha serbest davranabiliyordu. Örneğin, Abdülaziz'in müdahalelerine karşı Ali Paşa vükelâ meclisini birlik içinde tutabilmişti. Ancak bu durum, kişiyle kaim olduğu için, kurumsallaşamamış, dolayısıyla da meclis-i vükelâ çağdaş bir kabineye dönüşememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan çağdaşlaşma hareketleri sonunda dil bilen, az da olsa Avrupa'yı tanıyan, medrese dışı eğitim kurumlarında yetişerek ülke sorunlarını din dışı yaklaşımlarla çözmeye çalışan yeni bir aydın tipi ortaya çıkınca siyasal sistem de sorgulanmaya başlanmıştır. Bunlar, Avrupa'da gelişen liberal akımların etkisiyle yapılan reformları yetersiz görüyorlar, daha kapsamlı düzenlemelerin yapılmasını ve ülke sorunlarının çözümü için mutlak monarşi yerine, anayasalı, parlamentolu bir sistemin kurulmasını istiyorlardı. Örneğin, Halil Şerif Paşa 1867'de Osmanlı Devleti'ni ancak meşrutiyet idaresinin kurtarabileceğini belirtiyordu.[15] Gençler, "Bab-ı Âli hegemonyası" olarak nitelendir-

dikleri sadrazamların uygulamalarına karşı çıkıyorlar, Avrupa'daki siyasal gelişmelerde önemli rol oynamış olan basınla daha iyi ilişki içine giriyorlar ve amaçlarına ulaşabilmek için gazeteden daha çok yararlanmaya çalışıyorlardı.

Yeni Osmanlılar adıyla anılan gençlerin yurtiçinde ve yurtdışında verdiği anayasalı ve parlamentolu sisteme geçiş mücadelesi başarılı oldu. Meşruti sisteme karşı olan Abdülaziz tahttan indirilerek, yerine Sultan Murat geçirildi (30 Mayıs 1876).

Murat'ın padişah olmasıyla meşruti sistem arayışları (anayasacılık hareketi) hız kazandı. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'ya yazılan hatt-ı hümayunda "usul-i devlet ve idare-i mülk ve millet" için ülkenin koşullarına göre "nizamat-ı esasiyenin tanzim" edilmesi ifadesi,[16] Osmanlı devletinin kalkınabilmesi ve sorunlarını aşabilmesi için "şûra-yı ümmet'in oluşturulması" isteklerinin açıkça dışa vurulmasına olanak sağladı.[17] Reform istekleri yoğunlaştı. Osmanlı aydınları, "şûra-yı ümmet" oluşturulmadan yapılacak reformların yetersiz kalacağını, o nedenle anayasanın halk tarafından seçilecek bir heyet tarafından yapılması gibi oldukça radikal isteklerde bulunmaya başladı.[18] İçeride meşrutiyetçi akım hızla gelişirken dış sorunlar da giderek ağırlaştı. Bunların üstesinden gelmek için Murat'ın sağlık durumunun uygun olmadığını gören yöneticiler, bir darbe ile onu padişahlıktan indirerek, yerine Abdülhamid'i oturttular (31 Ağustos 1876).

Anayasayı yapacağına dair söz veren yeni padişah 8 Ekim 1876'da bir komisyon kurdu. Gündüzleri Bab-ı Âli'de, geceleri ise Midhat, Damat Mahmut ve Server Paşalar gibi devrin önde gelen kişilerinin konaklarında çalışan bu komisyon, "Meclis-i Umumi" adıyla Osmanlı parlamentosunun açılmasını kararlaştırdı.[19] Böylece meşruti sisteme giden yolu açtı. Arkasından da devletin yeniden yapılanmasını sağlayacak "Kanun-ı Esasi"yi (Anayasa'yı) hazırladı. 23 Aralık 1876'da Anayasa'nın ilan edilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda da mutlakıyet sona erdirilerek meşruti sisteme geçildi.

Anayasanın üçüncü bölümü "vükelâ-yı devlet"e ayrılmıştı. Buna göre sadrazamlık ve şeyhülislamlık makamına padişah güvendiği birini atayacaktı. Diğer vükelâ da padişah iradesiyle atanacak-

tı (M. 27). Vükelâ meclisi sadrazamın başkanlığında toplanacak, önemli iç ve dış konuları görüşecek; görüşmeler sonucunda padişahın iznini gerektiren konularda "irade-i seniyye"ye başvurulacaktı (M. 28). Vükelâdan her biri görev alanına giren işleri usulüne uygun olarak yapacak, doğrudan görev alanına girmeyen işleri sadrazama bildirecek, sadrazam ya yapılması için izin verecek ya da padişahtan görüş alınması için padişaha arz edecekti. Bunların neler olduğu özel düzenleme ile yapılacaktı (M. 29). Vükelâ-yı devlet görev alanındaki işlerden dolayı sorumlu olacaktı (M. 30). Mebuslar vükelâ-yı devletten birinin görev alanına giren işlerden dolayı şikâyetçi olur ise, şikâyetini meclis başkanına bildirecekti. Bu belge ilgili komisyona gönderilecek, ilgili komisyon şikâyetçi kişiyi çağıracak ve gerekli bilgiyi aldıktan sonra şikâyetin ciddi olduğu sonucuna varılırsa, bir raporla durum Meclis-i Mebusan genel kuruluna sunulacak ve şikâyetçi olunan nazır meclise çağrılacak, iddiaların doğru olup olmadığı sorulacaktı. Nazır ya kendisi veya bir temsilcisini göndererek iddiaları yanıtlayacaktı. Eğer meclis üçte iki çoğunluk ile nazırın yargılanmasını kabul ederse, nazırın yargılanmak üzere Divan-ı Âli'ye gönderilmesi bir raporla sadrazama bildirilecek, sadrazam da bunu bir yazı ile Divan-ı Âli'ye gönderecekti (M. 31). Nazırların yargılanması özel bir yasa ile yapılacaktı (M. 32). Memuriyetleri dışındaki konularda nazırların diğer Osmanlı bireylerinden farkları olmayacak, ilgili mahkemede yargılanacaktı (M. 33). Divan-ı Âli tarafından suçlu olarak itham olunan nazır aklanıncaya kadar vekâletten alınacaktı (M. 34). Vükelâ tarafından meclise sunulan tasarıyı meclis kabul etmez, bu konuda vükelâ ısrarlı olur ise, vükelânın istifası ya da meclisin feshi konusunda padişah yetkili olacaktı (M. 35). Meclisin açık olmadığı sırada devleti bir zarardan ya da genel durumu bozacak bir hâlden korumak için; Kanun-ı Esasi'ye aykırı olmamak koşuluyla vükelâ heyetinin alacağı kararlar –Meclis-i Mebusan açılıncaya kadar– geçici yasa hükmünde olacaktı (M. 36). Vükelâ heyetinden her biri ya da bu heyetin görevlendireceği bir kişi mecliste açıklama yapma hakkına sahipti (M. 37). Vükelâdan biri hakkında Meclis-i Mebusan'da çoğunlukla bir konuda açıklama istendiğin-

de ya kendisi, ya da görevlendireceği biri, sorulacak sorulara gerekli yanıtları verecekti. Gerek görürse sorumluluğu üzerine alarak cevabı erteleyebilecekti (M. 38).[20]

Anayasada nazırların irade-i seniyye ile atanması belirtilmiş olmasına karşılık, bunların sayıları ve isimleri belirtilmemişti. Vükelâ meclisine katılacak üyeler de açıklanmamıştı. Vükelâ meclisinin nasıl toplanacağı, nasıl karar alacağı ve bu kararların uygulanma biçimi de belirtilmemişti. Nazırların görev alanları ve meclis-i vükelânın toplanma biçimi özel yasalara bırakılmıştı. İşte bu yasal düzenlemelerin yapılabilmesi için meşruti sistemin çarklarının dönmesi ve Meclis-i Mebusan'ın açılması gerekiyordu.

Anayasa ilan edilmiş olmasına karşılık meşruti sistemin işletilmesi konusunda duraksamalar oldu. Geciktirilmiş de olsa Meclis-i Âyan üyeleri atandı, vilayetlerden seçilen mebuslar İstanbul'a geldi, İstanbul'da da seçimler yapılarak mebuslar belirlendi. 19 Mart 1877'de Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan'dan oluşan Osmanlı parlamentosu çalışmalarına başladı. Devlet ve toplum hayatına yön verecek düzenlemeler bundan böyle kişilerin iradeleriyle değil, parlamento aracılığıyla yapılacaktı.

Parlamento yapılması gereken yasal düzenlemeleri öncelik sırasına göre belirlemişti. "Muhakeme-i Vükelâ Kanunu, Nezaretlerin Görevleri Kanunu, Meclis-i Vükelâ'nın Nizam-ı Mahsusu Kanunu" ikinci öncelikle çıkarılması gereken yasalar içinde yer alıyordu.[21] Şûra-yı Devlet'in Tanzimat Dairesi de "Vükelâ-yı Devlet-i Âliye'nin ve Meclis-i Vükelâ'nın Vezaif Kanunu" adı altında bir tasarı hazırlamıştı. Bu tasarının gerekçesinde özetle şöyle deniliyordu:

Her devlette genel iradenin düzenli olabilmesi için en etkin yöntem, icra gücünün görevlerinin saptanması ve görevin gereği olan yetki ve sorumluluğun yasalarla belirlenmesidir.

İdarî birimler arasında düzgün ilişki kuracak, ülkenin ve halkın refahı için düzenlemeler yapacak organ heyet-i vükelâdır.

Tanzimat'ın ilanından sonra idarenin genel görevleri açıkça belirlenmediği, devlet ve ülke işleri düzgün yürütülmediği için amaca ulaşılamamıştır. Bu yolda harcanan çabalar ve geçen zaman göz

önüne alındığında genel idarenin karışıklık içinde kalmasının, kısa sürede yapılacak işlerin gecikmesinin nedeni merkezî idarenin zayıflığı ve düzensizliğidir. Bunun giderilmesinin zamanı gelmiştir. Devlet yönetiminin çağdaş uygarlığa uygun hale getirilmesi için padişahımızın ihsan ettiği Anayasa'da vilayet idaresinin "tevsi-i mezuniyet, tefrik-i vezâif ilkesi" üzerine oturtulduğu gibi, merkezî idarenin de bu ilkeye uygun hareket etmesi gerekir. Bunun için Anayasa'nın 30. maddesinde vükelâ-yı devletin memuriyetlerine dair ahval ve icraattan sorumlu oldukları, 40. maddesinde de vükelâ-yı devletin görevlerinin özel yasalarla belirleneceği, her memurun kendi görev alanından sorumlu olacağı belirtilmiştir. 29. maddede vükelâdan her birinin vekâletlerine ait işlerden yetkileri içinde bulunanları usulüne göre yapacağı ve yetkilerinin üstünde olanları sadrazama bildireceği, bunlardan padişaha iletilmesi gerekenlerin padişahtan sorulacağı, görüşülmesi gerekenlerin meclis-i vükelâda görüşüldükten sonra irade-i seniyye ile uygulamaya konulacağı vurgulanmıştır.

Ancak bu gibi işlerin neler olduğu belli değildi. İşte bu nedenle vükelâ-yı devletin ve meclis-i vükelânın görevlerine ilişkin bir yasa tasarısının hazırlanması zorunlu görülüyordu. Kaldı ki böyle bir yasa tasarısının hazırlanması Şûra-yı Devletçe hazırlanması istenen tasarılar içinde de yer alıyordu. Tanzimat dairesi bu konuda yeterince çalışma yapmış ve bir tasarı hazırlamıştır.

Hazırlanan tasarıda:

1. Her nezaretin özel görevlerinin neler olduğu, bunları ne dereceye kadar yapmaya yetkisinin bulunduğu, sadaretten sormak zorunda olduğu işlerin ve bireysel sorumluluğunun sınırlarının,

2. Meclis-i vükelâda tartışılması gereken işlerin,

3. Meclis-i vükelânın karar verdiği konularda vükelânın ortak sorumluluğunun ne olduğunun belirlenmesi ve alınan kararların uygulamaya konulması gibi ana noktalar üzerinde durulmuştur.

Bunun için de vükelâlık makamlarının saptanmasına öncelik verilmiştir. Tasarı, vükelâlığın 14 mansıptan oluşmasını, vükelânın görevlerinin genel ve özel olmak üzere iki kısma ayrılmasını öngörmüştür.

Tasarının gerekçesinde, meclis-i vükelânın ortak sorumlulukları üzerinde de durulmuştur. Vükelâ meclisindeki tartışmalarda bazı maddelerde anlaşmazlık olsa bile çoğunluğun kararının uygulamaya konulması, azınlıkta kalanların da ortak sorumluluktan çıkmaması, anlaşmazlıkların yasa ile çözümlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle de bazı kuralların konulmasının ve büyük işlerde fikir ve oybirliğinin sağlanmasının gerekliliği özellikle vurgulanmıştır.

Tasarı hazırlanırken her nezarete ait konular o nezaretlerden sorulmuştur. Nezaretlerin verdiği yanıtlar incelenmiş, o nezaretin içtüzüğünde bulunması gerekenler ayıklanmış, bunların dışında kalanlar tasarıya madde olarak eklenerek olgun bir tasarının ortaya çıkarılmasına özen gösterilmiştir. Nitekim bu çabanın sonunda giriş ve sonuç dışında 16 fasıl ve 99 maddeden oluşan oldukça kapsamlı bir tasarı ortaya çıkmıştır.[22]

Vükelâ meclisinin Dahilî Nizamnamesi de bu tasarıyla birlikte vükelâ meclisine sunulmuştur.[23]

10 Şubat 1294'te (22 Şubat 1879) Tanzimat Dairesi'nce hazırlanan bu tasarı (Şûra-yı Devlet'te) Heyet-i Umumiye'de okunmuş, tartışılmış ve şu düzeltmeler yapılarak kabul olunmuştur.

1. Ordu, kolordu ve fırka-ı bahriye kumandanlarının seçimi hakkında benimsenen yöntemin değiştirilmesi,

2. Vali mutasarrıf ve kaymakam atamalarının değiştirilmesi,

3. Şirketlerin yaptığı nizamnamelerin Nafıa ve Ticaret Nezaretleri tarafından incelenmesi,

4. Meclis-i vükelâda "hukuk-i ahdiye ve münasebat-ı esasiye-i hariciye" ve devletin ve memleketin korunması ve bağımsızlığı, bütünlüğü gibi bir konuda görüşleri benimsenmeyen ve azınlıkta kalan bir nazırın istifa etmesi,

5. Vükelâ meclisinde tutulan zabıt ceridelerinin ve mazbataların toplantıda bulunmayan nazırlar tarafından da imzalanması.

İşte bu değişiklikle tasarı 17 Şubat 1294'te (1 Mart 1879) kabul edilerek[24] 50 adet bastırılmış, vükelâ meclisi üyelerine sunulmuştur.[25]

Tasarıya göre vükelâlık; sadrazamlık, şeyhülislamlık, seraskerlik, kaptan-ı deryalık, hariciye ve sıhhiye nezareti, dahiliye nezareti, şûra-yı devlet reisi, adliye ve mezhepler nezareti, tophane müşi-

riyeti, maliye nezareti, nafıa nezareti, ticaret ve ziraat nezareti, maarif nezareti ve evkâf nezareti olmak üzere on dört nazırlıktan oluşuyordu (M. 1).

Vükelâ-yı devlet bu kanuna göre, yetkileri içinde bulunan uygulamadan, bireysel ve meclis-i vükelâda kararlaştırılmış olan işlerden dolayı Meclis-i Mebusan'a karşı toplu olarak sorumlu olacaktı (M. 2). Vükelâ-yı devlete atanan kişiler belirlenen gün ve zamanda meclis-i vükelâda bulunacak, görüşülen devlet işleri hakkında oy verecekti (M. 3). Her nazır kendi görev alanı içinde bulunan birimlere ait kanun ve yönetmeliklerle saptanmış olan işleri yerine getirecekti. Sadrazamdan sorularak yapılması gereken işler konusunda, sadaretten gönderilecek irade-i seniyyeye göre davranacaktı. Meclis-i vükelâ kararlarına uygun olan işleri irade-i seniyye veya sadaret makamından gönderilecek resmî yazıya göre yapacaktı (M. 4).

Her nazır bütçede kendi birimleri için ayrılan ödeneği izin almaksızın kullanmaya yetkili olacaktı. Harcamayı yaparken; öncelikle devletin genel durumunu ve önemli gereksinmelere göre kendi dairesince inşaat, tamirat ve alım-satım ve diğer harcamalar için hazırladığı belgeyi göz önünde bulunduracaktı. Ayrıca bu belgelerin Şûra-yı Devlet ve meclis-i vükelâda incelenmesi, heyet-i mebusan ve âyanda onaylanması, her faslın kullanımına padişah iradesiyle izin verilmiş olması gerekecekti. Yapılan tüm harcamalar Divan-ı Muhasebat'ın incelemesine sunulacaktı. Bir fasıldan diğer fasıla para aktarımı bu kanunun 9., 95. ve 97. maddelerine göre yapılacaktı (M. 5). Her nezaret gerek kendi bireysel sorumluluğu içinde bulunan, gerekse sadaret makamı aracılığıyla irade-i seniyye doğrultusunda yapılacak ya da sadaretten yapılması istenen işler doğrultusunda vilayetlere ve ilgili yerlere yazılar yazabilecek, yapılmayan işler hakkında gerekli incelemeleri yapabilecekti (M. 6). Her nazır bireysel görevi içinde bulunan işlere dair yeni bir kanun veya yönetmeliğin yapılmasını isteyebileceği gibi, bunların değiştirilmesine ihtiyaç duyduğunda Şûra-yı Devlet'e göndermek üzere gerekçesiyle birlikte hazırladığı tasarıyı sadrazamlığa sunacaktı (M. 7). Her nazır, kendi görev alanına ilişkin işler, anlaşmalar ve

sözleşmelere dair dilekçeleri, tasarıları kabul edecekti (M. 8). Her nazır kanun veya yönetmelik hükmünün yorumlanmasında şüpheye düştüğünde, diğer bir daire ile kendisi arasında ortaya çıkacak anlaşmazlıkta, bütçede ayrılan ödenek dışında yeni ödeneğe gereksinim duyduğunda, bütçenin bir faslından diğer faslına para aktarması veya yeniden para istemesi durumunda hazırlayacağı tasarıyı Şûra-yı Devlet ve meclis-i vükelâda görüşülmek üzere sadrazamlığa gönderecek ve verilecek karar doğrultusunda hareket edecekti (M. 9). Vükelâ-yı devlet kendi görev alanına ait işlerden dolayı Meclis-i Mebusan'da veya Meclis-i Âyan'da sorulacak sorulara, gensorulara yazılı ya da sözlü yanıt vermesi gerektiğinde, ya bizzat kendisi gidecek ya da bir memurunu gönderecekti (M. 10). Her nazır, emri altında bulunan memurları kanun hükmüne uygun olması şartıyla görevden çıkarabilecek, yerlerini değiştirebilecekti. Ancak irade-i seniyye ile atanmış olanların görevden çıkarılmaları ve yerlerinin değiştirilmesi sadarete arz olunarak irade-i seniyye ile yapılacaktı (M. 11). Her nazır maiyetinde bulunan memurlardan terfi etmesi gerekenleri ettirecek, emekliye ayrılmak isteyenleri ayıracak, cezalandırılması gerekenleri de cezalandıracaktı (M. 12).

Tasarının ikinci faslı meclis-i vükelâ üyelerine ayrılmıştır.

Sadrazamın Görevleri

Sadrazam, padişahın vekili ve mühr-i hümayunun taşıyıcısıdır. Meclis-i vükelânın çalışmalarından birinci derecede sorumludur (M. 14). Sadrazam, nezaretlerin isteklerinden tartışılmaya uygun olanları Şûra-yı Devlet ve meclis-i vükelâya gönderecek, tartışmaya gerek olmayanların yapılmasını ilgili nezarete bildirecek, irade-i seniyyeye bağlı bulunanları ise padişaha sunacaktır (M. 16).

Tasarı, irade-i seniyyeye bağlı olan görevleri de belirlemişti. Örneğin; sefirlik, valilik, şûra-yı devlet başkanlığı ve üyelikleri, temyiz mahkemesi başkanlığı ve üyelikleri, kara ve deniz kumandanlıkları, genelkurmay başkanlığı, dar-ı şûra-yı askerî ve bahriye meclisi başkanlık ve üyelikleri, müşirlikten alay eminliğine kadar fermanla görevlendirilen ümera ve zabitan gibi (M. 17). Heyet-i Mebus'an ve Meclis-i Âyan'da kabul edilen, uygulanması için ira-

de-i seniyye çıkarılmış olan kanunları, genel yönetime dair Şûra-yı Devlet'çe hazırlanan ve uygulamaya konulması gereken düzenlemeleri, Kanun-ı Esasi hükmünce heyet-i vükelâ tarafından Meclis-i Umumî'de kararlaştırılmış olanları ortak mühür ve imza ile ilan edecektir (M. 19). Kanun ve nizamnamelerin, kararnamelerin asılları irade-i seniyyesi alındıktan sonra kaydolunmak üzere Divan-ı Hümayun kalemine verilecek; merkezî dairelere veya vilayetlere gönderilecek örnekler sadaret mührüyle mühürlenerek, ilgili nezaretin de mühür ve imzasıyla onaylandıktan sonra yine sadaret makamının resmî yazısı ile uygulamaya konulacaktır (M. 20). Meclis-i Umumî'nin toplanması ve feshi hakkında çıkarılacak irade-i seniyyenin duyurulmasını ve meclisin açılmasında meclis üyelerinin yemin etmelerini sağlayacaktır (M. 21).

Şeyhülislamın Görevleri

Şeyhülislam, mehakim ve hükkâm-ı şeriyenin nazırı ve rical-i âliyenin reisidir. Mansıp ve ilmî rütbelerin verilmesinde, tahsisat ve maaşın dağıtımında belirleyicidir. Mansıp ve ilmî rütbelerin dağıtımını, şerî hâkim seçimini, maaş verilmesini özel nizamnameye uygun olarak yapar. Medrese öğrencilerinin yetişmelerini sağlar, denetimini yapar, ihtiyaçlarını karşılar.

Seraskerin Görevleri

Serasker, kara askeri sınıfının nazırı ve askerî idarenin reisidir. Askerî kanunları, kuralları korur, barış ve savaş anında askerin toplanmasını, silahlandırılmasını ve gereken yere gönderilmesini sağlar. Harbiye, askerî tıbbiye, idadî, rüştiyede eğitimi çağdaş ölçülere göre düzenler ve denetler, askerî ihtiyaçları temin eder. Dar-ı Şûra-yı Askeriyye'de görüşülmesi gereken konuları buraya gönderir.

Kaptan-ı Deryanın Görevleri

Kaptan-ı deryanın görevi ikiye ayrılmıştı. Birincisi donanmaya ait, ikincisi ise inşaat ve imalata aittir. Barış ve savaşta donanmayı hazır bulundurmak, donanmanın ihtiyaçlarını gidermek, donanmaya ait askerî okulları idare etmek, liman ve tersanelerle boğazlar konusunda verilen kararları yerine getirmek, harp gemileri inşa etmek, satın almaktır.

Hariciye ve Sıhhiye Nazırının Görevleri

Hariciye ve Sıhhiye Nezareti Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle olan ilişkilerini düzenler. Osmanlı tebaasının siyasî, ticari haklarını korur, bunları geliştirir. Yabancı ülkelerde bulunan yurttaşlarının haklarını korur. Dış ülkelerdeki temsilcilerle ilişki kurar.

Dahiliye Nazırının Görevleri

Dahiliye Nezareti mülkî idarenin merciidir. Zaptiye, defteri hakani, orman, maadin, telgraf, posta nezaretleri, şehremaneti ve matbuat idaresi dahiliye nezaretine bağlıdır. Kanunların ve yönetmeliklerin uygulanmasını sağlar, mebus seçimlerini ve vilayet meclisi seçimlerinin yapılmasını sağlar. Ülkede var olan postaları, telgrafı geliştirir, yenilerini kurar, matbuat nizamnamesi içeriğini korur, yeni gazetelerin çıkarılmasına izin verir. Vilayet umum meclisi tarafından alınan kararları inceler. Şûra-yı Devlet'e gönderilmesi gerekenleri oraya, nezaretleri ilgilendirenleri ise ilgili yerlere gönderilmek üzere sadarete gönderir.

Şûra-yı Devlet Reisinin Görevleri

Şûra-yı Devlet'in ana görevlerine ilişkin kuralları işletmek, devlet dairelerinin düzenli çalışmalarını sağlayacak düzenlemeler yapmak, devletin genel yazışma işlerinin idaresine bakmak, icra makamından Şûra-yı Devlet'e gönderilen yazıların ve o dairece düzenlenip vükelâ heyetinde görüşülmesi gereken konuları vükelâ heyetine iletmek, Şûra-yı Devlet'e yasa ve yönetmelik için gönderilen yazılardan ivedi olanları saptamak, bunları heyet-i vükelâya sunmak, yasa ve yönetmelik için yapılan istekleri yanıtlamak ve bu konuda sadrazamlığı bilgilendirmek, devletin kanun ve nizamlarını toplamak, yeni çıkanları bastırmaktır.

Adliye ve Mezahip Nazırının Görevleri

Adli yasalar çerçevesinde hareket eden nizamiye mahkemelerinin idarelerinden sorumludur. Bunun yanında ülkedeki tüm mezheplerin de haklarını korur.

Tophane Müşirinin Görevleri

Tophane Müşirliği'nin asli görevi devletin ihtiyacına göre donanmaya gerekli olan araç ve gereçleri almak, boğazlarda idaresi kendilerine bırakılan yerlerde savunma yerleri inşa etmek, bahriye ambarlarını korumak, donanmanın ihtiyacı olan aletlerin yapımını, mermi fabrikalarının, baruthanelerin, topçu istihkâm ve sanayinin geliştirilmesini, bahriye alaylarının, hastanelerin düzgün yönetilmesini sağlamaktır.

Maliye Nazırının Görevleri

Devletin gelir ve giderinin, borç işlemlerinin merkezidir. Askerî dairelerin ve diğer nezaretlerin mali işlemlerini denetler. Devletin bütçesini yaparak sadarete sunar.

Nafıa Nazırının Görevleri

Nafıa Nazırı ülkedeki bayındırlık işlerini ve buna yönelik sözleşmeleri yapar. Bu bağlamda büyük imalat ve inşaat yapmak üzere yerli ve yabancı sermayedarlar tarafından kurulacak şirketleri inceleyerek bunlar hakkında sadrazama bilgi sunar ve vilayetlerde görev yapan mühendisleri atayarak, mühendis mekteplerini yönetir.

Ticaret Nazırının Görevleri

Ticaret Nezareti'nin ana görevi, Osmanlı tebaasının ülkedeki kara ve deniz ticaretini geliştirmek, ticaret şirketlerine, sanayi mekteplerine izin vermek, ihraç beratları düzenlemek, ticaret eşyasının korunmasını, ithalat ve ihracat alanında yasal düzenlemelerin yapılmasını, at cinsinin iyileştirilmesini, hayvan hastalıklarının önlenmesini, zararlı hayvanların öldürülmesini, ticaret ve ziraat mekteplerinin, ticaret loncalarının açılmasını, yabancı ülkelerle ticareti karşılaştıran istatistiklerin yapılmasını, ülkede üretilen sanayi malları sergilerinin açılmasını, sanayi ve ticareti geliştirecek yasaların yapılmasını, yabancı ülkelerdeki Osmanlı ticaretini koruyacak önlemlerin alınmasını, menafi sandıklarının idaresi ve ayrıcalıklı ve resmî izinli olarak kurulmuş olan ticaret ve ziraat şirketlerinin izinlerine uygun çalışıp çalışmalarının denetlenmesini, ör-

nek çiftlikler kurulmasını, baytar mekteplerinin açılmasını, hayvan neslinin iyileştirilmesini, ticaretin geliştirilmesi için ticaret ve ziraat cemiyetlerinin kurulmasını, diğer ülkelerdeki ziraat ve ticaret cemiyetleriyle ilişki kurulmasını, ticaret ve ziraati geliştirecek önlemlerin alınmasını ve bunların basın yoluyla kitlelere duyurulmasını sağlamaktır.

Maarif Nazırının Görevleri

Maarif nazırının görevi, eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasını sağlamak, çeşitli düzeylerde okullar açarak buralara öğretmen ve memur atamak, ders programlarını yapmak ve bu mektepleri idare etmek, yasalara aykırı eğitim ve öğretim yapılmaması için mektepleri denetlemek, kitap, dergi çıkarmak, tercüme ettirmek, kütüphaneleri denetlemek, uygun yerlerde yenilerini açmak, müzeleri düzenlemek, bunları yönetmek, eski eser çıkarmak için kazılar yapmak, okullar için öğretmen yetiştirmektir.

Evkaf Nazırının Görevleri

Evkaf nazırının görevi, haremeyn ve selâtin vakıfları ile tüm vakıf mallarının idaresini, her çeşit hayır kurumlarının onarılmasını ve korunmasını sağlamaktır. Vakıf defter ve senetlerini düzenlemek, vakıf gelirlerinin toplanmasına ve harcanmasına özen göstermek, İstanbul'da ve vilayetlerdeki vakıf mütevellilerinin görevlerini daha iyi yapmaları için onları denetlemek, İstanbul'da ve vilayetlerde vakıf mütevellilerinin görevlerinin doğru yapmalarını sağlamak için onları denetlemektir.

Meclis-i Vükelâ'nın Görevleri

Tasarıya göre meclis-i vükelânın oluşumu ve görevleri de şöyle belirlenmişti:

Meclis-i vükelâ, sadrazamın başkanlığında bu kanunda belirtilen vükelâdan oluşacaktı (M. 94). Meclis-i vükelâda şu konular tartışılacaktı: Devletin haklarına ve bağımsızlığına, ülke bütünlüğüne, iç ve dış güvenliğine yönelik alınması gerekli önlemler, dış politikada gerekli görülecek değişiklikler, bir savaş veya ülkede

çıkacak bir olaydan dolayı asker ve donanma, redif ve müstahfazin toplama, bunları silahlandırma, düzeltimler yapma, vükelâ heyetiyle mebusan arasında ortaya çıkacak uyuşmazlık, her nezaretin görev alanına giren konularda sunacağı düzeltim tasarıları, bir dairenin bütçesinde bir fasılda bulunan ödenekten diğerine aktarılacak miktar, borçlanmaya dair maliye nezaretinden sunulacak sözleşmeler, bayındırlık işlerine yönelik büyük tesisat ve bunlara yönelik ayrıcalıklar ve sözleşmeler, yabancı devletlerle yapılacak anlaşma ve sözleşmeler, var olan sözleşme ve anlaşmalarda yapılacak değişiklikler, bu kanunun 9., 23., 53. maddelerinde belirtilen konular ve bunlara dair anlaşmazlıklar; önemi dolayısıyla sadrazamca tartışılması gereken konular (M. 95). İvedi olarak bir kanunun yapılması, Kanun-ı Esasi'nin veya yürürlükteki kanunlardan birinin değiştirilmesi teklifi, Şûra-yı Devlet'çe yapılan kanun ve nizamat tasarılarının incelenmesi, genel af, savaş, sıkıyönetim ilanı, barış yapılması önerileri (M. 96).

Meclis-i Umumî'nin açık olduğu zaman olağanüstü ihtiyaçtan dolayı bütçe dışında yapılacak harcamaların sağlanması ve kanun hükmünde geçici kararların alınması, devlet harcamalarının saptanması, buna karşılık gelirin dağıtılması ve toplanması, heyet-i vükelâ ile birlikte karar verilmek üzere Bütçe Kanunu'nun da heyet-i mebusana gönderilmesi, heyet-i mebusana gönderilen ve bazı olağanüstü durumdan dolayı Bütçe Kanunu yapılmadan heyet-i mebusan kapatıldığı zaman bir seneyi geçmemek üzere irade-i seniyye ile bütçenin görüşülmesi ve meclis görüşmelerinin gizli yapılması önerileri (M. 97). Dış ilişkiler ve izlenen politika, savaş ve barış ilanı, asker ve donanma gönderme gibi olağanüstü uygulamaya dair kararlar.

İç politikaya yönelik konuların görüşülmesi, değiştirilmesi istenen kanun ve nizamat tasarılarının sözleşme ve ayrıcalığa yönelik tekliflerin görüşülmek üzere Şûra-yı Devlet'e ya da meclis-i vükelâya gönderilmesi sadaret makamının takdirine bağlı olacaktı (M. 98).

Devletin haklarını ve bağımsızlığını, ülke bütünlüğünü ve dış politikayı ilgilendiren konularda, savaş ve barış ilanı sırasında ve heyet-i vükelâ ile mebusan arasında uyuşmazlık gösteren sorunlar-

da meclis-i vükelâdaki görüşmelerde azınlıkta kalan üye, çoğunluğun kararına uyacak, böyle bir kararın doğuracağı sorumluluğu yüklenmek istemez ise istifa edecekti (M. 99).[26]

Uygulamada Durum

Kısaca özetlemeye çalıştığım, son derece açılımlı bu tasarı ne yazık ki Meclis-i Umumî kapatıldıktan sonra görüşülmüş, dolayısıyla da yasalaşamamıştır. Ancak bu tasarı temel alınarak ve bazı maddelerde biraz değişiklikler yapılarak Vükelâ-yı Devlet-i Âliye'nin ve Meclis-i Vükelâ'nın Vezaifi Hakkında Kararname adıyla yeni bir çalışma yapılmıştır. Kararname 16 fasıl ve 102 maddeden oluşmuştur.[27] Devletin merkezî yapısının saptanmasını içeren böyle kapsamlı bir çalışma geçici kararname şeklinde yayınlanarak, uygulanması 4 Haziran 1879'da kararlaştırılmıştır.[28] 18 Mart 1325 (31 Mart 1909)'da çıkarılan Meclis-i Vükelâ Nizamnamesi Dahilîsi'nin 9. maddesinde bu yasaya göndermede bulunulması, söz konusu yasanın uygulandığı izlenimini vermektedir.[29]

23 Temmuz 1908'de Meşruti sisteme yeniden geçilirken, sistemin dayanağı 1878'de uygulama alanından kaldırılan 1876 Kanun-ı Esasisi idi. Vükelâ heyeti buna göre oluşturuluyordu. Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesine göre "Vükelânın azil ve nasbı hukuk-ı mukaddese-i padişahî"ye aitti. Bu da tüm nazırların padişah tarafından atanacağını gösteriyordu. Ancak Kanun-ı Esasi'nin 27. maddesi "mesned-i sadaret ve meşihat-i İslamiyye taraf-ı padişahîden emniyet buyrulan zatlara ihale buyrulduğu misillu, sair vükelânın memuriyetleri dahi ba irade-i şahane icra" olunacağını belirtiyordu. Buna göre sadrazam ve şeyhülislamın padişah tarafından, diğer nazırların ise sadrazam tarafından atanacağı anlamı çıkıyordu. Padişah 1 Ağustos 1908'de yayınladığı Hatt-ı Hümayun'da Şeyhülislamlık, Harbiye ve Bahriye Nazırlıkları dışında kalan nazırlıklara sadrazam tarafından atamanın yapılacağını belirtmişti.[30] Bu karar İttihatçıların hoşuna gitmedi. Zira askerî gücü elinde bulunduracak bir padişahtan meşruti sistemin geleceği açısından endişe ediyorlardı. Said Paşa'nın, padişahın istediği kişileri Harbiye ve Bahriye Nazırlıklarına ataması İttihatçılarla arasının

bozulmasına ve sadrazamlıktan istifa etmesine yol açtı. (Kâmil Paşa hükümeti oluşturulurken padişah Harbiye ve Bahriye Nazırlıklarına kendi istediği kişilerin getirilmesini istedi ise de, Kâmil Paşa Kanun-ı Esasi'nin bu maddesinin yoruma açık olduğunu belirterek kabul etmedi ve kendi istediği kişileri atadı.) Böylece hükümetin oluşumunda padişah etkinliğini yitirmeye başlamış oldu. 21 Ağustos 1909'da Kanun-ı Esasi'de yapılan değişiklikle vükelâ heyetinin oluşumu yeni bir şekil aldı. Buna göre "mesned-i sadaret ve meşihat-i İslamiyye taraf-ı padişahîden emniyet buyrulan zatlara ihale buyrulduğu misillu, teşkil-i vükelâya memur olan sadrazamın tensip ve arzları ile sair vükelânın memuriyetleri dahi ba irade-i şahane icra" olunacaktı. Padişah sadece sadrazam ve şeyhülislamı atayacaktı. Sadrazam, birlikte çalışacağı vükelâ heyetini belirleyerek padişaha sunacak, padişahın onayından sonra hükümet kurulmuş olacaktı. Hükümet üyeleri hükümetin genel politikasından ortaklaşa, kendilerinin görev alanına ait işlerden dolayı da bireysel olarak Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacaklardı. Tüm bu hükümler padişahın hükümet üzerindeki etkinliğini iyice azaltıyor, meşruti sistemde olması gereken yere oturtuyordu.[31] Böylece parlamenter sistemdeki hükümet biçimini yansıtan kabine sistemi Osmanlı İmparatorluğu'na da girmiş oluyordu.

Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra, meclis-i vükelânın toplanma ve aldığı kararları uygulama konusunda da kimi çalışmalar yapıldığı görülmektedir. 18 Mart 1325 (31 Mart 1909) tarihinde 2 bölüm ve 11 maddeden oluşan bir iç nizamname (Meclis-i Vükelâ Nizamname Dahilîsi) çıkarılmıştır. Buna göre vükelâ meclisi sadrazamın istediği zaman toplanacaktı. Gündemi ise sadaret mektupçusu saptayacaktı. Bir konu meclis-i vükelâda görüşülürken mutlaka o konuyla ilgili nazırın mecliste hazır bulunması gerekiyordu. Toplantıda tutanak tutulması ve alınan kararların tutanağa geçirilmesi zorunluydu. Vükelâ meclisi toplandığında önceki toplantının zabıtları inceleniyor, var ise eksiklikler gideriliyor, yanlışlıklar düzeltiliyor ve imzalanıyordu. Ardından ivedi bir konuyu gündeme taşımak isteyen nazır olur ise, öncelikle ona söz veriliyor, daha sonra sadrazamın belirlediği sıraya göre konular gö-

rüşülüyordu. Konunun görüşülmesi sırasında görüş bildirecek kişinin sadrazamdan izin alması gerekiyordu. Tartışması bitmiş konu hakkında görüş bildirilemiyordu. Bir toplantıda mazereti nedeniyle bulunmayan nazır, Vekillerin Görevleri Kanunu'nun 99. maddesi hükmüne göre ertesi toplantıda evvelki kararın tutanağını imza etmek zorundaydı.

Meclis-i vükelânın kararları uygulanırken, işin önemine göre ya tutanakla, ya da sadarete yazılmadan uygulanacaktı. Sadaretten sormaya gerek görülmeyen işler yazıyla yerlerine bildirilecekti.

Borçlanma, savaş ve barış, sıkıyönetim ilanı, ordu ve donanmanın tümüyle ya da kısmen seferberlik durumuna getirilmesi, Meclis-i Umumî açık olmadığı zamanlarda kararname çıkarılması, bütçe dışında olağanüstü harcama yapılması, ayrıcalıklar verilmesi, anlaşmalar yapılması, anlaşma hükümleri ve Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında anlaşmazlığa yol açacak siyasî işlere yönelik kararların alınması, önemi dolayısıyla vükelâ heyetinin uygun bulacağı işlerin tutanak ile, bunların dışında kalan ve izin alınması gereken konuların da vükelâ meclisinde görüşülmesinden sonra sadaret makamına arz edilerek izin alınması kararlaştırılmıştı.

Toplantı tutanakları Amedî odasında korunacak ve her toplantıda karar verilen maddelerin örneği, görüşmeler ve sonuçları, sırasıyla madde madde yazılacaktı.

İzin alınması gereken maddeler için mazbata veya arz tezkereleri yazılacak, izin alınma gereği duyulmayan maddelerin ait olduğu yerlere yazı ile bildirilmesi için kararlar sadaret mektupçusuna verilecekti. Meclis-i vükelâya gönderilen evrakın her nazır tarafından istenildiği zaman görülebilmesi için sıra sayılı bir defter tutulacaktı.[32]

Bu düzenleme, 24 Mayıs 1328 (6 Haziran 1912)'de yeniden gözden geçirilmiş ve bazı değişiklikler yapılmıştır. Buna göre; meclis-i vükelâda, genel politikayı ilgilendiren, vükelânın ortak sorumluluğunu içeren ve vükelâ meclisinin kararını öngören konular görüşülecekti. Bir nazır tarafından vükelâ meclisinde görüşülmesi önerilen konunun genel politikayla ilgili olması şarttı. Bu nedenle ilgili nazır vükelâ meclisinde görüşülmesi istenen konunun gerek-

çesini ve kendi görüşünü yazılı olarak sadarete bildirecekti. Bunların dışında padişaha sunulması gereken işler için nazırın hazırlayacağı irade-i seniyye layihası, nazırla sadrazam tarafından imzalandıktan sonra padişaha sunulacak ve onun onayından sonra uygulamaya konulacaktı. Meclis-i vükelâ kararlarından, padişahın onayını gerektirenlerin tutanak ile sunulması, tutanağın içine konulacak irade-i seniyye layihalarının da heyet-i vükelâ tarafından imza olunması şarttı.[33]

Ancak hükümetin görev ve sorumluluklarını belirten, nezaretlerin görev alanlarını saptayan bir düzenleme yapılmadığı için zaman zaman çatışmalar da eksik olmuyordu. Çıkarılan teşkilat kanunlarıyla bu belirsizlik giderilmeye çalışılıyordu.[34]

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla yeni bir döneme girildi. İstanbul'daki Osmanlı Devletinde kabine sistemi sürdürülürken, Ankara'da temelleri atılan yeni devlette meclis hükümeti sistemi benimsenmişti.[35] Cumhuriyetin ilanı ile hükümetin oluşum biçimi yeni bir şekil kazandı. Buna göre, Türkiye cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından ve kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçilecekti. Süresi bittiğinde tekrar seçilebilecekti. Başvekil, cumhurbaşkanı tarafından ve meclis üyeleri arasından seçilecekti. Hükümetin diğer üyeleri başvekil tarafından ve meclis üyeleri arasından seçilecekti. Hükümet üyeleri cumhurbaşkanı tarafından meclisin onayına sunulacaktı. 20 Nisan 1924'te benimsenen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile hükümet, başbakanın hazırlayıp sunduğu listenin cumhurbaşkanı tarafından onaylanmasından sonra kurulmuş olacaktı. Ancak yeni kurulan hükümetin görevini sürdürebilmesi için hazırladığı hükümet programını Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunması ve meclisten güvenoyu alması gerekiyordu. Bu uygulama 1960 ihtilaline kadar sürdürüldü.

Hilmi Uran'ın anlattığına göre Vekiller Heyeti, "meclisin ve partinin toplantısı olmadığı bir günde ve örneğin perşembe günü öğleden sonra Başbakanlık binasındaki özel odada her hafta mutlaka toplanıyordu." Ancak önceden saptanmış bir gündemi yoktu.

Her vekilin önündeki kartonlar içindeki evrak, o gün görüşülecek konuları içeriyordu. Vekiller, toplantıya gelinceye kadar o günkü kartonda neler olduğunu bilmezdi. Vekâletlerden Başvekillik'e hafta içinde yazılan yazıların, Vekiller Heyeti karar ve tasdikine sunulması gerekenler başvekâlet müsteşarı tarafından Vekiller Heyeti'ne havale edilir ve Vekiller Heyeti'ne havale edilmiş olan işler de ilkin nereden yazılmış bir iş ise o vekilin kartonuna konurdu. Bu itibarla, Vekiller Heyeti toplantısına giren her vekilin, başvekil gelip de toplantı başlayıncaya kadarki meşgalesi, kendi önündeki karton içindekileri gözden geçirmek ve günün havasına göre, o gün bunlardan hangilerini okuyup bir karar almak isteyeceğini saptamak olurdu. Böylece de Vekiller Heyeti toplantısının gündemi ortaya çıkmış olurdu.

Vekiller Heyeti'nde görüşme tutanağı tutulmazdı. Toplantıda vekillerden başka kimse de bulunamazdı. Başvekâlet müsteşarı ancak yeni bir iş getirmek için odaya girer ve hemen çıkardı. Herhangi bir karara karşı olan bir vekilin karara muhalefet şerhi yazdığı da olmaz ve ekseriyet kararına uyulmuş olurdu.

İsmet Paşa'nın başvekilliği zamanında, toplanan Vekiller Heyeti'nde başvekilin yanında boş bir sandalye bulundurulurdu ve sırası gelen vekil yerinden kalkarak Paşa'nın yanındaki boş sandalyeye oturur ve bir karar almak için beraberinde götürdüğü kâğıtları orada birer birer Paşa'ya okuyarak açıklardı. Bu açıklama yapılırken çok defa diğer vekiller ilgisiz kalırlar ve kendi önlerindeki kartonların içeriğini öğrenmeye çalışırlardı. Vekiller Heyeti'nin ortak kararına bağlanan herhangi bir iş, daha ziyade başvekille o işi oraya getirmiş olan vekil arasında görüşülmüş olurdu. Ancak tahsisat bakımından bir oldubitti karşısında kalmamak için maliye vekili, her vekilin başvekile verdiği bilgiye kulak kabartır ve onu dinlerdi. Son zamanlarda Başvekillik'e yazılan her iş hakkında Maliyenin görüşü alındıktan sonra Vekiller Heyeti'ne gönderilmiştir.

Başvekil, itiraz etmediği işlere birer paraf şeklinde işaret koyarak onları masanın üzerine bırakırdı. Orada biriken evrakı da Vekiller Heyeti dağıldıktan sonra, başvekâlet müsteşarı toplar, kararları yazdırır, onları lüzum görülen yere gönderirdi.

Dış politikayı ilgilendiren işler, dışişleri vekili tarafından başvekile daha ziyade vekiller Heyeti dışında arz edilir ve görüşü alınırdı. Dışişleri Bakanlığı'nın ancak, kanun formalitesi bakımından heyete uğraması lüzumlu olan işleri Vekiller Heyeti'ne gelir ve onlar da olduğu gibi çıkardı.[36]

Görülüyor ki, hükümetin oluşum biçimi pozitif hukuk metinleriyle saptanmış olmasına karşılık, hükümet üyelerinin görev alanlarını somut olarak tanımlayan, hükümet üyelerinin görev ve sorumluluklarını belirleyen yasal düzenlemeler Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Cumhuriyetin ilk yıllarında da yapılamamıştır.[37]

II

Hükümet Programlarının Yasal Dayanağı

İngiltere'de başlayan, Amerika'da gelişen ve Fransa'da kökleşen ihtilal hareketleri çağdaş dünyanın siyasal yapısını derinden etkiledi. Yüzyıllardır süregelen mutlak yönetim biçimlerine alternatif oluşturan anayasalı, parlamentolu sistemlere bir yeni boyut daha eklendi: Ulus egemenliğine dayalı devlet sistemi.

Fransız İhtilali'yle Avrupa'ya, daha sonra da Avrupa dışındaki ülkelere yayılan eşitliğe, özgürlüğe, kardeşliğe ve ulus egemenliğine dayalı devlet sistemi düşüncesi çok uluslu imparatorluklarda büyük kaynaşmalara yol açtı. Avrupa'nın büyük devletleri, bu kaynaşmaları önlemek ve eski düzeni sürdürmek için Viyana'da bir dizi kararlar aldılarsa da istedikleri amaçlara ulaşamadılar.[38]

Ulus devlet düşüncesi diğer imparatorluklar kadar, belki de daha fazla, Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkiledi. Hıristiyan tebaa yönetime karşı isyan etti. Özerk bir Sırp Beyliği'nin, bağımsız bir Yunan Devleti'nin kurulması milliyet isyanlarının boyutlarını genişletti.[39]

Çağdaş dünyada geçerli olan düşüncelere sırt çevirerek, Avrupa'dan gelecek düşünce akımlarına ülkenin kapılarını kapatarak devletin varlığını ve bütünlüğünü korumanın güç olduğunu gören

kimi Osmanlı aydınları ve devlet adamları, izlenen politikanın bırakılarak, devleti çağdaşlaştırıcı önlemlerin alınmasını istemişler ve bu konuda da bazı adımlar atmışlardı. Çağdaşlaşma hareketi bir devlet politikası olarak benimsenmediği için III. Selim'in padişah olmasına kadar yapılan hareketler kişisel nitelik taşımıştır. Reformcu kişinin ölmesi ya da görevinden alınmasıyla başlatılan yenilik hareketi de durmuştur.[40]

III. Selim'in padişah olmasından sonra adeta devlet politikasına dönüşen çağdaşlaşma hareketi, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasalı devlet sistemine doğru gidişin kapısını aralayan; insan ve yurttaş hakları beyannamesindeki kişilerin temel hak ve özgürlüklerinin korunmasına yönelik kimi maddeleri içeren Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yayınlanmasından sonra çağdaşlaşma kanalları daha da büyüdü. Osmanlı vatandaşlığı kimliği yaratılarak ülkenin parçalanmasına yol açan milliyet isyanlarının önlenmesine çalışıldı. Fakat bu konuda başarı sağlanamadı. Zira Osmanlı Devleti'nden ayrılmak amacıyla isyan eden her grup, kimi batılı devletlerce destekleniyordu.

Bir yandan Avrupalı büyük devletlerin bu tutumu, öte yandan Padişah Abdülaziz'in Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilkelerine ters düşen tavır ve davranışları, çağdaş dünyadaki gelişmeleri algılama bilincine ulaşmış olan aydınların tepkisine neden oluyordu.

Batılı düşünceye sahip az sayıdaki Osmanlı aydını, devletin bütünlüğünden kaygı duyuyordu. Bunlar, devleti içinde bulunduğu bunalımlı ortamdan kurtarmak ve kendine yeterli hale getirmek için tüm halkın eşitliğini, özgürlüğünü, temel ve doğal haklarını güvenceye alan, yurt sevgisini geliştiren ve güçlendiren çağdaş bir ideolojinin oluşturulmasını ve bu ideolojiye dayanan meşruti bir yönetim biçiminin kurulmasını düşünüyorlardı. Nitekim 1865'te kurdukları Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile bu düşüncelerini eyleme koymuşlardı.[41]

Yüzyıllardır süren mutlak yönetimden meşruti yönetime geçebilmek için iki yol vardı: 1- Yeni Osmanlıların devlet yönetimini ele alması, 2- Mutlak yönetimin koruyucusu ve temsilcisi kabul edilen Padişah'ın ikna edilerek meşruti sisteme geçişin sağlanması.[42]

Meşrutiyet düşüncesinin yeterince gelişmemiş olduğu bu dönemde Yeni Osmanlıların devlet yönetimini ele almaları zordu. Bu nedenle onlar meşrutiyet düşüncesinin aydınlar ve devlet adamları arasında yayılmasını sağlamakla işe başladılar. Gizli-açık her türlü yolu deneyerek meşrutiyet düşüncesini kitlelere ulaştırmaya çalıştılar. Basını araç olarak kullandılar, meşruti yönetimin İslamiyet ile de çelişmediği görüşünü savunarak, bu sistemi devletin kurtuluşu için tek yol olarak gördüler ve gösterdiler.

Yeni Osmanlılar mutlakiyete karşı savaş açtıkları sırada, mutlak yönetim bir hayli yıpranmıştı. Zira, kişilerin temel hak ve özgürlükleri hiçe sayılıyor, devlet memurları geleceğinden kaygı duyuyor, maliye iflas ettiğini açıklıyor, rüşvet yaygınlaşıyor, devlet kadroları yeteneksiz kişilerle doldurulyor, bu gidişata karşı çıkanlar, çıkmasından korkulanlar çeşitli yerlere sürgüne gönderilerek cezalandırılıyordu.[43]

Büyük devletlerin İstanbul'da bulunan temsilcileri ise, zaman zaman gizli, zaman zaman açıktan açığa devlet yönetimine müdahale ediyorlardı. Müslüman olmayan ayrılıkçı kitleleri kışkırtıyorlar, onların isyanlarını destekliyorlardı. Böylece ülkedeki sorunları daha da karmaşıklaştırıyorlardı.

İşte bu ortamdan yararlanan Yeni Osmanlılar, meşrutiyete karşı olan Abdülaziz'i tahttan indirip yerine büyük umut besledikleri Murad'ı padişah yapmanın yollarını aradılar ve Murad'ı padişah yaptılar (30 Mayıs 1876). Ancak Murad'ın hastalığı ona bağlanan umutları boşa çıkardı. Bunun üzerine Abdülhamid'le ilişki kurdular ve meşruti yönetime geçme koşuluyla onu padişah yapabileceklerini belirttiler. Abdülhamid, Yeni Osmanlıların bu isteğini kabul etti ve 23 Aralık 1876'da Kanun-ı Esasi (Anayasa)'nin ilanına, 19 Mart 1877'de de Meclis-i Mebusan'ın toplanmasına izin vererek, Yeni Osmanlılar'a verdiği sözü yerine getirmiş oldu.[44]

Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllardan beri sürdürdüğü mutlakıyet yönetimine ara vermiş oldu. Meşruti sisteme geçiş ve Osmanlı halkının Anayasa'nın öngördüğü ilkeler etrafında birleştirilmeye çalışılması, Meclis-i Mebusan'ın ülke sorunlarını düzeyli bir biçimde ele alması hem mutlak yönetim yanlılarını, hem de azınlıklar sorununu bahane ederek Osman-

lı Devleti'nin içişlerine karışmaya çalışan Avrupalı büyük devletleri kaygılandırdı. Bunlar yeniden mutlakıyete geçişi beklemeye koyuldular.

Meşruti yönetimden hoşlanmayan padişah, Meclis-i Mebusan'ın çalışmalarından memnun değildi. Bu nedenle ondan kurtulmayı düşünüyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı psikolojik ortamı çok iyi değerlendirerek herhangi bir engelle karşılaşmadan Meclis-i Mebusan'ı dağıttı, anayasayı uygulamadan kaldırdı ve mutlak yönetimi daha da sertleştirerek yeniden uygulamaya başladı.

Abdülhamid'in bu davranışı, Osmanlı Devleti'nde yine aydınlar öncülüğünde başlayıp gelişen yeni bir özgürlük ve meşrutiyet hareketinin doğmasına yol açtı.

1889 yılında İstanbul'da, Askerî Tıbbiye'de ülkeyi istibdat idaresinden kurtarıp, yeniden meşruti bir yönetime kavuşturmak amacıyla İttihad-ı Osmanî adı altında gizli bir örgüt kuruldu. Beş kişiyle kurulan örgütün üyeleri gün geçtikçe arttı. Tıbbiye öğrencileri dışında Harbiye, Bahriye, Mülkiye'de okuyan öğrencilerden, medrese öğrencilerinden ve tekke mensuplarından örgüte katılanlar oldu.[45]

Saray hafiyeleri örgütün yerini ortaya çıkarmak üzere 1891'de harekete geçti. Örgütün kurucu üyelerinden bazıları birkaç kez yakalanarak sorguya çekildi ise de suç oluşturacak herhangi bir kanıt bulunamadığı için serbest bırakıldılar. 1893'ten sonra okullar üzerindeki denetim daha da artırıldı. Bunun üzerine örgüt yurtdışına taştı.

Bu dönemde ülkedeki istibdat yönetiminden sıkılan İttihad-ı Osmanî üyeleri yanında, kimi Osmanlı aydını da daha özgürce düşünce üretebilmek ve ülkedeki istibdat idaresine son verebilmek için yurtdışına kaçıyordu. Bu aydınlardan biri de Ahmet Rıza idi. O Fransız İhtilali'nin 100. yıldönümü nedeniyle Paris'te açılan sergiye katılmak üzere gitmiş ve bir daha geri dönmemiştir. Paris'te çıkardığı Meşveret Gazetesi ile Osmanlı yönetimine karşı savaş açmıştı. Ahmet Rıza'nın bu çabalarını gören İttihad-ı Osmanî Cemiyeti üyeleri, Ahmet Rıza Beyle görüşerek örgütün Paris temsilciliği-

ni üstlenmesini istemişlerdir. Ahmet Rıza onların isteğini, örgütün adının İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilmesi koşuluyla benimsemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1895'ten sonra gerek cemiyet, gerekse aydınlar üzerindeki baskılar daha da arttı. Bu durum aydınların yurtdışına kaçışını hızlandırdı ve yurtdışında Osmanlı yönetimine karşı mücadele veren birçok örgütün oluşmasını sağladı. Bu örgütleri daha güçlü bir hale getirebilmek ve mücadeleyi daha etkili kılabilmek için zaman zaman örgüt üyelerini bir çatı altında toplama girişimleri de başlatıldı. Fakat 1907 yılına kadar olumlu bir sonuca varılamadı. Ancak geçen süre içinde toplumun önemli bir bölümünün, özellikle de 3. Ordu subaylarının politize olması, İttihad ve Terakki Cemiyet'nin (İTC) etkinliğini artırdı. 27 Aralık 1907'de Paris'te toplanan kongrede "usul-i idarenin" derhal yıkılması konusunda anlaşmaya varıldıktan sonra siyasî mücadelenin ivmesi arttı ve Temmuz 1908'de ihtilal fiilen başlatıldı.[46]

İhtilali durdurmak için padişahın aldığı önlemler yeterli olamadı. Hükümetin değiştirilmesi de sorunu çözemedi. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce kurulan Said Paşa Hükümeti, daha ilk toplantısında ülkeyi içinde bulunduğu bunalımdan kurtarmak için Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasını ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını kararlaştırdı.

Bu kararın yürürlüğe girebilmesi için padişahın onayı gerekiyordu. Padişah başka bir çıkış yolu bulamadığı için 23 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasını, seçimlerin yapılarak Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını öngören bir irade-i seniyye yayınladı.[47] Böylece İttihatçılar başlattıkları mücadeleyi başarıya ulaştırmış, ülkeyi yeniden meşruti bir yönetime kavuşturmuş oldular.

İTC, Said Paşa Hükümeti'ne sıcak bakmadı. Bu nedenle 3 Ağustos 1908'de hükümet istifa etti. Hükümeti oluşturma görevi Said Paşa'dan daha liberal olarak tanınan Kâmil Paşa'ya verildi (7 Ağustos 1908).

Kâmil Paşa, meşruti sistemlerde gelenekselleşmiş, hatta kimi ülkelerde anayasanın zorunlu emri şeklini almış olan hükümet prog-

ramı hazırlama eylemini de başlattı. İktidarda kaldığı sürece devletin yeniden yapılandırılması konusunda hükümetinin neler düşündüğünü ve bu düşünceyi nasıl eyleme koyacağını belirleyen programını basın organları aracılığıyla bireylere ulaştırdı. O günün gazeteleri bu belgeyi "Heyet-i Cedîde-i Vükelânın Programı" olarak okuyucularına sundu. Böylece Meşrutiyet yönetimi ürün vermeye başladı. Siyasal iktidarın değerlendirilmesinde önemli bir belgeyi oluşturacak olan hükümet programı da Türk siyasal yaşantısına girmiş oldu.[48]

Kâmil Paşa, Said Paşa zamanında başlamış anarşik ortamı gidererek ülkeyi seçim yapılabilir bir hale getirdi. Seçim çalışmalarını hızlandırdı ve 17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan'ın çalışmaya başlamasını sağladı.[49]

Meclis-i Mebusan'ın çalışmalarına başlamasıyla o güne kadar Padişah'ın dışında herhangi bir güce karşı sorumlu olmayan hükümet, çalışmalarından dolayı mebuslara karşı sorumlu olmaya, dolayısıyla da Meclis-i Mebusan hükümeti denetlemeye başladı.[50] Zira açılışının on üçüncü gününde Hüseyin Cahit Bey meclis başkanlığına bir önerge vererek hükümetin izlediği iç ve dış politikada mebusları haberdar etmemesini eleştirdi. Şöyle ki:

> Meclis-i Mebusan Riyasetine
> Reis Beyefendi
>
> Nizâmnâme-i Dahilînin 29'uncu maddesinin verdiği salahiyet mucibince Sadrazam Fahâmetlü, Devletlü Kâmil Paşa Hazretlerinden dahilî ve hâricî politikamız hakkında istizahda bulunmak isterim. İlân-ı Meşrutiyyet'ten iki hafta sonra mevki-i iktidara gelen Sadrazam Paşa hazretleri şimdiye kadar takip etdiği dahilî ve haricî politikaya dair beyanatda bulunmadığı gibi, Meşrutiyet'i idare kava'idiyle gayr-i kabil-i telif bazı harekât vukuu da söyleniyor. Diğer taraftan Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan ile mevcut olan ihtilaf ve bu ihtilafın şekl-i hazırı hakkında milletçe bir gûne ma'lûmat-ı sarihe bulunmadığı hâlde nutk-ı iftitahinin sükûtuna rağmen heyet arîze-i teşekküriyesinde de tasrih edildiği veçhile ortada bir Girid meselesi mevcud olduğu ve bu babda alâkadaranca düvel-i ecnebiyye kabineleri nezdinde teşebbüsat-ı cedidede bulunularak Girid'in gerek Yunanistan'a ilhakı keyfiyyeti istikbal-i karibede bir emr-i

muhakkak hâline getirildiği mervî bulunduğu cihetle artık istikbaline sahip olan millet muvacehesinde bu mezalim-i natıkaların tenviri için Sadrazam Paşa hazretlerinden istizahatda bulunulması derece-i vücubedir. Binaenaleyh kanunun makam-ı âlilerine tahsis etdiği selâhiyyet cümlesinden olarak müşarünileyh hazretlerine davetname yazılmak üzere takrir-i âcizanemin heyet-i umumiyyede kıraatına müsaade edilmesini rica eylerim efendim.

İstanbul Mebuslarından
Hüseyin Cahid[51]

Bu önerge mecliste şiddetli tartışmalara yol açtı. Bazı mebuslar "heyet-i vükelâ"nın iç ve dış politika hakkında mebuslara bilgi vermesini istediler. Bu konuda "vükelâ"yı sorumlu tutmayı "idare-i meşrutiyetin birinci şartı" saydıklarını belirttiler.[52] Mebusların bu tavrı onların meşruti sisteme bakış açılarını yansıtması bakımından da dikkati çekmektedir. Önerge üzerine yapılan tartışmalardan sonra, sadrazamın Meclis-i Mebusan'a gelerek önergede ortaya atılan iddialar karşısında mebuslara bilgi vermesi kararlaştırıldı.

Kâmil Paşa, mebusların bu isteğini olumlu buldu ve meclise gelerek izlenen iç ve dış politika hakkında bilgi vereceğini belirtti. Fakat daha sonra bu kararından vazgeçerek, oyalayıcı bir taktik izlemeyi ve önergenin cevaplandırılmasını geciktirmeyi tercih etti.[53]

Osmanlı Devleti'nde ve Türk demokrasi tarihinde hükümetin meclisçe denetlenmesinin başlangıcını oluşturan bu önergenin cevaplandırılması konusundaki mebusların kararlı tavrı sonunda Kâmil Paşa, Meclis-i Mebusan'a gelerek açıklamada bulunmak zorunda kaldı[54]. Daha sonra tartışmalar sonunda ilk kez hükümet, mebusların güvenine başvurdu ve "ittifak-ı ara" ile güvenoyu aldı.

Kâmil Paşa'nın Meclis-i Mebusan'dan daha çok padişaha karşı sorumlu olduğu izlenimi verici tavır ve davranışları, İTC ve Meclis-i Mebusan'ın haberi olmaksızın padişahın isteği doğrultusunda hükümette değişiklikler yapması İTC'ce, dolayısıyla da Meclis-i Mebusan'ca hoş karşılanmadı. Mebuslardan bazıları sadrazamın uygulamalarını meşrutiyete karşı bir davranış sayarak,

hükümette yapılan değişikliğin nedenlerinin açıklanmasını istediler ve bu konuda hazırladıkları önergeleri meclis başkanlığına verdiler.[55] Sadrazam'ın 31 Kânûnsânî 1324 (13 Şubat 1909)'te meclise gelerek açıklama yapmasını kararlaştırdılar. Meşruti sistemin kurallarına alışık olmayan sadrazam meclisin kararlarına uymadı. Onun bu davranışı mebusların tepkisini daha da artırdı. Öyle ki, mebuslardan bazıları sadrazamı meclise getirebilmek için gerekirse geceyi bile mecliste geçirmekten kaçınmayacaklarını belirttiler. Ortamın böylesine gergin olduğu bir sırada sadrazamın şu cevabı meclise ulaştı.[56]

Meclis-i Mebusan Riyaseti Canib-i Âli'sine,

29 Kânûnsânî 1324 tarihli tezkere-i âliyelerine cevabdır:

Heyet-i vükelânın tadilini müstelzim olan esbab hakkında meclis-i âliye bizzat gelip ita-yı izahata musara'at arzusunda bulunmuştum.

Harbiyye Nazırının tebdilini hall ü faslı ile uğraşmakta bulunduğumuz mesa'il-i mühimme-i hariciyyemize taalluku olduğundan, bugün izahat-ı lazime itasının menafi-i mukaddese-i vatana iras edeceği derkâr olan mazarrat sebebiyle Heyet-i Muhteremece nazar-ı ehemmiyyetle telakki edileceğine ve umum meb'usan-ı kiramca kanaatbahş olacağına emin olduğum izahatı önümüzdeki çarşamba gününe talika mecburiyyet hâsıl olmuştur.

Bahriyye Nazırının tebdili ise, Arif Paşa Hazretlerinin ibrazı mukarrer olan kat'iyyülmüfâd istifanamesinin kabulünden ibaret bir emr-i tabii olduğu gibi, Maarif Nezaretine Ziya Paşa Hazretlerinin tayini dahi Nezaretin zaten açık bulunmasından ve vekilinin istifa eylemesinden inbias eylemiştir. Bununla beraber, istizahın mevzuunu teşkil eden tebeddülü vükelâ meselesine terdifen Dersaadet'de bulunan Avcı taburlarının çıkarılmasına dair sadaretten emr i'ta kılındığı ve bu emrin infazına vuku bulan muhalefet üzerine Harbiye Nazırının tebdil edildiği rivayet olunmakda olup, bu rivayetin dahi mücerred meb'usan-ı kiramın takdiratını şimdiden ihlal ve efkâr-ı umumiyyeyi bir galeyan-ı nâbecâya sevk etmek niyyet-i mefsedetkâranesine mebni olacağından, bu şayianın mugayir-i hakikat olduğunu şimdiden beyan eylerim.

Kanun-ı Esasimizin kâfil olduğu idare-i meşrutanın muhafazası emrindeki mesai-i mütevaliyenin ciddiyyetine en büyük delil de, Harbiyye Nezaretine

tayin olunan Nazır Paşa Hazretlerinin şahsıdır ki, iktidar-ı askerîsini ve hamiyyet-i vatanperverisini takdir etmeyecek bir sahib-i vicdan tasavvur edemediğimin beyanına ibtidar kılındı efendim.

21 Muharrem 1327; Kânûnsânî 1324/12 Şubat 1909
Sadrazam
Kâmil[57]

Sadrazamın bu tavrı mebuslarca hoş karşılanmadı. Onun meclise gelerek açıklama yapmasında ısrar edildi. Bu ısrar üzerine Sadrazam şu yazıyı Meclis-i Mebusan Başkanlığına gönderdi.

Meclis-i Mebusan Riyaseti Canib-i Âli'sine

Bugün Meclis-i Mebusanda isbat-ı vücud olunması hakkında tezkere-i aliyyeleri şimdi alındı. Mervi olan şâyiaı ehemmiyetten arî olduğu gibi elyevm hiçbir heyecan mevcud olmadığından ve itası lâzım gelen izahatın suret-i mukni'ada olması muktezi olup, zaman ise gayr-i müsaid bulunduğundan, icab eden esbab ve delâ'il bi'l-etraf tehyi'e edilerek bimennihi ta'âlâ çarşamba günü Meclis-i Mebusana azimet edileceği beyaniyle tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim.

31 Kânûnsânî 1324/13 Şubat 1909
Sadrazam
Kâmil[58]

Kâmil Paşa'nın bu isteği mebuslarca kabul edilmedi ve 102 imzalı şu önerge meclis başkanlığına verildi:

Riyaset-i Celileye

Sadrazam Paşa Hazretlerinin kabinedeki tebeddülat-ı âhire hakkında îtâyı izahat etmek üzere Meclis-i Mebusanca kiraren vuku bulan davete rağmen mecliste isbat-ı vücud etmeyerek izahat-ı matlubeyi adem-i i'tada ısrar etmesini ve devletin siyaset-i dahiliyye ve hariciyyesini bir hâ'il-i mübhemiyyetde bırakmakda devam eylemesi vürudu hükümetde kabil-i telif olmayıp, bu hâlin devamı meşrutiyyet ve hürriyet-i siyasiyye-i Osmaniyyeyi tehlikeye ilka demek olduğundan heyet-i meb'usan Sadrazama adem-i itimat dermiyan eder.[59]

Önerge mebuslarca kabul edildi. Sadrazam; Kanun-ı Esasi'nin 38. maddesine uyulmadığını, iç ve dış konularda meydana gelecek vahim olayların sorumluluğunun Meclis-i Mebusan'a ait olacağını vurgulayarak ve biraz da mebusları tehdit ederek "bil'istifa Mühr-i Hümayun'u Zat-ı Şahaneye arz ve takdim" edeceğini söyledi. Ayrıca, Meclis-i Mebusan için hazırladığı açıklamayı da "matbuat vasıtasıyla neşr ve ilana" zorunlu olacağını belirterek adeta mebuslara aba altından sopa gösterdi. Ancak uzun yıllardır özgürlüğe susamış olan mebuslar, onun tehditlerine boyun eğmedi. 207 mebustan 196'sının güvensizlik oyuyla Kâmil Paşa Hükümeti Meclis-i Mebusan'daki siyasî gücünü yitirdi.[60]

Böylece, Türk tarihinde Kâmil Paşa, hükümet programı hazırlayan ilk sadrazam olma onurunu taşıdığı gibi; aynı zamanda siyasî iktidarı mebusların güvensizlik oyuyla yitiren ilk sadrazam olarak da Türk demokrasi tarihine geçti.

Kâmil Paşa'nın sadrazamlıktan alınması üzerine yeni hükümeti oluşturma görevi Hüseyin Hilmi Paşa'ya verildi (1 Şubat 1324/ 13 Şubat 1909).[61]

Aynı gün hükümet listesini padişahın onayına sunan Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa'nın izinden giderek hükümetinin programını hazırladı. Hazırlanan bu program önce vükelâ meclisinde okundu.[62]

Hüseyin Hilmi Paşa programını Meclis-i Mebusan'da okumak istediğini şu yazıyla Meclis-i Mebusan Başkanlığına bildirdi:

> Meclis-i Mebusan Riyaseti Canib-i Âli'sine
>
> Bu kerre teşekkül eden kabinenin mesa'il-i dahiliyye ve hariciyyede takip edeceği mesleğe dair tanzim kılınan programının Meclis-i Mebusan'da kıraatı zımmında vükelâ-yı fihâm ile beraber yarınki çarşamba günü saat on birde meclis-i âliye azimet tezkere-i senaveri terkim mukarrer olduğundan beyanı malumat siyakından kılındı efendim.
>
> 24 Muharrem 1327, 3 Şubat 1324/16 Şubat 1909
> Sadrazam
> Hüseyin Hilmi[63]

4 Şubat 1324'te (17 Şubat 1909) hükümet üyeleriyle Meclis-i Mebusan'a gelen Hüseyin Hilmi Paşa, hazırladığı hükümet programını mebuslara okumuştur. Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey, "Efendim sadrazam tarafından beyan edilen meslek-i siyasî bizce makbul ise, kabul ediyorsanız ellerinizi kaldırın" diyerek programı açık oylamaya sunmuştur. İstanbul Mebusu Asım Efendi'nin programın içeriğine yönelik küçük bir eleştirisinden sonra, Çankırı Mebusu Tevfik Efendi'nin "Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Hazretleri'nin beyan buyurdukları program ve mesleklerini kemal-i samimiyetle alkışlar ve bilakayd ve şart beyan-ı itimat ile ruzname-i müzakerata geçmeyi talep ederim" diyen önergesi okunmuştur. Berat Mebusu İsmail Kemal ise Hüseyin Hilmi Paşa'yı eleştiren bir önerge vermiştir. Fakat Meclis-i Mebusan üyeleri İsmail Kemal Bey'e karşı çıkmışlardır. Sonuçta Ahmet Rıza Bey "Efendim, alelıtlak ve bilâsebeb kabineye itimat edenler ellerini kaldırsınlar" demiş ve "ekseriyyet-i azimeyle" sadrazam'a "beyan-ı itimat" olunduğunu açıklamıştır.[64]

Hüseyin Hilmi Paşa, bu tavrıyla hükümet programına yeni bir boyut kazandırmıştır: Programın mecliste okunması ve mebusların güvenine sunulması. Bu uygulama ile hükümet programının daha sağlam bir temele oturtulmasına, daha kalıcı bir demokratik geleneğin kurulmasına başlanmıştır.

Bununla birlikte mutlakiyetten meşrutiyete geçilmesi bazı kesimlerde hoşnutsuzluk yaratmıştı. Bunlar, meşrutiyetin getirdiği özgürlüklerden yararlanarak, meşrutî sistemi yıkmak amacıyla isyan ettiler (31 Mart 1325/13 Nisan 1909).[65] Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığındaki hükümet istifa etti ve yeni hükümeti kurma görevi Tevfik Paşa'ya verildi (14 Nisan 1909).

Tevfik Paşa vakit geçirmeden hükümetini oluşturdu ve kendinden önceki sadrazamların izinden giderek hükümetinin görevde kaldığı sürece izleyeceği politikayı belirleyen bir program hazırlayarak bunu Meclis-i Mebusan'a sunmayı ve "alelusul" de olsa mebusların güvenoyuna başvurmayı yararlı buldu (6 Nisan 1325/19 Nisan 1909).[66] Ancak siyasî ortamın karışık olması nedeniyle Meclis-i Mebusan'da okuduğu bu program hakkında herhangi bir tartışma yapılmadığı gibi, güvenoyuna da başvurulmadı. "Mufas-

sal beyannamenin (programın) vüruduna intizaren" programın görüşülmesi ileri bir tarihe bırakıldı.[67] Ancak, Tevfik Paşa Hükümeti isyan dalgaları arasında ortaya çıktığı için isyanın bastırılmasından sonra uzun süre yaşayamadı. Dolayısıyla da hükümet programının gelişimine herhangi bir katkısı olmadı.

Hüseyin Hilmi Paşa, isyan dolayısıyla uzaklaştığı sadrazamlığa Hareket Ordusu'nun gölgesinde yeniden kavuştu (6 Mayıs 1909). İlk sadrazamlığa atandığı zaman başlattığı geleneğe bağlı kalarak hükümet programı hazırladı ve bu programı Meclis-i Mebusan'da okumak istediğini şu yazı ile Meclis-i Mebusan Başkanlığına bildirdi:

> Meclis-i Mebusan Riyaseti Canib-i Âli'sine
> Kabinenin beyannamesini bugün âyan ve mebusan meclislerinde ve aynı zamanda ayrı ayrı kıraat olunmak üzere heyet-i vükelâ ile saat dokuzda azimet olunacaktır efendim.
>
> 11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909
> Sadrazam
> Hüseyin Hilmi[68]

Bu yazının okunmasından sonra söz alan Suriye Mebusu Süleyman Elbostani Efendi; "Yanlış bir kaide ittihaz ettik. Sadrazam meclis-i vükelânın programını okuyacaklar. Hâlbuki ne Kanun-ı Esasi'mizde böyle bir şey vardır, ne de başka bir yerde vardır. Adeta Kabine Meclis-i Mebusan'a gelir, programını okur gider. Başka bir şey yoktur. Mesela ekseriyyet-i meclis o kabineye muhalif olursa o vakit meb'uslar tarafından, mesela bir iki mebus tarafından istizah verilir. Ve o istizah üzerine adem-i itimat verirler. Amma birdenbire bu programı okudukdan sonra itimat ve adem-i itimat vermek mugayir-i usuldür. Zaten Kanun-ı Esasi'mizde böyle bir şey yoktur. Bunun için vükelâya adem-i itimat için böyle hiçbir şey yoktur ve hiç de hacet yoktur efendim" diyerek hükümet programının okunduktan sonra oylanmasına karşı çıktı.[69]

Hükümet Programının okunmasına karşı olan mebuslar böyle bir uygulamanın Kanun-ı Esasi'de, Meclis-i Mebusan İçtüzüğü'nde bulunmadığı gibi Avrupa ülkelerinde de olmadığı görü-

şünden hareket ederek, Hilmi Paşa'nın ilk kez sadrazam olduğunda programını okuyup güvenoyu istemesini "bir emrivaki" olarak nitelendirdiler ve gelenekselleşmeye yönelen bu uygulamanın yanlış olduğu görüşünü savundular. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey, Osmanlı Devleti'nde "Hükümetin yıllar süren suiistimalatı ve milletin hukukunun ayaklar altına alınması Meclis-i Mebusan'ı o kadar ileri götürmüş ki, meclis hükümete hiçbir hak vermeyip, tüm hakkı yasama gücüne vermeye yönelmiştir. Bu da teamülleşmektedir. Fakat kötü teamüldür," demiş ve daha sonra şunları söylemiştir: "Geçen ay zarfında vilayetlerden gelen telgrafları gördük. Diyorlar ki Meclis-i Mebusan'ın itimadına mazhar olmayan heyet-i vükelâ meşru değildir. Yanlış, bundan daha yanlış bir fikir olamaz."

Lütfi Fikri Bey'e göre mutlak yönetimlerde hükümet başkanının atanmasıyla oluşan hükümet meşrudur. Parlamenter sistemde ise hükümet üyelerinin meclise karşı sorumlu olmalarından dolayı meclisin güvensizlik belirtmesi halinde çekilmesi teamüldür. Ancak hükümet üyeleri çekilmez ise meclis onları çekilmeye zorlayamaz.[70]

Hükümet programının okunmasından yana olan mebuslar ise şimdiye kadar yapıldığı gibi "kuvve-i icra'iyyeyi teşkil eden heyet icraatından evvel Meclis-i Mebusan'ın itimadını almalıdır", "Meclis-i Mebusan'dan itimat reyini haiz olmayan bir kabinenin maneviyatı da kuvvetli olamaz. Yani icraatında daha serbest, daha kuvvetli, daha basiretkâr hareket etmesi için Meclis-i Mebusan'ın itimadını haiz olması lazım gelir" diyerek "Meclis-i Mebusan'ın itimat reyine mazhar olmayan kabine gayrimeşrudur. Gayrimeşru olan bir kabinenin Bağdat'ta, Basra'da bu kadar kaba'il ve aşa'ire karşı icra-yı nüfuz" edemeyeceğini, yöresel güvenliği sağlayamayacağını, Meclis-i Mebusan'ın arzu ettiği ıslahatları yapamayacağını söylerler. "Kabine işe başlamadan programını tebliğ etmelidir. Programını göstermeyen hükümeti ıskat etmek de zordur" diyerek değişik açılardan hükümet programının mecliste okunması ve oylanması gerektiği tezini savunurlar. Bunlar, "Avrupa'dan da örnekler vererek Avrupa'da hiçbir kabine(nin) programını meclise kabul ettirmeden işe başlaya(madığını)" belirttiler.[71]

Bu konuda yapılan tartışmalardan sonra mebusların çoğunluğu hükümet programının mecliste okunması ve oylanması görüşünde birleştiler ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın uygulamalarını onayladılar. Böylece hükümet programının mecliste okunmasını ve oylanmasını yazısız bir kural haline getirmiş oldular.

Anayasada ve Meclis-i Mebusan İçtüzüğü'nde hükümet programı konusu yer almadığı için hükümet programının içeriği ve oylanması yöntemi açık değildi. Zöhrap Efendi, "Şimdiye kadar bize getirilen programların hiçbiri ciddi hükümet programı değildir. Çünkü "icraata değil, birtakım emellere, birtakım vehimlere, birtakım hayallere taalluk eder," diyerek o güne kadar okunan hükümet programlarını yetersiz bulduğunu açıkladı ve hükümet programının genel kurallar yerine, o kuralların nasıl gerçekleştirileceğini gösteren birer belge olmasını istedi.[72]

Zöhrap Efendi'nin bu yaklaşımını mebuslar onaylamamış olacaklar ki bağlayıcı bir karar almamışlardır. Hükümetler genel yapılarına, ülkenin içinde bulunduğu koşullara göre programlarını hazırlamışlardır.

Demokrasinin geliştiği ve yerleşiği ülkelerde hükümetin programını ne zaman, nasıl mebusların bilgisine sunacağı yazılı kurallara bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise parlamentolu sistem çok yeni olduğu için hükümet programı, kavram olarak pozitif hukuk metinlerinde yer almadığından bu konuda çeşitli düşünceler ortaya çıkmıştır.

Güvenoyu, okunan programa mı, yoksa o programı uygulayacak kişilerin kişiliklerine mi bakılarak verilmelidir sorusu gündeme getirilmiştir. Kimi mebuslar, güvenoyu mecliste okunan program üzerine yapılırsa, siyasî iktidarı kaybetmek istemeyen hükümetin kendi düşüncelerini yansıtacağı yerde, meclisin onayını alacak ve gerçekçi olmayan programlar hazırlayacağından kaygı duyduklarını ve bu kaygıyı gidermek için güvenoyunun, hükümet üyelerinin kişiliklerine bakılarak yapılmasını önerdikleri dikkati çekmektedir.[73] Bu tehlikeli ve aynı zamanda demokratik ilkelerin yerleşmelerini engelleyici öneriyi mebuslar benimsememiştir. Artas

Efendi; "Vükelâ denilen hükümet-i icra'iyye idare-i memleket için icra eylediği tedabirin icraatından evvel tedabir-i mezkûrenin ihtiyacat-ı mahalliyyeye muvafık olup olmadığının tayini milletvekilleri olan Meclis-i Mebusan'a aittir. Şu hâle göre heyeti vekile-i celile-i vükelâ tanzim ettiği program ki usul-i idare hakkında ittihaz edeceği tedabirin beyanından ibaret olan tedabiri meclisimize arz ve beyan edecek tedabir-i vakıa meclisimizce muvafık-ı maslahat görülürse o tedbirler tasdik olunur. Yoksa o tedbirleri icra edecek şahıslar hakkında beyan-ı rey edemez" diyerek bu konudaki görüşlerini oldukça açık bir biçimde ortaya koymuştur.[74] Güvenoyunun mecliste okunan program üzerine yapılması benimsenmiş olmasına karşın, oylamanın şekli belli değildi. O nedenle bu konunun da bir kurala bağlanması gerekiyordu. Zira mebuslardan bazıları, örneğin Zöhrap Efendi, program mecliste okunduktan sonra programa karşı olan mebusların karşı oldukları noktaları içeren bir "istizah" önergesi hazırlamalarını, bu önergenin meclisce benimsenip benimsenmemesini, programın onaylanıp onaylanmadığı şeklinde yorumlanmasını istiyordu.[75]

Zöhrap Efendi pozitif hukuktan yola çıkarak böyle bir öneri getirmesine karşılık, bu öneriyi öteki mebuslar kabul etmediler. Zira uygulamalara baktığımızda programların mecliste okunduğunu, okunma işlemi bittikten sonra üzerinde tartışmalar yapıldığını ve daha sonra da güvenoyuna gidildiğini görmekteyiz.[76]

Hükümet programının yasal dayanağı, mebuslara duyurma şekli, içeriği oylama zamanı ve oylama şekli tüm bu tartışma ve gelişmelere karşın belirli kurallara bağlanabildi mi? Bu soruya açık bir cevap verebilmek zordur. Zira, Hüseyin Hilmi Paşa ve ondan sonraki hükümetler döneminde bazı gelişmeler görülmüşse de, bunların yeterli olmadığı dikkatimizi çekmektedir. Çünkü hükümet programı her zaman tartışma konusu olmuştur.

Said Paşa hükümet programını okumaya çıktığında, Rıza Nur Bey, "Geçen sene âdet olmuştu. Hakkı Paşa Beyannamesini tab ettirmişti" diyerek Said Paşa Hükümetinin de programını bastırmasını istemiştir. Ahmet Rıza Bey ise, "Yarın okursunuz" diyerek bu isteği reddetmiştir.[77]

Said Paşa Hükümeti'nin programı Meclis-i Mebusan'da ciddi eleştiriye uğramıştır. Zira, Said Paşa Hükümeti kurulduğu zaman Meclis-i Mebusan üyeleri meclis içinde siyasal partiler etrafında toplanmaya başlamıştı. 1909'da kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile 21 Şubat 1910'da kurulan Ahali Fırkası çatısı altında birleşen kimi mebuslar, İtalyanların Trablusgap'a saldırmasıyla birlikte hükümete karşı eleştirilerini de artırmışlardı. Muhalefetin hareket alanı genişlemişti. Bu eleştiriler sırasında ilk kez mebuslar, "hükümetin kuruluş biçimine, ülke sorunlarına yaklaşım tarzına" bakarak oylarını kullanacaklarını vurgulamışlardır. Said Paşa, Hükümeti'nin programı tartışıldıktan sonra Meclis-i Mebusan'da ad okunarak ve yazılı güvenoylamasına gidilmiştir. Böylece programı onaylayanlar, onaylamayanlar ve çekimserler olmak üzere mebuslar üç gruba ayrılmıştır. (Onaylayan mebus sayısı 121, onaylamayan mebus sayısı 60, çekimser mebus sayısı da 4 olmuştur.)

Teorik tartışmalar, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin programı görüşülürken de güncelliğini korumuştur.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa öncesinde kurulan ve kalıcı olan hükümetler, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nce desteklenen hükümetlerdi. Bu nedenle de mecliste herhangi bir güçlükle karşılaşmıyorlardı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti ise İttihatçı olmadığı için önceki hükümetlerin şansına sahip değildi. Nitekim hazırladığı hükümet programı Meclis-i Mebusan'da okunduğu zaman bu açıkça görüldü.

Ülkedeki huzursuzluğu önlemek amacıyla tarafsız kişilerden oluşturulan ve büyük kabine olarak adlandırılan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin Meclis-i Mebusan'ın desteğini almadan ülke sorunlarını çözebilmesi olanaksızdı. Kaldı ki İttihatçı mebusların hükümeti desteklemeye niyetlerinin olmadığı, daha ilk günlerde görülmeye başladı. Meclis adeta iktidar ve muhalefet olarak ikiye ayrıldı. Hükümetin temsil ettiği iktidarla İttihatçı mebusların temsil ettiği muhalefet arasındaki görüş ayrılığından kaynaklanan tartışmalar, Türkiye'de demokratik geleneklerin yerleşmesine katkıda bulundu. Hükümet programı konusundaki belirsiz noktaları açıklığa kavuşturdu ve yazısız kurallara dönüştürdü.

17 Temmuz 1328'de (30 Temmuz 1912) Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin programı mecliste okunduktan sonra söz alan Çorum mebusu Ali Osman Efendi'nin "Beyannamenin tab ve tevziini teklif ediyoruz" sözleri ardından, Diyarbekir mebusu Fevzi Bey'in "Efendim öteden beri emsali olduğu üzere beyanname okunduktan sonra tenkit olunur. Leh ve aleyhde söylenir. Öteden beri meclisin teamülü böyledir. Bendeniz diyorum ki, tab ve tevzi olunsun da ona dair müzakerat ondan sonra cereyan etsin" demesi mecliste yoğun bir tartışmanın başlamasına yol açtı. Kimi mebuslar bu isteğe karşı çıktılar. Örneğin; Çamlık Mebusu Mehmet Şahin Bey, Said Paşa'nın programı okunduğunda böyle bir istek olmadığını söyledi. Hüseyin Cahit Bey, Mehmet Şahin Bey'e cevap vererek, Said Paşa hükümetinin programının basılı olduğunu belirtti.[78]

İktidar yanlısı olarak nitelendirebileceğimiz kimi mebuslar anayasadan, meclis içtüzüğünden yola çıkarak bu konuda herhangi bir açıklığın olmadığı savıyla programın basılıp dağıtılmasına karşı çıktılar. Bunlara göre, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi ülkedeki "siyasî buhranı izale" için oluşturulmuştur. Programı basıp dağıtarak vakit geçirmek güvenoyunu da geciktirmek, dolayısıyla da "buhranın" devamını arzu etmektir. Ateşi kırk bir buçuk dereceye çıkmış hastanın ateşini düşürmek için ilaç vermekte duraksama olamayacağı gibi, güvenoyu konusunda da duraksama olmamalıdır. Hükümet programı bir an evvel görüşülüp sonuçlandırılmalıdır.[79]

Hükümet adına söz alan Hüseyin Hilmi Paşa; "Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinde heyet-i vükelâ teşkil ettiği zaman program tanzimiyle Meclis-i Umumî'de kıraatına dair hiçbir sarahat ve mecburiyyet yoktur. Fakat 324 senesi evahirinde ikinci defa olarak kabine teşkil ettiği zaman heyet-i vükelâ dahil ve hariçte takip edeceği siyasetten evvel-be-evvel vekil-i milleti haberdar edip onların tasvibi müzaheratını istihsal için program mütala'asını ittihaz etmiştir. Vakıa bu bir teamül addolunabilir. Hâlbuki Kanun-ı Esasi'nin kabil-i tevfik olmayan bir teamülü idamede ısrar edemezsiniz zannederim. Hükümet bu kanaattedir. Meclis-i Mebusan'da

tab' ile ariz amik ve amik tetkik ve müzakere olunacak evrak meclise teklif olunan levayih-i kanuniyyeye münhasırdır. Program o cümleden ma'dud olamaz. Bendeniz hükümet namına buhranın ehemmiyyeti hakkında mucib-i heyecan olacak sözler söylemekten tevakki ederim. Fakat beyannamede beyan olunduğu veçhile pek mühim ve mütenevvi' müşkilat içinde deruhde edilmiş olan bu vazifeyi hükümet-i hazıra kararsızlık ve tereddüd içinde günlerce değil hatta saatlerce deruhde edemez. Biz okuduğumuz beyanname üzerine bugün meclis-i âlinizce her ne denilecekse behemehal denilmesini suret-i kat'iyyede taleb ediyoruz. Bu talebimiz kabul edilip edilmeyeceği hakkında ne diyeceğinizin anlaşılması için de reye vaz ediniz" diyerek programın hemen görüşülerek oylanmasını istedi.[80]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu konuşması dikkatle incelendiğinde takındığı tavrın, kendisinin uygulamaya koyduğu ve diğer sadrazamlar tarafından da sürdürülen ilkelerle çeliştiği görülmektedir. Zira Osmanlı Anayasası'nda hükümet programı yer almadığı halde kendisi iki kez sadrazam olmuş ve her ikisinde de hükümet programı hazırlamıştır. Gelenekselleşmiş olan bu kuraldan mebusların vazgeçmesini beklemek, belki de meşruti uygulamalardan taviz vermek anlamına gelecekti. Bu nedenle İttihad ve Terakki Cemiyeti yanlısı mebuslar hükümetin isteğine haklı olarak şiddetle karşı çıkmışlardır.

Erzurum Mebusu Varteks Efendi; "Kanun'da şimdiki teklifin ne lehine ne de aleyhine hiçbir şey yoktur. O halde teamül ne ise onu takib edeceğiz. Bizim başka kanunumuz yoktur. Hükümet tarafından bize deniliyor ki, bu buhranın idame olunmaması bir saat bile olsa zaruridir. Bunu kabul ediyoruz. Fakat buhranların asıl şeklini esasını, anlamak lazımdır. Kabine tarafından bize gönderilen programın hüviyyetini ve esasını tetkik etmek ve tahkik –etüde– etmeden biz burada ne söyleyebiliriz ve bu buhranın önünü nasıl alabiliriz? Şimdiki gelen kabinenin programı bu buhranın kaldırılmasına ne kadar muvafıktır ve hatta bu programın hüviyyeti nedir? Bunun içinde ne ma'nalar var, bunları anlamak lazımdır. Eğer biz anlamadan şimdi müzakere edersek bir su-i tefehhüm husule gelecek, birbi-

rimizi anlamayacağız. Belki de bu buhranın önünü almak değil, devamına sebeb olur. Onun için bence efendiler programı alıp da onda bizim yaralarımızın tamamıyla nazar-ı dikkate alınıp alınmamış olduğunu tetkik etmeden ben bir şey söyleyemem. Kabine de bunu bizden talep etmeli. Ben programımı getirdim. Ben işimde yine devam ediyorum. Siz de bu gece bunu okuyunuz. Yarın müzakere edeceğiz demeli. Asla acele etmenin yeri yoktur. Yarın müzakeresine başlarız... Kabinenin programı gazetelerde neşrolunur. Onlar da kendi mütala'alarını söylerler, biz de kendi fikrimizi söyleriz.... Bendeniz kabineden rica ediyorum, eğer kabil ise bugün tab ve tevzi' ile yarın müzakereye devam edelim" diyerek oldukça tutarlı bir yaklaşım ortaya koymuştur.[81] Talât Bey, hükümetin meclisi feshedeceğini işaret ederek İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin halkın karşısına çıkabilmesi için programı dikkatlice incelemek zorunda olduklarını, o nedenle de programın basılmasını gerekli gördüklerini belirtmiştir.[82] Selanik Mebusu Rahmi Bey; "Kanunlarımızda her ne var ise onları aynen kabul etmek mecburiyeti vardır. Hem hükümet için, hem de bizim için. Fakat kanunlarımızda sarahaten mevcut olmayan hususat hakkında teamül ve adet her ne ise ona tabiyet mecburiyeti vardır. Hem bizim için, hem de hükümet için. Bu da meclisin doğmasıyla, meşrutiyetin bizde doğmasıyla te'essüs eden bir usuldür.... Böyle milletin, millet meclisinin her nevi hukuku şeklinde tezahür eden teamüllerden feragat etmeyiz. Bunu kabine pekiyi bilmelidir" diyerek mebusların demokratik haklarından vazgeçmeyeceklerini kararlı bir şekilde dile getirmiştir.[83]

Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa ise demokratik ölçülerle bağdaşmayacak bir yaklaşımla "... Size haber veriyorum, böyle uzun müddet, yani saatlerle müzakereye devam (etmek) ve itimadın ne şekilde çıkacağını bilmemek bizim için hayırlı bir şey olmayacak. Haberiniz olsun" diyerek istifa edebileceği imajıyla mebuslardaki direnci kırmaya çalışmıştır.[84] Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa da aynı şeyi vurgulayarak "derhal meclisten bir karar" istediklerini belirtmiştir.[85]

Hükümetin bu tavrı tepkileri daha da artırmıştır. Örneğin Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, "... Hüseyin Hilmi Hazretlerinin

sözlerinden anlıyorum ki hükümet yalnız kanun namına meclise gelmiyor, meclisi tehdid ediyor. Bütün cihana bağıracağım, Meclis-i Mebusanlar müzakere etmekde hürdür. Cihanın hiçbir yerinde meşrutiyyetle idare olunan hiçbir memleket yoktur ki Meclis-i Mebusan'ın ruznamesine müdahale edemez... Bu beyannameyi bize versinler, tedkik edelim. Yirmi dört saat müzakere tehir ederse hiçbir zarar yoktur. Çünki bu memleketin bu hâle yirmi dört saat tahammülü yoksa bendeniz anlamıyorum. Kabine teşekkül edeli sekiz gün, dokuz gün olduğu hâlde bir program tanzimi için on gün düşünülürse, bir Meclis-i Mebusan'ın yirmi dört saatde düşünmesi çok değildir. Onlardan on gün düşünmek, bizden yarım saniye bile düşünmemek, bu tahakkümdür efendiler. Heyet-i vükelâ hemen şimdi karar veriniz, vermezseniz çekiliriz derlerse, biz de çekiliniz deriz" diyerek hükümetin tehditlerine boyun eğmeyeceklerini belirtmiştir.[86]

Hükümet yanlısı mebuslar ise programın gazetelerde yayınlanacağını, muğlâk ifadeler olmadığını, bir okuyuşta anlaşılır olduğunu belirterek vakit geçirilmeden oylamanın yapılmasında ısrar etmişlerdir. Zira İttihatçıların "obstrüksiyon" yapacaklarından kaygı duyuyorlar, o nedenle de program görüşmelerini kısa sürede bitirip hükümetin güvenoyuna başvurmasını istiyorlardı.[87] Bu konudaki tartışmalardan sonra Meclis-i Mebusan Başkanı Halil Bey programın basılıp mebuslara dağıtılması koşuluyla o gün programın görüşülüp görüşülmemesinin tartışılmasını içeren bir önergeyi mebusların bilgisine sunmuştur.[88] Ancak Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, hükümetin bu önergeye katılmadığını ve kesin kararın belirlenmesini istediklerini bir kez daha vurgulamıştır. Hükümetin bu tavrı genelde mebuslarca hoş karşılanmamıştır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın "Kanun-ı Esasi'de hükümet programının okunmasına dair açıklık olmadığı, bunun bir gelenek olduğu" savı üzerine meclis başkanı da Kanun-ı Esasi'yi incelemek zorunda kalmış ve Hüseyin Hilmi Paşa'yı haklı gördüğünü belirtmiştir. Ancak hükümetin siyasal sorumluluğunu açıkça kabul eden anayasalarda hükümetin program okumasının da "teamül" olduğunu, Meclis-i Mebusan'ın bu konudaki davranışının "teamülen" ana-

yasaya uygun olacağını sözlerine eklemiştir. Bu arada hükümet programı basılıp, mebuslara dağıtıldıktan sonra program üzerinde tartışmalara devam edileceğini de duyurmuştur.[89]

Program basılıp dağıtıldıktan sonra 14.35'te ara verilen görüşmelere 17.25'te tekrar başlanmış ve uzun tartışmalardan sonra 167 mebustan 113'ünün olumlu oyuyla hükümet güvenoyu almıştır.[90]

Bunalımlı bir dönemin ürünü olarak ortaya çıkan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti ile gücünü İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden alan güçlü bir muhalefet arasındaki tartışmalar, Türkiye'deki demokratik gelişmelere katkıda bulunduğu gibi, hükümet programındaki kimi belirsiz noktaların da aydınlığa çıkarılmasına ve yazısız kurallara bağlanmasına olanak sağlamıştır.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan sonra gelen Kâmil Paşa ve Mahmut Şevket Paşa döneminde hükümet programı konusunda herhangi bir gelişme olmamıştır. Zira bu iki hükümetin program hazırlayıp hazırlamadığı da bilinmiyor. Ancak Prens Said Halim Paşa'nın oldukça sistemli ve ayrıntılı bir program hazırlayarak Meclis-i Mebusan'a sunduğunu görmekteyiz. Ne yazık ki ondan sonra gelen diğer sadrazamlar da aynı yolu izleyerek ayrıntılı programlar hazırlamamışlar; deyim yerinde ise bir zorunluluğu yerine getirmek için kısa programlarla konuyu geçiştirmişlerdir.

Said Halim Paşa Hükümeti'nde dikkatimizi çeken bir nokta, hükümetin kuruluşundan hayli geç bir tarihte hükümet programının hazırlanıp Meclis-i Mebusan'a sunulmuş olmasıdır.[91] Bu uygulama henüz hükümet programı kavramının yerli yerine oturmamış olduğunu akla getirmektedir.

Said Halim Paşa Hükümeti'nin programı Meclis-i Mebusan'a geç geldiği için sadece yapacaklarını değil, yaptığı bazı uygulamaları da içine almıştır. "Ben size yapamayacağım şeyleri va'd etmek üzere buraya gelmedim. Ve birçok iş va'd etmiyorum. Birtakımını yaptım, birtakımını yapmaya başladım. Siz bana müzaheret ederseniz başladıklarımı ikmale gayret ederim ve inşallah ikmale muvaffak olurum" diyerek meclise "bana güvenoyu verin" mesajını vermiştir.[92]

Said Halim Paşa, hükümetinin programı okunduktan ve gerekli tartışmalar yapılıp güvenoyu alındıktan sonra kısa bir konuşma yaparak mebuslara teşekkür etmiştir.[93]

II. Meşrutiyet döneminde hükümet programı konusundaki gelişmeleri şu noktalarda toplamak olanaklıdır:

a) Hükümet programının Kanun-ı Esasi'de olup olmadığı yolundaki tartışmalar son bulmuş ve bunun bir "teamül" olduğu benimsenmiştir.

b) Hükümet programının daha iyi analiz edilebilmesi ve olumlu-olumsuz yönlerinin saptanabilmesi için bastırılıp mebuslara dağıtılması geleneği başlatılmıştır.

c) Hükümet programı okunduktan sonra program üzerine tartışmaların yapılması ve sonunda güvenoyuna başvurulması yöntemi benimsenmiştir.

Osmanlı yöneticilerinin büyük beklentilerle girdiği Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması İmparatorluğun da sonunu getirmiştir. Mondros Mütarekesi sonrasında oluşan Ahmet İzzed Paşa, Tevfik Paşa ve Ali Rıza Paşa Hükümetleri de geleneğe uyarak programlarını hazırlamışlar ve Meclis-i Mebusan'a sunmuşlardır.

23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla yeni bir devletin temelleri atılmaya başlanmıştır. Ulus egemenliğine dayalı demokratik temeller üzerine kurulan bu devlet, bir yandan imparatorluktan kalan kurumları, kuralları tasfiye ederken, öte yandan da çağdaş bir siyasal sistemin oluşturulmasına gayret etmiştir. Osmanlı Anayasası'nca benimsenen *Kabine Sistemi'nin* yerine *Meclis Hükümeti Sistemi* getirilmiş ve bazı ufak değişikliklerle bu sistemi 29 Ekim 1923'e kadar sürdürmüştür.

TBMM, 2 Mayıs 1920'de 11 üyeden oluşacak icra vekillerinin tek tek meclisten seçimlerini öngören yasayı kabul etmiştir. 3-4 Mayıs günlerinde yapılan seçimlerle hükümetin oluşumu tamamlanmıştır. Yeni hükümet geleneğe uyarak hazırladığı programı TBMM'ne sunmuştur (9 Mayıs 1920). Milletvekilleri söz alarak çeşitli yönleriyle bu program üzerindeki görüşlerini açıklamışlardır. Ardından, Bayezid Milletvekili Dr. Refik ile Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfit Bey'in "Kuvve-i icra'iyye vekillerinin beyanna-

mesine ıttıla' hâsıl olmakla ruzname-i müzakerata geçilmesini" isteyen önergesi okunup kabul edilmiştir. Program konusunda herhangi bir oylama yapılmadan meclis gündemine geçilmiştir.[94]

20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda da hükümet programıyla ilgili herhangi bir madde yer almamıştır. Ancak sıcak savaş atmosferi içinde hazırlanan bu anayasa tam bir anayasa özelliği taşımamaktadır. 23 asıl ve 1 ek maddeden oluşan ve yeni devletin bazı özelliklerini gösteren kısa bir anayasadır.

Bu anayasada bazı değişiklikler yapılarak, Türkiye 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet yönetimine kavuşmuştur.

TBMM, 1 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesi kararını aldıktan ve ikinci meclis 11 Ağustos 1923'te çalışmalarına başladıktan sonra yeni devlete çağdaş bir kimlik kazandırma çalışmalarının ivmesi artırılmıştır.

Bu çerçevede hükümetin oluşumu ve güvenoyu konusu daha ilk günlerde meclisin gündemine gelmiştir. 13 Ağustos 1923'te Cebelibereket Milletvekili İhsan Bey söz alarak "Divan-ı Riyasetin intihabının hitamı anından itibaren Meclis-i Âli namına hareket eden Hükümetin meşru'iyyeti kalmamıştır. Heyet-i vekile-i hazıraya eski meclis itimat etmiş ve vazife tevdi etmiştir. Yeni meclisin henüz itimadına mazhar olmayan heyet-i vekile-i sabıkanın meşruiyyeti kalmamıştır ve ifa-yı vazife etmeye hakkı yoktur. Ya heyet-i vekilenin intihabını şimdi yaparsınız veyahud heyet-i vekilenin intihabı yapılıncaya kadar o heyete itimad edersiniz. Çünkü Teşkilat-ı Esasiye'de cevaz yoktur. Ve eğer böyle yaparsanız fena bir yol açmış olursunuz. Tehlikeli bir teamül yaparsınız[95]" diyerek hükümetin oluşturulması konusunu gündeme taşımıştır. Bunun üzerine yeni hükümet oluşuncaya kadar "muvakkaten" hükümete güvenoyu verilmiştir. Böylece geçici güvenoyu kavramı da siyasal kültürümüze girmiştir.

Geçici sayılan hükümetin yerine 14 Ağustos 1923'te yeni bir hükümet kurulmuş ve bu hükümet[96] hazırladığı programını 5 Eylül 1923'te TBMM'de okumuştur. Okuma bittikten sonra program onaylanarak gündeme geçilmiştir. Böylece gelenekselleşen hükümet programı hazırlama, meclise sunma ve milletvekillerinin onayını alma işlemi aynen sürdürülmüştür.

"Türkiye Devleti'nin karşısında bulunan dahilî ve haricî vezaif-i mühimme ve müşkileyi suhuletle intaca muvaffak olması için gayet kuvvetli ve meclisin müzaheret-i tammesine mazhar bir heyet-i vekileye ihtiyac-ı kat'i bulunduğu kanaatindeyiz. Binaenaleyh meclis-i âlinin her suretle itimat ve müzaheretine müstenid bir heyet-i vekilenin teşekkülüne hizmet etmek maksadıyla" hükümet üyeleri toplu olarak istifa etmiştir. Yusuf Kemal (Kastamonu) Bey'in önerisi ile yeni hükümet oluşuncaya kadar bu hükümetin görevini sürdürmesi meclisce uygun bulunmuştur.

Ancak çok geçmeden başta Fethi Bey olmak üzere hükümete yönelik eleştirilerin dozu da artmıştır. Bunun üzerine Fethi Bey, hükümet işleriyle daha fazla ilgilenebilmek için içişleri vekilliğinden istifa etmiştir. Bu arada Ali Fuat Paşa da meclis ikinci başkanlığından istifa etmiştir (24 Ekim 1923). Mecliste ortaya çıkan bir grup milletvekili içişleri vekilliğine Erzincan Milletvekili Sabit Bey'i, meclis ikinci başkanlığına da Rauf Bey'i getirmeye karar vermiştir (25 Ekim 1923). Mecliste bu gelişmeler olurken hükümet üyeleri de Çankaya'da Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanarak bu durumu görüşmüş ve –Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa dışında– toplu olarak istifa kararı almışlardır. Bu da ülkede bir hükümet krizine yol açmıştır. Zira muhalefetin tüm çabalarına karşın hükümet kurulamamıştır. Fethi Bey başkanlığındaki Halk Partisi Yönetim Kurulu da milletvekillerinin onayını alacak bir hükümet listesi oluşturmamıştır. Bunun üzerine Cumhuriyetin ilanı zamanının geldiğine karar veren Mustafa Kemal Paşa, 28 Ekim 1923 akşamı evinde akşam yemeğinde bu kararını sofradakilere açıklamıştır. Yemek sonrasında bunun yöntemi konusunda İsmet Paşa ile bir çalışma yapmıştır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na yapılacak bir ekle bu sorunun çözülebileceği kararlaştırılmıştır. 29 Ekim 1923'te yapılan Halk Fırkası Grubu toplantısında hükümet sorunu tartışılmıştır. Ancak bir sonuca ulaşılamamıştır. Bunun üzerine Kemalettin Sami Paşa'nın önergesiyle parti genel başkanının milletvekillerini aydınlatması ve soruna çözüm bulması istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne çağrılmış, meclise gelen Atatürk "hükümet üyelerinin seçiminde görüş bir-

liğinin sağlanamadığını" belirterek milletvekillerinden bir saat izin istemiş, bulacağı çözüm yolunu bildireceğini söylemiştir. Bu istek parti grubunda oylanmış ve kabul edilmiştir. Aynı gün saat 13.30 toplanan Parti Genel Kurulu'nda Atatürk, hükümetin kurulamamasının uygulanmakta olan yöntemden kaynaklandığına dikkati çekmiş ve bu yöntemin değiştirilmesini istemiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak ufak bir değişiklikle bu sorunun çözümlenebileceğini belirtmiş ve bu konuda yapılacak değişikliği milletvekillerinin görüşlerine sunmuştur. Yapılan teklif çeşitli yönleriyle Parti Grubu'nda tartışılıp benimsendikten sonra Meclis Genel Kurulu toplanmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa ile birlikte hazırladığı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişiklik önergesi Meclis Başkanlığına sunulmuştur. Önerge, Kanun-ı Esasi Encümeni'nde incelendi. Encümen, bu öneri üzerinde kısa bir süre çalıştıktan sonra Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda şu değişikliklerin yapılmasını öngeren raporunu Meclis Başkanlığına gönderdi: "Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti cumhuriyettir. Türkiye Reisicumhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyyesi tarafından ve kendi azâsı miyanından bir intihab devresi için intihab olunur. Başvekil, reisicumhur tarafından meclis üyeleri arasından seçilir. Diğer vekiller de başvekil tarafından yine meclis üyeleri arasından seçilir. Hükümet üyeleri Reisicumhur tarafından meclisin onayına sunulur."[97] Meclis başkanı bu değişikliği görüşmek üzere Meclis Genel Kuruluna sundu. Meclis Genel Kurulu aynı gün bu öneriyi "yaşasın cumhuriyet" sesleriyle benimsedi.[98]

Böylece salt Cumhuriyet ilan edilmemiş, 23 Nisan 1920'den beri sürdürülen meclis hükümeti sistemi de bırakılarak kabine sistemine geçilmiştir. Yeni bir hükümet oluşturulmuş ve bu hükümet cumhurbaşkanı tarafından meclisin onayına sunulmuştur.[99] Bu da Türkiye'de reisicumhur tarafından onaylanan hükümetin meclise sunulmasının anayasal bir zorunluluk olduğu dönemi başlatmıştır.[100]

Bununla birlikte, Cumhuriyet'in ilanı ve bunu düzenleyen anayasa değişikliği çağdaş bir devletin gereksinimlerini karşılamaktan uzaktı. Yapılacak devrimlere olanak verecek, toplumsal gelişmelere uyum sağlayacak yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğu daha ilk

günlerde kendisini göstermiştir. Bunun ilk işareti de hükümetin istifası ile ortaya çıkmıştır. Nitekim Antalya Mebusu Ahmet Saki ve arkadaşları, 21 Kasım 1923'te Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi için Meclis başkanlığına bir önerge vermişlerdir.[101] Bundan bir süre sonra da Karesi Mebusu Ahmet Süreyya Bey Meclis Başkanlığı'na bir anayasa teklifi sunmuştur. Elde bulunan bu teklifleri inceleyen Kanun-ı Esasi Encümeni yeni bir tasarı hazırlamış ve bu tasarıyı 9 Mart 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na vermiştir. İşte bu tasarı ile hükümet programı da Anayasa'da yer almaya başlamıştır. Zira söz konusu tasarının 45. maddesinde "Başvekil Reisicumhur canibinden ve meclis azâsı meyanından tayin olunur. Sair vekiller başvekil tarafından meclis azası arasından intihap olunarak he'yet-i umumiyyesi Reisicumhurun tasdikiyle meclise arz olunur. Meclis mün'akit değilse arz-ı keyfiyyeti meclisin inikadına talik olunur. Hükümet hatt-ı hareket ve siyasî nokta-i nazarını kısa bir müddette meclise bildirir" deniliyordu.[102]

Maddenin görüşülmesi sırasında Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey, 29 Ekim 1923'te yapılan değişikliğin yerinde olduğunu, yeni bir madde koymanın gereksiz olduğunu söyleyerek söz konusu maddeye karşı çıkmıştır.[103] Ancak başta Recep Bey (Kütahya) ve Ağaoğlu Ahmet Bey (Kars) olmak üzere kimi milletvekilleri maddenin anayasada yer almasını istemişlerdir.

Recep Bey, reisicumhur tarafından atanan başvekilin oluşturduğu hükümetin üç yöntemle meclisten güç aldığını belirterek bu konudaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

> 1- Hükümet üyelerinin seçimi bitince cumhurbaşkanı bunları meclisin onayına sunar. Meclis bu hükümet üyelerinin göreve devam edip etmemesine o gün karar verir. Nitekim ülkemizde uygulanan yöntem budur. Ancak bu yöntem uygun değildir. Zira yeni oluşan hükümet üyeleri deneyimli olacakları gibi, bu konuda yetersiz kişilerden de oluşabilir. O nedenle meclis, devleti idare edeceklerin düşüncelerini bilmeli ve ona göre oyunu vermelidir.
>
> 2- Hükümetin oluşumu meclise bildirilince meclis üyelerinden bazıları bu hükümet için gensoru önergeleri verirler. Bu önergelerin tartışılması sonunda

ortaya çıkacak sonuç meclisin hükümete karşı olan tavrını da yansıtacaktır. Bu pratik bir çözüm değildir. Çünkü hükümet üyeleri hakkında gensoru önergesi vermek için onların bir süre çalıştıklarını izlemek gerekir. Ondan sonra ya tek tek hükümet üyeleri ya da toplu olarak hükümet hakkında gensoru önergesi vermek gerekir. Oysa demokrasi sistemi icra görevine gelen bir heyetin vakit geçirmeden milli meclisten itimat almasını gerektirir.

3- Cumhurbaşkanının kurulduğunu meclise bildirdiği hükümet beş, on gün çalışarak eski hükümetten devr aldıklarını tartışır, devleti hangi doğrultuda yönlendireceklerini saptarlar ve bu saptamalarını meclise sunarak "Ben devlet gemisini bu yönde sevk edeceğim, reyinizi izhar buyurun" der. Böylece hükümet meclisin karşısına açık bir programla gelmiş olur. Milletvekilleri bu programda eksiklikler görür ise sorular sorarak programın olgunlaşmasına katkıda bulunabilirler. Doğrudan doğruya bu program milletvekillerinin onayına sunulur. Eğer milletvekilleri güvenoyu verir ise hükümet görevine devam eder. Güvenoyu alamaz ise yeni bir hükümetin kurulması için çalışmalara başlanır.

Recep Bey tasarıdaki maddenin bu üçüncü şekille bağdaştığını, ancak eksik olduğunu belirterek maddedeki "kısa sürenin" somutlaştırılmasını ve madde sonuna "meclisten itimat talep eder" hükmünün konmasını istemiştir.[104]

Ağaoğlu Ahmet Bey ise; çağdaş dünyada yeni oluşan hükümetlerin meclise gelip milletvekillerinin tasdik, tasvip ya da itimadını almadan göreve başlamadıklarına dikkati çekmiştir. Ahmet Bey, Avrupa devletlerinde olduğu gibi Türkiye'de de hükümetin yeni kurulduğu zaman 3, 5, 10 gün içinde ülkenin genel durumunu, meclisteki cereyanları, meclisteki partileri göz önüne alarak bir program hazırlamalarını ve bu programı meclise sunmalarını, milletvekillerinin de bu programa bakarak hükümete güven ya da güvensizlik oyu vermelerini istemiştir. Program ne zaman okunmalıdır? Tasarıda geçen kısa süre suistimale açıktı. Nitekim bazı milletvekilleri sataşmak için altı ay derken bu gerçeği de dile getirmişlerdir. Ancak, Ahmet Bey yeni oluşan hükümetin meclise ilk geldiği gün programını okumasını ve o gün oylamanın yapılmasını önermiştir. Bu önerinin örtülü bir şekilde süreye de zorunlu sınır getirdiği gözden kaçmıyordu.[105]

Madde üzerinde yapılan tartışmalardan sonra Recep Bey'in "Bir hafta zarfında meclise bildirir ve itimat talep eder" önerisi kabul edilerek,[106] madde şu şekli almıştır:

> Başvekil reisicumhur canibinden ve meclis azâsı meyanından tayin olunur.
> Sair vekiller başvekil tarafından meclis azası arasından intihab olunarak heyeti umumiyesi reisicumhurun tasdikiyle meclise arz olunur.
> Meclis münakit değilse arzı keyfiyeti meclisin inikadına talik olunur.
> Hükümet hatt-ı hareket ve siyasî nokta-i nazarını bir hafta zarfında meclise bildirir ve itimat talep eder.

Böylece II. Meşrutiyet devrinden beri tartışması yapılan hükümet programı konusu 1924 Anayasası'nın amir hükümleri arasındaki yerini almıştır. Bu anayasa yürürlükte kaldığı sürece yeni kurulan tüm hükümetler programlarını hazırlamışlar ve meclisin onayına sunmuşlardır.

1924 Anayasası'na dayalı olarak başlayan çok partili yaşam; 1950 ile 1960 yılları arasında sağlıklı gelişememiş, iktidar partisinin davranışları 1960 yılı Nisan ve Mayıs ayında öğrencilerin protestolarına yol açmış, yer yer çatışmalar çıkmıştır. Ülkenin bir iç savaşa sürükleneceğinden kaygı duyan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin genç subayları 27 Mayıs 1960'ta siyasî iktidara el koymuştur. Cemal Gürsel başkanlığında 38 subaydan oluşan bu ihtilalci kişilere Millî Birlik Komitesi adı verilmiştir.

Millî Birlik Komitesi (MBK), Demokrat Parti iktidarı döneminde işlerliğini yitirmiş anayasanın yerini ülkenin gereksinimlerini karşılayacak demokratik hukuk devletini gerçekleştirecek yeni bir anayasa hazırlamak üzere İstanbul Üniversitesi Rektörü Profesör Sıddık Sami Onar başkanlığında bir bilim kurulu oluşturmuştur. Bir yandan bu bilim kurulu çalışmalarını sürdürürken, öte yandan da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdarî İlimler Enstitüsü yeni bir anayasa tasarısı hazırlamak üzere bir çalışma başlatmıştır. Anayasa Komisyonunun hazırladığı tasarı 18 Ekim 1960'ta Millî Birlik Komitesi'ne sunulmuştur.[107] Ayrıntılı ve aynı zamanda da yürütmeyi zayıflatıcı bulunan bu tasarı bir hayli eleş-

tiriyle karşı karşıya kalmıştır. Bu sırada ortaya çıkan Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdarî İlimler Enstitüsü tasarısında bir Kurucu Meclis'in toplanması ve Anayasa'nın burada görüşülmesi istenmiştir. MBK'de bu konu tartışılmış ve 21 Eylül 1960'ta Ankara Palas'ta kimi Anayasa Komisyonu üyelerinin de katıldığı toplantıda Kurucu Meclis önerisi benimsenmiştir.[108] Kurucu Meclis'in yetkileri ve çalışma yöntemini belirleyecek bir tasarıyı hazırlama görevi Profesör Turhan Feyzioğlu'na verilmiştir (31 Ekim 1960). Feyzioğlu başkanlığında hazırlanan Kurucu Meclis tasarısı MBK'ce kabul edilmiştir (13 Aralık 1960).[109] Kurucu Meclis 6 Ocak 1961'de toplanmış ve 9 Ocak 1961'de 20 kişiden oluşan Anayasa Komisyonunu seçmiştir.

Profesör Enver Ziya Karal başkanlığında çalışmalarına başlayan Anayasa Komisyonu, İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinin hazırladığı tasarıyı esas metin, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdarî İlimler Enstitüsü'nce hazırlanan tasarıyı da yardımcı metin olarak almıştır. Komisyon bu metinlerle yetinmemiş Fransız, İtalyan, Federal Alman Anayasalarından, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nden, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nden, İnsan Hakları Sözleşmesi'nden ve siyasal partilerin ürettikleri metinlerden de yararlanarak bir tasarı oluşturmuştur.[110]

İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerince hazırlanan[111] anayasa taslağının 107. maddesinde hükümet programına şöyle yer verilmiştir. "... Kurulan hükümetin programını kuruluşundan sonraki bir hafta içerisinde yasama meclislerinde başbakan tarafından okunur ve hükümet için Millet Meclisi önünde güvenoyu istenir. Bu istek üç gün geçmedikçe oya konmaz. Hükümet Millet Meclisi'nde güvenoyu alamaz ise aynı usulle yeniden hükümet kurulur.[112] Siyasal Bilgiler Fakültesi İdarî İlimler Enstitüsü'nce hazırlanan Anayasa taslağının 63. maddesinde hükümet programına yer verilmişti. Buna göre yeni kurulan hükümet programını kuruluşunu takip eden bir hafta içinde meclislere bildirecek ve aynı süre içinde Millet Meclisi'nden güvenoyu isteyecekti. Yeni hükümetin kurulması sırasında Meclisler toplantı halinde değillerse cumhurbaşkanı tarafından vakit geçirilmeden toplantıya çağrılacaktı.[113]

Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı Anayasa taslağı 9 Mart 1961'de Temsilciler Meclisi'ne sunmuştur. Temsilciler Meclisi'ne sunulan bu taslakta da "Bakanlar Kurulunun programı, kuruluşundan en geç bir hafta içinde başbakan ve bir bakan tarafından meclislerde okunur, Millet Meclisi'nde güvenoyuna başvurulur. Güvenoyu için görüşmeler programın okunmasından iki tam gün geçtikten sonra başlar ve görüşmelerin bitiminden bir tam gün geçtikten sonra oylama yapılır"[114] deniliyordu. Her üç taslakta da hükümet programına bu denli özen gösterilmesi onun Anayasanın ayrılmaz bir parçası haline geldiğini açıkça ortaya koymuştur.

Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı Anayasa taslağı Temsilciler Meclisi'nde görüşülürken Mehmet Özgüneş bir haftalık süreye itiraz etmiş ve iyi bir program hazırlamak için söz konusu sürenin on beş güne çıkarılmasını istemiştir.[115] Fakat bu istek diğer üyelerce benimsenmemiş, teklif aynen kabul edilmiş ve Millî Birlik Komitesi'ne sunulmuş burada da aynen benimsenerek Anayasa'daki yerini almıştır. Söz konusu madde 1982 Anayasası'nda da aynen benimsenmiştir.

I. BÖLÜM

İTTİHAD VE TERAKKİ DÖNEMİ

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KURULAN HÜKÜMETLER VE PROGRAMLARI

1.1.1. Kâmil Paşa Hükümeti

1.1.1.1 Hatt-ı Hümayun

Vezîr-i maâlî-semîrim Kâmil Paşa

Sa'id Paşa'nın vuku'-ı istifâsı cihetiyle Mesned-i Sadaret mücerreb olan sadâkat ve ehliyyetinize mebnî uhdenize ihâle ve tevcîh ve mesned-i meşihat dahi Cemaleddîn Efendi uhdesinde ibkâ kılınmağla diğer vükelânın Kanun-ı Esasi'miz mucîbince bitteşkîl me'mûriyyetleri icrâ olunmak üzere arz ve ahz-ı âmâlimiz devlet-i aliyye ve memâlik-i şâhânemizin müsta'idd olduğu her türlü Terakkiyyatın istikmaliyle bilcümle teba-i şahanemizin tezyid-i refah ve sa'adeti kaziyye-i mühimmesi olmağla ona göre sarf-ı mesa'i olunması matlub-ı şahanemizdir. Cenâb-ı Hakk tevfikat-ı ilahiyyesine mazhar buyursun.

Fî 9 Recep 326/7 Ağustos 1908[116]

1.1.1.2 Kâmil Paşa Hükümeti[117]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Kâmil Paşa		24 Temmuz 1324
Şeyhülislam	Cemaleddin Efendi*		24 Temmuz 1324
Harbiye Nazırı	Recep Paşa		24 Temmuz 1324
	Osman Nizami Paşa		3 Ağustos 1324
	Nâzım Paşa	I. Ferik	28 Kânûnsânî1324
Hariciye Nazırı	Tevfik Paşa*		24 Temmuz 1324
Adliye Nazırı	Hasan Fehmi Paşa*		24 Temmuz 1324
	Manyasızade Refik		14 Teşrinisani 1324
Şûra-yı Devlet Reisi	Tevfik Paşa*	Eski Or. Maad. ve Zir. Naz.	24 Temmuz 1324
	Hasan Fehmi Paşa		14 Teşrinisani 1324
Dahiliye Nazırı	Reşid Akif Paşa		24 Temmuz 1324
	Hakkı Bey	Maarif Nazırı	10 Ağustos 1324
	Hüseyin Hilmi Paşa	Rumeli V. Müfettişi	14 Teşrinisani 1324
Maliye Nazırı	Ziya Paşa	Eski Nazır	
24 Temmuz 1324			
Evkaf-ı Hümayun Nazırı[118]	Mahmud Ekrem Bey	Şûra-yı Devlet Azası	24 Temmuz 1324
	Şemseddin Bey	Mem.Mül. K. R.	10 Eylül 1324
Bahriye Nazırı	Arif Paşa	Zırhlı Don. Hüm. Komodoru	24 Temmuz 1324
	Hüsnü Paşa**	I. Ferik	28 Kânûnsânî 1324
Maarif Nazırı	Hakkı Bey*		24 Temmuz 1324
	Hakkı Bey**		10 Ağustos 1324
	Mahmud Ekrem Bey	Ev. Hum. Nazırı	10 Eylül 1324
	Hakkı Bey		14 Teşrinisani 1324
	Abdurrahman Efendi**		3 Kanunevvel 1324
	Ziya Paşa	Defter-i Hak. Nazırı	27 Kânûnsânî 1324
Ticaret ve Nafıa Nazırı[119]	Gabriel N. Efendi	Bab-ı Âli Huk. Müş.	24 Temmuz 1324
Orman Maadin ve Zir. N.	Mavrokordato Efendi	Şûra-yı Devlet Azası	24 Temmuz 1324
Posta Telgraf ve Telefon N.			

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.1.3. Hükümet Programı

Heyet-i vükelâ Kanun-ı Esasi'nin i'adeten mer'iyyeti hususundaki inayet-i seniyye-i hazret-i Padişahî'nin kadr-i âlisini bi-hakkın takdir ederek Kanun-ı mezkûr ile mu'ayyen bulunan hukuk-i hükümrani-i cenab-ı şehriyarinin ve heyet-i vükelâya ve meclis-i umumiyyeye aid hukukun ve hukuk-i siyasiyye ve umumiyye-i ahaliyyenin temami-i muhafazası ile umur-ı devletin muvafik-ı şer' ü akl olan işbu habl-i metine mütevessilen idaresi azmindedir. İşbu azmin fi'liyyata iktiranı için usul-i idarenin ve ba'z-ı nizamat-ı sabıkanın meb'usan-ı ahalice tadilini beklemek mümkin olmayıp, çünkü idare-i sabıka zamanında ittihaz olunan kava'id ve mümsik tutulan bazı kavanin ve nizamat elyevm kabil-i tatbik olmadığından, bunların kaideten tadillerine kadar icra'larını Kanun-ı Esasi metn ü ruhunun icabatına tevfik eylemek tabi'i bulunmuş ve işbu metn ü ruha mugayir olarak şekl-i kanunîyi gayr-i haiz ne kadar evamir ve tenbihat ve talimat var ise cümlesi keenlemyekün addolunarak şu tadil-i su-i icra'iyye ve ref' ü ilga tarikleriyle Meclis-i Mebusan'a ait mesa'i-i kanuniyye semeredar oluncaya kadar dahi umur ve mesalih-i memleketin efkâr-ı sabıkadan tecriden cereyan etdirilmesi mukarrer bulunmaktadır.

Kavanin-i mevcudenin ıslah ve ikmal ile lüzumu olan nice kavanin ve nizamatın vücuda getirilmesi zamana muhtaç olup, ancak bazı mesailin aciliyyeti cihetiyle evvel-i emirde celb-i nazar-ı dikkat etmesi tabi'idir. Ezcümle rızk-ı devlet olan umur-ı maliyyenin bir müddetdir uğradığı avarız-ı gunagun hâl-i haziran velev birkaç ay için olsun tecviz-i devamına imkân bırakmadığından bir tarafdan sene-i atiyye için esaslı bir büdce tanzimine ve tekâlif ve rüsum-ı mevcudeye müteallik kavanin ve nizamatın muhtac-ı tadil ü ıslah cihetleri ne olduğunun tedkikine bakılmakla beraber, ifate-i vakt edilmeyerek bir dereceye kadar ıslah-ı hâl-i mali vecibeden görülmüş ve kesret-i mikdarları deva'ir-i merkeziyyede müsmir surette iş görülmesine mâni olan memurînin hatt-ı nisabına irca ve nisbetsiz ma'aşatın tadil ve tenzili ve açıkda kala-

cak me'murlar peyderpey derece-i kabiliyyetlerine göre ilerde açılacak hıdemata tayin edilmek ve şimdiden medar-ı ma'işetden mahrum bırakılmamak ve meserreti hâliyye-i umumiyye arasında binlerce aileler duçar-ı fakr u ye's olmamak üzere bunlara muvakkaten ma'aşlar tahsis münasib mütala'a edilmiştir. Müzayaka-i maliyye-i hazinenin icab etdiği masarıf-ı mübremeye mukabil ba'z-ı istikrazat-ı cüz'iyye ve icra'i tasarrufat-ı mümkine ile idare-i maslahata çalışılmakta ve ittihaz olunan tedabir-i muvakkate ile derdest-i tezekkür bulunan mevadd-ı esasiyyenin Meclis-i Mebusan'ın nazar-ı tasvibine arz mukarrer bulunmakdadır.

Deva'ir-i mülkiyyece olduğu gibi deva'ir-i askeriyyece dahi ezhercihet tasarrufa dikkat edileceği derkar olmakla beraber saltanat-ı seniyyenin bir devlet-i mu'azzama olmak haysiyyeti muhafaza-i mevki'-i düvelisi tezyîd-i şan u şerefi ordu ve donanma-i hümâyûnların intizamı ile olacağı dahi unutulmayacak ve icabat-ı hamiyyet ne gibi tedabir-i tekammüliyeyi istilzam eylerse bittedkik mebusan-ı millete bildirilecektir. Tasarrufun bir dereceye kadar tedvini hâl-i hazineye medar olacağı bi-iştibah ise de esasen idare-i devletin mihver-i matlubunda cereyanı ve hükümetin şimdiye kadar atıl bıraktığı şu'abatın kesb-i fa'aliyyet etmesi yine masrafla olacağı ve devletin vüs'at-ı memalikine ve mikdar-ı nüfusuna bakılır ve şu anâsır-ı memalik-i mütemeddine-i saire ile mukayese edilir ise varidat-ı hazıranın kifayetsizliği pek bedihî görüldüğü cihetle bir tarafdan yeni vergi ihdas edilerek mevcudlarının tanzimi ve usul-i cibayetin ıslahı ticaret mu'ahedatının tecdidi suretiyle ve diğer taraftan memleketin esbab-ı umranı istihsal edilerek bu yüzden hazineye dahi celb-i menfa'atle varidatın tezyid-i tedriciyyesine çalışılmak lazimeden görülmektedir. Şimdiye kadar devletin umur-ı naf'ıa icraatında bir meslek-i muttarid takip etmemesi ve ticaret ve sanayi'de mâni'-i terakki birtakım esbab-ı asliyye ve müteferri'anın vücudu bu cihetlerce husul-i tekemmülata ha'il olduğundan bi-mennihi'l-kerim mülk-i Osmanî'ye giren fikr-i terakkinin ve sınf-ı muhtelefe-i ahali arasında müsavat-ı kâmile-i hukuk ve veza'ife müsteniden takarrüre baş-

layan ittihadın semerat-ı nafı'ası hem devlet, hem de ahalice iktitaf olunmak üzere gerek ticaret-i berriyye ve bahriyye ve sanayi' ve umur-ı nafı'aca ve gerek memleketde sanayi'in şu'abat-ı muhtelifesiyle te'min-i terakkisi hususunca bi'lkülliyye başka bir tarik-i salime girilmek üzre icabat-ı bâlâ taraf-ı tedkik ve tezekkür ve icra' ve levayih-i mukteziyye-i Meclis-i Mebusan'a tevdi edilecektir. Servet-i memleketin anasır-ı mühimmesinden bulunan hakk-ı tasarruf maddesi elyevm usul-ı muhtelife ve mütezaddeye tabi' olarak gayr-i menkulat üzerine i'tibar neman mefkud ve bu hâlin mazarrat-ı adiyyesi meşhud olduğundan bu cihetce ıslahat-ı lâzımenin tezekküriyle enval-i gayr-i menkule ashabına mallarının ve enval-i mezkûreye kıymet ve i'tibarlarının suret-i meşru'ada te'minine çalışılacakdır.

Servet ve ma'rifet yekdiğerinin lazım ve melzumu olup memleketin layık olduğu derece-i sa'adete isai-i refahı maddi esbabına terakkiyyat-i ilmiyyenin dahi terdifiyle hâsıl olacağı bi-iştibahdır. Şimdiye kadar pek nakıs ve şan-ı Osmâniyye gayr-i layık bir vech ile cereyan etmiş olan ta'lim ve terbiye hususat-ı Kanun-ı Esasi'nin tayin eylediği esasa kemal-i ri'âyetle imkân derecesinde yevmen fe-yevmen tensik ü tanzim edilmek heyet-i cedidece kaviyyen mutasavverdir. Kanun-ı Esasi'de Osmanlılara verilen hakk-ı musavat hukukça olduğu gibi veza'ifçe de mer'i olmak ve ezcümle hidmet-i mukaddese-i askeriyye sınf-ı ahalinin cümlesine teşmil edilmek ve mekatib-i askeriyyeye etfal-i gayr-i müslime dahi kabul olunmak lazım geldiğinden, icab eden kavanin ve nizamat layihaları şu esasa tevfikan derdest nübhe-ü ihzardır. Bilcümle şuabatı idare gibi umur-ı adliye dahi muhtac-ı tanzim ve ıslah olup bir taraftan kavanin-i adliyenin tadilat-ı mutasavveresi meb'usanın nazar-ı tasvibine arzı zımmında hazırlanmakta olduğundan istiklal-i mehakim kaide-i esasiyyesine dokunulmayarak mehakimin cümleye bila-kayd u şart emniyyetbahş olacak surette esbab-ı teşekkülü tedkik olunacaktır.

Kanun-ı Esasi'nin i'adeten mer'iyyetiyle ihya-yı mülk ü milletin müsaade-i seniyye-i cenab-ı cihanbani erzan buyrulmuş olma-

sı devlet-i aliyyece pek şerefli bir vakıa olarak yar u ağyarın nazar-ı istihsanını celb etmiş olduğundan medeniyyet-i kâmile içinde yaşanıldığı hissinin ve bu şerefin mahfuziyyeti gerek dahilen emn ü asayişin istikrarıyla yerli ve ecnebi herkesin müsterihü'l-bal olarak yaşaması ve siyanet-i kanuniyye umumileşmesiyle hâsıl olacağından iş bu emn ü asayiş kaziyye-i mühimmesi bir vaktde enzar-ı dikkatden dur tutulmayacakdır.

Devlet-i aliyye bilcümle düvel-i mütecavire ve mütehabbe ile hüsn-i münasebetde bulunup hiçbirine karşı bir emel ve maksad-ı hafi beslemediği ve yalnız hudud-ı hâkimiyet-i saltanat-ı seniyyenin ve hukuk-i ahdiyesinin tamamî-i muhafazasıyla şeref ü şan-ı milletin mazhar-ı ihtiram olduğunu görmekden başka bir emel-i haricîsi olmadığı cihetle münasebat-ı hariciyye bu esas dairesinde idare edilecek bilcümle devletlerle hüsn-i münasebatda bulunacak ve baz-ı düvel-i ecnebiyye tebasının memalik-i Osmaniyye'de hukuk-i düvel kava'id-i umumiyyesinin haricinde bazı uhud-ı kadime ve adat-ı saldide ile istifade etdikleri eşkâl-i istisnaiyyenin yine kendi devletlerinin rızalarıyla an-karib ref'i için çalışılacak ve şu'abat-ı idare-i devletin herkese badî-i kemal-i emniyyet olmasına ve imtiyazlarının lüzumsuzluğu herkes gibi ecanib tarafından hissolunmasına hadim bir hall-i umuminin ihdasına gayret edilecekdir. Şu niyyat ile zimam-ı umurı ele alan heyet-i vükelâ ba'd-ezin mazi-i âli ve Kanun-ı Esasi dairesinde idare-i umur edilmesinin te'mini ve vilayetçe dahi şu maksada hadim heyet-i idarenin tensîki azminde olmakla ve şeref telakki olunan vesaya-yı seniyye-i mülûkane dahi hep şu nukat-ı hayriyyeye ma'tuf bulunmakla hâlen ve zemanen hayli müşkil ve say ve zemana muhtac bulunan veza'if-i mütemmimesinden hüsn-i niyyatım takdir ve icraatı sehabet-i efkâr-ı amme ile takviye edileceğinden ümidvardır. Müstainen billâh işe girişilmiştir.[120]

1.1.2. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti

1.1.2.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Hüseyin Hilmi Paşa

Kâmil Paşa'nın hasb-el-lüzum vuku'-ı infisaline mebnî sadaret, sadakat ve ehliyyetinize bina'en uhdenize ve mesned-i meşihat dahi Rumeli Kazaskeri Ziyaeddin Efendi uhdesine ihale ve tevcih kılınmağla diğer vükelânın bila-intihab me'muriyetleri icra' olunmak üzere arzı Kanun-ı Esasi'nin muhafazası ve memleketin idame-i asayiş ve emniyyeti ve devlet-i aliyye ve memalik-i şahanemizin ümran ve Terakkisi ve kâffe-i tebaamızın saadet-i hal ü refahı esbabının istikmali nezdimizde begayet müstelzim olduğundan ana göre sarf-ı mesa'i ve gayret olunması matlub-ı kat'i şahanemizdir. Cenâb-ı Hakk tevfikat-ı ilahiyyesine mazhar buyursun.

22 Muharrem 1327/1 Şubat 1324/13 Şubat 1909
Abdülhamid[121]

1.1.2.2. Hükümet Üyeleri[122]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Hüseyin Hilmi Paşa	Dahiliye Nazırı	1 Şubat 1324
Şeyhülislam	Ziyaeddin Efendi		1 Şubat 1324
Harbiye Nazırı	Ali Rıza Paşa	Mısır Fevkalade Kom.	1 Şubat 1324
Hariciye Nazırı[123]	Rifat Paşa		1 Şubat 1324
Adliye Nazırı	Manyasizade Refik Bey	Eski Nazır	1 Şubat 1324
	Nâzım Paşa	Yanya Valisi	1 Mart 1324
Şûra-yı Devlet Reisi	Hasan Fehmi Paşa	Şûra-yı Devlet Reisi	1 Şubat 1324
Dahiliye Nazırı	Hüseyin Hilmi Paşa		1 Şubat 1324
Maliye Nazırı	Ziya Paşa		1 Şubat 1324
	Hüseyin Rifat Bey	Hazine Var. Muh.	3 Şubat 1324
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Ziya Bey**	Sadaret Müsteşarı	1 Şubat 1324
	Mehmed Nazif Bey**		10 Şubat 1324
	Hemadezade		
	Halil Hamdi Paşa	Âyan	11 Mart 1325[124]
Bahriye Nazırı	Rıza Paşa	Eski Tophane Nazırı	1 Şubat 1324
Maarif Nazırı	Abdurrahman Bey	Maarif Nazırı Vek.	1 Şubat 1324
Ticaret ve Nafıa Nazırı	Gabriel N. Efendi*[125]		1 Şubat 1324
Orman Maadin ve Zir. N.	Mavrokordato Efendi*		1 Şubat 1324
Posta Telgraf ve Telefon N.			

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz atanması yapılmamış

1.1.2.3. Hükümet Programı

Mebusan-ı Kiram Hazâreti,

Âlem-i medeniyyetin vatanımıza nasb-ı enzar-ı dikkat etdiği ve inkılâbımızı muhalesetkârane bir merak ile takip eylediği bir sırada uhdemize tevdi olunan vazife-i mühimme ve nazikeyi biraz endişe ile deruhte eyledik. Bu vazifenin ifası ne kadar mesai-i ciddiyye ve ikdamat-ı fedakâraneye mütevakkıf ise hangi fırkaya mensub olursa olsunlar bilcümle vükelâ-yı milletin muavenet ve müzaheretine de o nisbetde istinad etmekdeyiz.

Çünkü hür ve terakkiyyata teşne bir milletin izdiyad-ı sa'adet ve te'ali-i şeref ü haysiyyetinden başka bir şey düşünmeksizin menafi-i vatana hizmet etmek azmindeyiz.

Mesleğimizin kat'iyyen bitarafane, tamamen vatanperverane olduğu meclis-i âlinizce tasdik olunursa vazifemizi ancak ol vakit ifa edebiliriz. Kanun-ı Esasi'ye ri'ayat ve sadakat etmediğimiz hakkında bir zehab hâsıl olursa Meclis-i Mebusan'ın adem-i emniyyetine delalet edecek ufak bir işareti üzerine çekilmeye müsara'at edeceğiz.

Usul-i meşrutiyyetin bidayet-i tatbikinde tevzi-i veza'if ve kuva hususunca her iki tarafda ba'z-ı tereddüdat ve şübehât husulü melhuz olduğundan gerek dahili, gerek haricî hayat-ı siyasîmizin vesa'ik-i icraiyyesiyle tamamen kesb-i ünsiyyet edilinceye kadar mütekabilen yekdiğere karşı zımnî bir itimata ihtiyacımız vardır. Şu hâlde meclis-i âlinize gelerek isbat-ı vücud etmekle müftehir olan kabinenin icra'sını takip edeceği program ne olacakdır? Umur-ı dahiliyyemiz nokta-i nazarından evvel-i emrde şu'abat-ı idarenin usul-i meşrutiyyete ve ezhercihet tarik-i terakkiyye dahil olan bir heyet-i içtima'iyyenin ihtiyacatına muvafık bir suretde tekemmülüne çalışma olacaktır?

Umur-ı dahiliyyemiz nokta-i nazarından evvel-i emrde şu'abat-ı idarenin usul-i meşrutiyyete ve ezhercihet tarik-i terakkiyye dahil olan bir heyet-i içtimaiyyenin ihtiyacatına muvafık bir suretde tekemmülüne çalışma olacakdır. Sizlere tevdi edeceğimiz kavanin ve nizamatın hakikaten bu fikre tetabuk etmesi için memalik-i saire

kanunlarını ariz amik ve amik tedkik ederek bunlardan lazım gelen esasların iktibasında kusur etmeyeceğiz. Avrupa devletlerinden bazılarının ihraz etdikleri mükemmeliyei-i siyasiyyeye vusulden evvel tarik-i terakkide kat' olunacak merhaleler bulunduğu cihetle, her millet, sevk-i tabi'isine göre işe mübaşeret ve kavanin ve nizamatı kendi ahval-i hususiyyesine tevfik eylemelidir.

Ma'amafih bu keyfiyyet vaki olacak mesaimize bezl-i mu'avenet eylediğimiz hâlde, diğer memleketlerde uzun tecrübelerle hâsıl olan bir tahavvül-i içtima'îye az bir zamanda vasıl olmamıza mâni' olmayacakdır. Umur-ı dahiliyyeye müte'allik kâffe-i mesa'inin en ma'kul ve en kabil-i icra' bir suretde tesviyesi esbabını taharri edeceğiz. Bu mesa'inin bazıları müddet-i kalile zarfında bir karar ittihazını istilzam etmekte olduğu hâlde, diğer bazıları da bu mahiyyet-i müsta'celeyi haiz değildir. Ve hatta uzun uzadıya tedkik ve tezekküre arz-ı ihtiyaç edecekdir. Akl u hikmete ve kaide-i ihtiyata muvafık bir te'enninin fart-ı isti'cale tercihindeki isabet ve meşru'iyyet müsellemdir. Her şeyden akdem ve elzem olan mesele, memleketin her tarafında huzur ve asayişin taht-ı te'mine alınmasıdır. Suret-i muntazamada ve mücbirede iş görülebilmesi için inzibat ve intizamın vücubu labüd olmakla, bütün mesa'i ve fa'aliyetimizi bu cihete sarf eyleyeceğiz. Zira ahaliden her ferd, adalet ve müsavat-ı kâmilenin saye-i emânında bulunduğunu hissetmelidir. Bu esaslar, Kanun-ı Esasi'de şüphesiz münderic ise de işbunları nazariyyat dairesinden çıkarıp hayat-ı ruz- mer'iye idhal ve kâffe-i ahvale tamami-i tatbikini te'min eylemekdir.

Sunuf-ı ahalinin tahsil-i medenisi, tedricen ikmal ve cümlesini en müterakki milletler seviyyesine isal ile beraber cinsiyyet ve mezhebiyyetce olan farkları, vatandaşlar beyninde mevcud olması lazım gelen rabıta-ı uhuvvetle münafî harekâtı mütecavizane ve taassubkâraneyi şayan-ı te'essüf bir bahane hükmüne koyan zünûn-ı bâtılayı izale etmek için mekatib ve matbu'at vasıtasıyla marif-i tamim eylemek dahi elzem olduğundan, vesa'it-i maddiyye ve maliyyenin müsa'id olabileceği derecede bu maksada dahi atf-ı nazar-ı dikkat edeceğiz.

Mesarifat-ı umumiyyemizde akilâne bir iktisat icra'ı ve birtakım imtiyazat ve adat-ı kadimeden mütevellid sarfiyyat-ı zâ'idenin hıfzı tarikine kavi bir azm ile sülûkde tereddüt etmeyeceğiz. Menafi'-i hususiyeye müte'allik hiçbir mülahazat bundan bizi men' edemeyecek ve bizce yalnız nazar-ı dikkate alınacak şey, memleketin sa'adet-i hâl-i umumisinden ve bir medeniyyet-i hakikinin Terakkisinden ibaret olacaktır. Bu menfa'at-i umumiye tehalükü, vahid ve gayr-i kabil-i taksim olan bir vatanın fikr-i azimini tazyik ve bunu terkib ve teşkil eden unsurun kâffesi için lüzumu derkâr bulunan ittihad ve irtibat-ı kâmili ihlal edecek tefrikacüyâne arzu ve temayüllere karşı olanca kuvvetimizle uğraşmaya sevk edecektir.

İttihad, bir milletin yalnız kuvvet ve miknetini değil, sa'adet-i maddiyyesi ile huzur ve asayiş-i dahilîsini ve muhafaza-i haysiyyetini müstelzimdir. Herkesin kalbinde bu hissin hükmferma olduğu mahalde milel-i saire ile münasebatı daha ziyade kesb-i suhulet eder. Çünki milel-i mezkure gerek vahdet-i mevcudiyyeti hasebiyle kadr ü kıymetini ve gerek muhafaza-i istiklâl için ne istediğini bilen bir kavm karşısında olduklarını hissedeceklerinden, artık tasmimat-ı vatanperveranelerine lüzum kalmaz.

Mebusan-ı kiramca ma'lum olduğuna göre biz, bu fikr ü mülahazaya ibtina'en hükümat-ı mütecavire ve gayr-i mütecavire ile olan münasebetimizde idare-i meşru'tiyyetimizin te'essüsünden beri takip olunan müsalemetperverane ve metanetkârane mesleğe devam edeceğimiz gibi, herkesle muhafaza-i hüsn-i münasebata ve şimdilik onlarla beynimizde badi-i ihtilaf olan mesa'ili suret-i dostanede fasletmeye bezl-i mechud edeceğiz. Düsturumuz, uhuvvet-i beynelmilelin atideki kaidesinden, yani "kimsenin hukukuna tecavüz etmemek ve fakat diğerlerinin de hukukumuza ta'arruzlarını tecviz eylememek"den ibaret bulunacaktır.

Hülûs-ı vicdanı, rehber-i hareket ittihaz etdiğimiz cihetle efkâr ve maksadımızın meşru'iyyeti tasdik edileceğinde ve müşkilat-ı hazıra ve melhuzeye rağmen bir muharebe tehlikesini de bertaraf etmeye muvaffak olacağımızda şüphemiz yoktur.

Az bir zaman evvel mevcud olan mehalike gelince, bunlar da suret-i kat'iyyede tesviye edilmek üzere olup, meyl-i muhalefetleri

bizim için hâlen ve atiyen pek kıymetdar olan Avrupa düvel-i mu'azzamasıyla bilittifak işin ahd-i karibde ve bilcümle alakadaranca memnuniyyeti mucib olacak suretde kat'iyyen fasl u hasmedileceği me'muldür. İşte o zaman biz de milel-i mütemeddine meyanında bir mevki-i şan u şeref işgaline müstehakk olan vatan-ı mukaddes ü mu'azzezimizin dahilen ıslahı için bir kat daha sarf-ı mâhasal-ı makderet eyleyeceğiz.

Hariciyye Nazırı Paşa Hazretleri, her ne kadar bugün heyet-i vükelâ miyanında mevcud değilse de kendisinden bugün bir telgraf aldım, programın haricî kısmından süferamızı haberdar etmiştim, "Bu programda reyim munzamdır" diyor. Diğer sefaretlerimizde programın kısm-ı haricisi Avrupa kabinelerince pek ziyade memnuniyyet ve emniyyeti istilzam etdiğini yazdılar.[126]

1.1.3. Tevfik Paşa Hükümeti

1.1.3.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Tevfik Paşa

Heyet-i vükelânın müttefakan vuku'-ı isti'fasına mebni mesned-i sadaret derkar olan ehliyyet ve sadakatinize bina'en uhdenize ihale ve tevcih ve Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi mesned-i meşihatta ibka kılınmış olmağla diğer vükelânın bilintihab me'muriyyetleri icra' olunmak üzere arz ve ahkâm-ı celile-i şer'-i şerife bir kat daha dikkat olunması ve Kanun-ı Esasi'nin muhafazasıyla asayişin idamesi ve Devlet-i Âliyye ve memalik-i şahanemizin ümran ve terakkiyyatı ve kâffe-i tebaamızın refah ve sa'adeti esbabının istikmali nezdimizde begayet mültezem olduğundan ana göre sarf-ı mesa'i ve gayret edilmesi matlub-ı kat'i-i şahanemizdir. Cenâb-ı Hakk tevfikat-ı sübhaniyyesine mazhar buyursun.

Fî 23 Rebiyülevvel 1327/1 Nisan 1325/14 Nisan 1909
Abdülhamid[127]

Vezir-i maâlî-semirim Tevfik Paşa

Biraderim sultan Abdülhamid Han-ı Sani'nin cümleye ma'lum olan esbabdan dolayı taraf-ı şer'-i ali'den sadır olan fetva-yı şerife ahkâmına ve bilcümle tebaamızın arzusuna tevfikatan meclis-i umumî-i millîce bila-ittifak idilen karar vechile makam-ı hilafet ve saltanattan hal'i vuku'una mebni cenab-i malikü'l-mülkün irade-i azliyesi ve Kanun-ı Esasi'miz ahkâmı ve alelumum millet-i Osmaniyyenin icma ve arzusu üzre ecdad-ı uzmamız tahtına cülusumuz vuku' buldu. Zatınızın mücerreb olan reviyyet ve hamiyyetiniz hasebiyle mesned-i sadaret uhdenize ve mesned-i meşihat-i İslamiyye dahi Ziyaeddin Efendi uhdesine ibka'en ve tecdiden tevcih ve bervech-i Kanun-ı Esasi teşkil ve arz ettiğiniz heyeti cedidenin me'muriyyetleri tasdik ve memurîn-i saire yerlerinde ibka ve takrir kılınmıştır.

Âmal ve makasıdım sınf-ı tebaamızın bilaistisna na'il-i hürriyet ve musavat ve adalet olması ve ahkâm-i şeriyye ve kanuniyyenin tamamen icra'-i tatbikatı ve devletimizin te'yid-i esas-ı şevket ü mikneti ve memleketimizin maddi ve ma'nevi müsta'idd olduğu mertebe-i terakkiyyat ve tekemmülata vüsulü esbabının te'mini cihetine ma'tuf ve münhasır olarak Kanun-ı Esasi'miz bi-lutf-ı te'alâ şu arzu-yı samimimizin husulü fa'aliyetini kâfil olmasıyla katebei ahvalde cenabı muvafık el-umurun tevfikat-ı samedaniyyesine tevkil ve Kanun-ı Esasi'mizin ahkâmına tevessül ederek maksad-ı aksa-ı meşru'hun teyessür nemai husul olması hususunda vaki olacak mesa'imize kâffe-i vükelâ ve meclis-i umumî-i millîmizin ve bilcümle me'murînin meşakeret ve muavenet edeceklerine ve vüsuk ve itimadım berkemaldir. Bazı mahallerde zuhur eden ahval-i şurişkârane te'essüfat-ı cedidemizi müstelzim olduğundan memleketimizde sükün u asayişin te'yidi ve sınf-ı teba arasında her türlü asar-ı i'tilafın külliyyen izalesi akdem-i umur görünmesine mebni evvel-be-evvel bu babda iktıza eden tedabir-i mü'essireye teşebbüs edilerek bu misillü vuku'at-ı mü'ellimeye suret-i kat'iyede nihayet verilmesi ve akvam-ı muhtelefenin yekdiğeriyle bir vatan evladına la'ik olacak suretde hüsn-i amiziş lüzumunu bihakkın takdir ederek cümlesi ni'met-i hürriyet ve müsavat ve adaletten bila-istisna müstefid olmaları ve berri ve bahri kuvve-i askeriyyemizin istihsal-i es-

vab-ı tealisi ve umur-ı adliyye ve maliyyenin tanzim ve ma'arifin tamimini ve umur-ı naf'ia ile ticaret ve ziraat ve sanayi'in terakkiyat-ı hazıra-i asriyyeye göre teksirini zamen olacak kavanin ve nizamatdan henuz yapılmayanlar Kanun-ı Esasi'mize ve milletimizin levazım-ı hakikiyye-i meşru'asına tevfikan tertib edilerek bu babda asar-ı cedideyi faaliye ibrazı ve düvel-i mütehabe ile mün'akid olan kâffe-i mu'ahedatın ahkâmı tarafımızdan ezser-i nev te'yid olunduğundan bunların hüsn-i cereyanına ri'ayetle beraber devleti aliyyemizin bilcümle devletlerle olan hub- musafatının te'kid ü tezyidine çalışılması hülasa-i niyyet-i halisemizdir. Cenâb-ı Hakk cümlenin mesa'isini tevfikat-ı subhaniyyesine makrun buyursun. Amin.

Fî 11 Rebiyülâhır 1327/19 Nisan 1325/2 Mayıs 1909

Mehmed Reşad[128]

1.1.3.2. Hükümet Üyeleri[129]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Tevfik Paşa		1 Nisan 1325
Şeyhülislam	Ziyaeddin Efendi*		1 Nisan 1325
Harbiye Nazırı	Edhem Paşa	Müşir-Âyan	1 Nisan 1325
	Salih Paşa	II. Ordu Komt.	15 Nisan 1325
Hariciye Nazırı	Rifat Paşa*		1 Nisan 1325
	Rifat Paşa*		15 Nisan 1325
Adliye Nazırı	Hasan Fehmi Paşa	Eski Şûra-yı Dev. Reisi	1 Nisan 1325
	Sabri Bey	Mebusandan	15 Nisan 1325
Şûra-yı Devlet Reisi	Zihni Paşa	Âyan	1 Nisan 1325
	Raif Paşa	Rusumat Emini	2 Nisan 1325
	Raif Paşa*		15 Nisan 1325
Dahiliye Nazırı	***	Nezaret Müsteşarı	1 Nisan 1325
	Rauf Paşa	Mısır. Fev. Komse.	2 Nisan 1325
	Hüseyin Hilmi Paşa		15 Nisan 1325
	Ferid Paşa	Aydın Vali Vekili	18 Nisan 1325
Maliye Nazırı	Nuri Bey	Mülkiye Tekaüd San.Naz.	1 Nisan 1325
	Cavit Bey	Mebus	15 Nisan 1325
	Rifat Bey	Eski Nazır	18 Nisan 1325
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Halil Hemade Paşa*		1 Nisan 1325
	Halil Hemade Paşa*		15 Nisan 1325
Bahriye Nazırı	***	Ferik	1 Nisan 1325
	Hacı Emin Paşa	Ferik	5 Nisan 1325
	Rıza Paşa	I. Ferik	15 Nisan 1325
Maarif Nazırı	Abdurrahman Şeref Bey*		1 Nisan 1325
	Abdurrahman Şeref Bey*		15 Nisan 1325
Ticaret ve Nafıa Nazırı	Gabriel N. Efendi*		1 Nisan 1325
	Gabriel N. Efendi*		15 Nisan 1325
Orman Maadin ve Zir. N.	Mavrokordato Efendi*		1 Nisan 1325
Posta Telgraf ve Telefon N.		.....	

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.3.3. Hükümet Programı

Mebusan-ı Kiram Hazâreti

Dersa'adet'de icra'-i tahaddüs eden vuku'attan dolayı heyet-i vükelânın müttefikan isti'fası ve o sırada efkâr-ı umumiyyede hâsıl olan galeyanın an-be-an tezayüdü üzerine usül-i meşru'a-i meşru'temizin düçar-ı hatar olacağı yolunda beyne'n-nas endişeler zuhura gelmeye başlanmış olduğu bir sırada Kanun-ı Esasi'mizin ve usul-i meşru'tiyyetin idame ve muhafazası azm-i kat'i ve fiilisi ile müsta'inen bi-tevfiku'llâh şu vazife-i mühimmeyi deruhde eyledik. Böyle mühim ve nazik bir zamanda bu hatıb-i azîmi tahammül edişimiz mücerred vatan-ı mu'azzezimizin selâmetini te'min ve asayiş-i memleketi i'ade ve efkâr-ı nasda meşhûd olan şübehatı izale fikr-i halis-i vatanperveranesine müstenid bulunduğundan heyet-i celilenizin müzaheret ve itimadına mazhar olduğumuz hâlde el birliğiyle ifa-yı vazifeye devam edeceğiz.

Esas maksadımızın her hâl ü kârda ahkâm-ı celile-i şer'-i şerife temessük ve Kanun-ı Esasi'mizin te'min-i muhafazasına en kat'i ve en la-yetegayyer bir azm ü metanetle tevessülden ibaret olup bugün heyet-i celileye teferru'at-ı umûr hakkında mufassal bir program arzına hâl ve zamanın müsa'id olmadığı teslim buyrulacağı i'tikadındayız.

Cümlemiz bir vatan evladı ve bir cismin âzâsı bulunduğumuzdan selâmet-i devlet ve millet namına her şeyden evvel düşüneceğimiz cihet bilâ-tefrik-i cins ve mezheb kâffe-i efrad-ı Osmâniyye'nin yekdil yekcihet olarak vatanın sa'adetine müttehiden hizmetden ibaret iken memleketimizde te'essüs eden fırka ve cem'iyyetler Meşrutiyet'in henüz ilk devresinde bulunduğumuz bir sırada efkâr-ı ahaliyi muhtelif cereyanlara sevk etmiş ve b'azı matbu'atın neşriyyatı da bu cereyanların teşdidine vesile olmuştur.

Ancak şu nokta-i mühimme artık efrad-ı millet tarafından da teyakkün edilerek fırkalarca merkez-i ittihad ü ittifaka doğru ilk bir hatvenin atıldığı matbu'atın son neşriyyatından anlaşılmakla vükelâ-yı devlet ve milletin bu temayülât-ı hâlisânenin tevessü' ve tekerrürüne hizmet eylemeleri akdemce vaz ve veza'if-i hamiyyetkârıdır.

Hadise-i âhirenin vilayatda hâsıl etmiş olduğu te'sirat hükümet hakkında efkâr-ı ahalide bir adem-i emniyyet tevlid etmiş ve bu sırada Adana vilayetinde beyn'el-ahali sefk-i dimâyı mucib vuku'at-ı mü'ellime de zuhura gelmiş ise de hükümetin usul-ı meşru'tiyyete olan irtibatı ve hüsn-i niyyat-ı bihavlihi tââlâ kariben bu adem-i emniyyeti izale edeceğinden ümidvarız. Gayetle teessüfümüzü mucib olan Adana vukuatı hakkında da derhal tedabir-i lazime ve tertibat-ı askeriyye ittihaz ve icra kılınmıştır.

Münasebat-ı hariciyyemize gelince; Bulgaristan meselesinin halli teşebbüsat ve müzakerat-ı vakıa neticesinde kuvve-i karibeye getirilmiş ve ol babda hâsıl olan suver-i i'tilafıyyenin Meclis-i Âli-i Mebusan'a arz ve tevdii mukarrer bulunmuş olduğu gibi bilcümle devletlerle olan münasebatımızda da idare-i meşru'tamızın te'essüsünden beri takip edilen meslek-i müsâlemetkâranede devam olunması kabinemizce düstur-ı hareket ittihaz edilecektir.

Dahilen ve haricen takip eyleyeceğimiz meslek ve hareketde muvaffakiyyet husulü ise herhâlde cenab-ı hakkın tevfikat-ı celilesine ve Meclis-i Mebusanımızın müzaheret-i ciddiyyesine mütevakkıftır.[130]

1.1.4. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti

1.1.4.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Hüseyin Hilmi Paşa

Tevfik Paşa'nın vuku-ı isti'fasına ve derkâr olan ehliyyetinize bina'en mesned-i sadaret uhdenize ve mesned-i meşihat-i İslamiyye heyet-i âyan azasından Sahib Beyefendi uhdesine tevcih olunduğundan Kanun-ı Esasi hükmüne tevfikan diğer vükelânın intihabıyla me'muriyetleri icra' olunmak üzere isimlerinin arz ve inha edilmesine ve cülusumuzun mu'lin hatt-ı hümâyûnumuzda tasrih ve te'kid olunduğu veçhile usul-i meşru'a-i meşru'tiyyetin ez-her cihet te'yidi ve emr-i meşru'-ı meşru'tiyyetin müstelzim olacağı feva'id ve terakkiyyat-ı maddiyye ve ma'neviyyeden devlet ve memleketimizin hakkıyla ve kemaliyle istifade ederek sa'adet-i hâl ve asayiş ve intizam-ı umuminin cidden ve senan te'sis ve takriri nuhbe-i amal olmağla işbu makasıd-ı hayriyyemizin husulüne vükelâyı devletimizle bilumum memurîn canibinden sarf-ı mesa'i olunması matlub-ı kat'i-i şahanemizdir. Heman Cenâb-ı Hakk cümlemizi tevfikat-ı subhaniyyesine mazhar buyursun.

Fî 15 Rebiyülâhır 1327/22 Nisan 1325/6 Mayıs 1909
Mehmed Reşad[131]

1.1.4.2.Hükümet Üyeleri[132]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Hüseyin Hilmi Paşa		22 Nisan 1325
Şeyhülislam	Sahib Efendi		22 Nisan 1325
Harbiye Nazırı	Salih Paşa*		22 Nisan 1325
Hariciye Nazırı	Rifat Paşa*		22 Nisan 1325
Adliye Nazırı	***		
	Necmeddin Molla Bey[133]	Bağdat Valisi	1 Mayıs 1325
Şûra-yı Devlet Reisi	Raif Paşa*		22 Nisan 1325
	Necmeddin Molla Bey[134]**		6 Ağustos 1325
Dahiliye Nazırı	Ferid Paşa*		22 Nisan 1325
	Talât Bey	Mec. Meb. Reis Vek.	23 Temmuz 1325
Maliye Nazırı	Rifat Bey*		22 Nisan 1325
	Cavit Bey	Mebus	13 Haziran 1325
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Halil Hemade Paşa*		22 Nisan 1325
Bahriye Nazırı	Arif Hikmet Paşa	Ferik/ Âyan	22 Nisan 1325
Maarif Nazırı	Nail Bey	Mebus	22 Nisan 1325
Ticaret ve Nafıa Nazırı	Gabriel N. Efendi*		22 Nisan 1325
	Hallaçyan Efendi	Mebus	27 Ağustos 1325
Orman Maadin ve Ziraat N.	Aristidi Paşa	Mec. Meb. İkinci Re. V.	22 Nisan 1325
Posta Telgraf ve Telefon N.			

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.4.3. Hükümet Programı

Hayat-ı meşru'tiyyete henüz na'il olduğu ve sa'adet-i hürriyeti ancak hissetmeye başladığı sırada müdhiş bir darbe-i istibdad ile yine kalbgâhından urulmuş ve fakat şanlı askerinin saye-i süyuû-ı celadetinde hürriyetini istirdat etmiş olan bir milletin nasiye-i mukadderatına nasb-ı nigâh edüb de o cebin-i tefekküre dest-i kudretle çizilen hutut-ı istikbali kat'iyyet-i riyaziyye ile tayin ü beyan etmek sehlü'l-ifa bir vazife değildir.

Mart'ın 31. gününden itibaren fi'liyyat-ı aleniyyesi zuhur edüb mu'azzez vatanımızı girdab-ı inkıraza doğru sürüklemiş olan hadise-i irtica'iyyenin bugün kimseye mechul kalmayan safahat-ı faci'asından da bahsederek te'essüratımızı tecdid ve teşdid etmek istemem. O müşkil ve elim günlerde erbab-ı irtica'ın taleb ve tazyiki üzerine kabinemizin ne suretle isti'faya mecbur olduğu da cümlenize ma'lûmdur. Gösterdiği kudret ve maharet-i harbiyye ve ittihaz etdiği tedabir-i seri'a-i hakimane ile bütün âlem-i insaniyyet ve medeniyyetin takdirat-ı fevkalâdesini isticlab etmiş olan Hareket Ordusu'nun İstanbul'a dahil olarak erbab-ı mefsedet ve irtica'ı kahr u tedmir etmesini müte'akib kıble-i şer'-i şerifden sudur eden fetva-yı münife hükmüne ve meclis-i umumî-i millînin ittifak-ı ârâ ile verdiği karara bina'en hakan-ı sabık hal' olunmakla vâris-i meşru'-ı saltanat ve hilafet Padişahımız Sultan Mehmed Han-ı Hamiş hazretleri taht-ı âli-baht-ı Osmanî'ye cülus buyurmuşlardır.

Tevfik Paşa Hazretlerinin isti'fası üzerine taraf-ı eşref-i cenab-ı Padişahîden hidmet-i sadaret uhde-i âcizaneme tevcih buyrulmakla berat-ı necat ve rehber-i hareket ve icraatımız olan Kanun-ı Esasi'ye tatbiken teşekkül eden kabinemiz inayet-i subhaniyye ile ruhaniyye-i mukaddese-i nebevviyyeden isti'ane ve istimdad ve zat-ı şevketsimat-ı cenab-ı tâcdârinin ibzal buyuracakları teveccühat-ı teshilata istinad ederek vazifesine mübaşeret etmişdir. Bugün de meclis-i âlinizde isbat-ı vücud ile kesb-i mefharet eyler.

Biz i'tiraf etdiğimiz gibi heyet-i celileniz de tasdik eder ki şu sırada uhdemize tevdi olunan vazife devr-i meşru'tiyyetimizin başladığı tarihten Mart'ın evâhirine kadar mürur eden günlerin müşki-

lâtıyla mukayese olunamayacak derecelerde haiz-i ehemmiyyetdir. Vücuh-ı adide ile nezaketi müsellem olan böyle bir zamanda vükelâ-yı devletin en küçük bir muvaffakiyyeti vükelâ-yı milletin en ciddi en büyük mu'avenetine merbutdur. Kuvve-i icra'iyye ile kuvve-i teşri'iyye beyninde ittihad-ı ârâ ve tevafuk-ı efkâr mevcud olmadıkça umur-ı mühimme-i devletin hüsn-i cereyanı ve memleketin husul-i terakkiyyatı gayr-i kabildir.

Vatan bugün cümlemizden ciddi hamiyyetlere pek büyük fedakârlıklara muhtaçdır. Millet de ibraz edeceğimiz asar-ı hidmet ve fa'aliyyete kemal-i tehalükle intizar ediyor.

Cihan-ı medeniyyetin enzar-ı dikkati de bize ma'tuf olduğunu unutmamalıyız.

Şimdi kabinenin dahilî ve haricî işlerde takip edeceği mesleği izah edebilirim. Programımız nikât-ı siyasiyye ve hudud-ı umumiyye i'tibariyle 5 Şubat Sene 324 tarihinde kıraat etdiğim beyannamenin aynıdır. O beyannamede yazıldığı tarihten sonra mevki'-i tatbike vaz' edilecek tasavvuratdan bahis olduğu cihetle bi't-tab' münhasıran istikbal sigalarıyla tahrir olunmuş idi. Bu beyannamede biraz maziye biraz hâle ait mesa'ilden bahsetmek mümkün olacaktır.

Erbab-ı tecrübeye hafî olmadığı üzere umur-ı dahiliyye devletin ruh-ı muamelatıdır. Umur-ı dahiliyyeye ârız olacak ufak bir sekte kâffe-i şu'abatda derhâl te'sirat ve netaic-i muzırrasını ihsas etdirir ve memleket ve hükümeti gayet müşkil bir mevki'de bırakır. Buna bi't-tecrübe vakıf olduğumuz için meşru'tiyyetin ilanından beri hürriyeti ma'atte'essüf keyfe-ma-yeşâ hareket ve vazife-i hükümete ve hukuk-i ahara tecavüzde salahiyyet ma'nasına telakki ve şer' ü kanuna muhalif ve intizam-ı umumiyi mahall-i hâlata tasaddi eden bazı mahallerde tedabir-i şedide ve harekât-ı askeriyyeye müraca'atla umur-ı dahiliyyenin tanzimine teşebbüs etmiş idi. Hemen her tarafda sükûn ve intizam tedrici ve fakat mü'essir bir surette te'sis etmekde iken 31 Mart sene 325 hadise-i irtica'iyyesi vuku'a geldi. Bu hadise üzerine o muhafaza etsün, usul-i meşru'a-i meşru'tiyyetin ve hatta vatan-ı mukaddesin düçar-ı muhatara olacağı endişesiyle herkesin cidden me'yus olduğu günlerde Mahmut Şev-

ket Paşa hazretlerinin kumandasıyla imdada şitâban olan ikinci ve üçüncü ordularla gönüllü kahramanlardan mürekkeb Hareket Ordusu'nun, ona iltihak eden donanmamızın kudret ve himmetleri ile irtica'iyyun bihavlihi meçhule teali kahr u tenkil ve tehlikeye düşmüş olan usul-i meşru'tiyyet bünyan-ı rasin üzerinde takrir edildi. Divan-ı Harb-i Örfî'ye tevdi olunan erbab-ı irtica' ile katil ve müfsidlerin bir kısmı aleyhine sudur eden hükümler icra' olunmuştur. Henüz taht-ı isticvab ve tevkifde bulunanların muhakemeleri de yakın zamanda hitam bulacaktır. Hayat-ı akvamın devamı için adaletin ahkâm-ı şedidesi fıtratın ihsanlarına mu'adildir. Payitahtın asayişi cümleyi medyun-ı şükran edecek derecelerde kesb-i mükemmeliyat etmiş olmağla beraber istihsal ve i'ade olunan emniyyet ve intizamın âtiyen dahi halelden masuniyyetini te'min edecek vesa'it ve tedabirin istikmaline devam olunuyor. Yevm-i zuhuru Dersaadet hadise-i irtica'iyyesinden bir gün sonraya müsadif olduğuna nazaran aynı te'sirden münba'is olduğu zannedilmekde bulunan Adana iğtişaşı da memleketimizi en ziyade mü'ellim eden vakayi'dendir. Adana iğtişaşından Halep vilayetine merbut Maraş, Antakya kasabalarıyla birkaç karye dahi müte'essir ve mutazarrır olmuştur.

Eski kabine tarafından İçel Sancağı müstesna olarak Adana vilayetinde i'lân edilmiş olan İdare-i Örfiyye hayren heyetimizce Maraş ve Antakya kasabalarına teşmil ve oralarda dahi birer Divan-ı Harp teşkil olundu.

Bu iğtişaşın ika'ına mütecasir olan caniler kim olursa olsun herkese ibret-i mü'essireyi mucib olacak surette mücazat-ı şedide-i kanuniyyeye düçar olacaklardır.

Adana ile Maraş'a ahiren on tabur asakir-i nizamiyye daha sevk olunarak asayiş tamamen i'ade edildi. Orada dahi Divan-ı Harb-i Örfî vazifesine başladı. İğtişaş esasında vuku' bulan mağsubat peyderpey istirdat ve esbabına teslim ediliyor. Mecruhları tedavi için etibba ve edviye gönderildi. Muhtacîni infak için Meclis-i Umumî'nin tasdiki ile otuz bin lira tahsis edildiği gibi zürradan ihtiyacı olanlara da ziraat bankalarından da otuz bin liranın ikrazı ta'arruz eyledi.

İğtişaş esnasında vazifelerini ihmal etdikleri anlaşılan memurînden Adana valisi ile Cebelibereket mutasarrıfı azl ve mesa'i-i hasenesi görülen Mersin mutasarrıfı Esad Bey takdir edildi. İğtişaşın esbabı ve zuhurunu ve azl edilen vali ve mutasarrıfla sabık Adana kumandanının derece-i mesuliyetlerini tedkik ve muhtacîne tahsis edilen mebaliğin tevzi'atına nezâret ve sınıf-ı muhtelife-i ahali arasında uhuvvet-i Osmâniyye'yi takviye ve ahvâl-i za'ile-i mü'essifenin kat'iyen tekerrürünü te'min edecek tedabiri ve muhtacînin adet ve derece-i ihtiyaçları ile terfihleri için hükümetçe daha ifası iktiza eden mu'avenetin nev'ini tahkik etmek üzere ikisi meb'usan-ı kiramdan ikisi müteheyyizân-ı memurînden mürekkeb bir komisyon da me'mur edilmiştir. Bu komisyonun tedkikat ve iş'ârâtına nazaran daha ne yapılmak lazım ise icabına derhal tevessül edeceğiz.

Adana için ittihaz etdiğimiz bu tedabir-i vak'a-i müessifeden mütevellid te'essürat ve zayi'atın âlâm ve şeda'idini hayliden hayli tahfif ve erbab-ı inayeti terhib edecektir. Fakat bizce en ziyade nazar-ı i'tina ve ehemmiyyete alınacak cihet bu türlü hadisat-ı iğtişaşiyye ve irtica'iyenin ne Adana'da ne diğer vilayât-ı Osmaniyye'nin hiçbir noktasında ba'dema zuhur edememesidir. Aynı eyadi-i mel'anetin asar ve netaic-i tertibatından olan bu cinayetleri vatanın her köşesinde esasında mahv ile meşru'tiyyet-i meşru'amızın bir daha düçar-ı tezelzül ve ta'arruz olunamayacak bir mahiyyete koymada kat'iyyen te'sis ve tahririne çalışmak bugün hükümetin en mukaddes en mühim vazifesidir.

Bu maksad-ı vatanperveranenin istihsali için her türlü mesa'i-i ciddiyyenin sarfı ve tedabir-i şedidenin ittihazı mukarrerdir. Gerek doğrudan doğruya istibdadın avdetine hizmet eden irtica'iyyunun ve gerek irtica'iyyunun tesvilatına kapılarak akvam ve anasır-ı muhtelife beynine ilka-yı nifak eyleyecek olan eşhasın ifsadat ve tahrikâtıyla nerede bir hadise zuhur ederse mütecasırları derhâl kuvve-i askeriyye ile tenkil ve idare-i örfiyye ilanı ile şediden mücazat edilmek üzere vilayetin icab eden mahallerinde kuvve-i kâfi-i askeriyye bulundurulması kararlaştırılmış ve 22 Nisan 325 tarihinde vilayete ta'limat-ı sarihe ve kat'iyyeyi mutazammın tebligat ifa olunmuştur.

İstanbul'da ve bazı vilayâtda zuhur etmiş olan harekât-ı irtica'iyye kuvve-i zabıtamızın ıslah ve tensıkına fevkalâde bir suretle mübaşeret lüzumunu isbat eylediğinden evvelki müddet hizmetimizde kararlaştırmış olduğumuz jandarma ve polis tensikatını fi'len tatbik etmeye başlıyoruz. İdare-i sabıka ve selefeden hükümet-i meşru'tamıza intikal eden zaruret-i maliyyeye şu bir iki sene içinde tamamen nihayet verebilmek mümkün olamayacağını hepimiz biliriz. Âdi bütçemizin açığı 6 milyon liraya mütecaviz olduğu hâlde evvelki beyannamede ifade olunduğu veçhile masârıf-ı umumiyyemizde tenkihat ve tasarrufat-ı mümkineye ri'âyet olunarak üç milyon sekiz yüz bin lira derecesinde bir açık ile tanzim edilen Muvazene-i Umumiyye Kanunu Mart eva'ilinde meclis-i alinize takdim olunmuşdu. Açığın Meclis-i Umumîce iki buçuk milyona tenzil edilebileceğini tahmin ediyorum. Masarifin daha ziyade tenzili veya varidatın tezyidi mümkün değil midir? Şıkk-ı evvel zannımca gayr-ı mümkündür. Şıkk-ı saniden bir dereceye kadar ümidvar olabiliriz. Beş senelik tahsilât-ı esasi üzerine tahmin edilen varidatın cibayetinde ibraz edilecek gayret ve himmetler tahsilâtını %2–3 nisbetinde terakki etdirmek imkânı müsellem olduğu gibi hüsn-i idare ve cibayetlerine dikkat olunduğu takdirde âşâr ve ağnam ve rüsumât-ı varidât da açığın mühim bir kısmını kapatmağa medar olacak derecelerde tezâyüd edebilir.

Bu ümid ve mülahaza ile valilerin nazar-ı dikkatleri Mart evahirinde bilhassa celb olunmuş idi. Devlet ve milletin kendilerinden mesa'i-i müstakimane ve fi'liyyat-ı fedâkâraneye muntazır olduğu ve hiçbir güne tes'irat ve müdahelat-ı gayr-ı meşru'aya mağlub olmaksızın vazife-i me'muriyyet ve hamiyyetlerini kemal-i iffet ve metanetle ifa etmeleri lazım geleceğini bu meclis-i âlinin kürsi-i hitabetinden dahi kendilerine ihtar ederim.

Masarıf-ı âdiyemizin açığını bu suretle tevazün etdirmeye ve mecburiyyet-i kat'iyye sabit olmadıkça masarif-ı âdiyye ve gayri müsmire için istikraz akdini teklif etmemeye pek ziyade çalışacağız.

Bütçenin tevazün ile ahval-i maliyyemizin ıslahını münhasıran tasarrufda aramak doğru olsa bile bu maksadın mümkünü'l-husul olamayacağını ve doğrudan doğruya veya bilvasıta istifa olunan

tekâlif-i umumiyyenin suret-i tarh ve cibayetini fenn-i servet kava'idine ve memleketimizin isti'dadına göre tedkik ve tensik etmekden feva'id-i azime tahassül edeceği takdir olunarak bu tasavvuru da kuvveden fi'le isal edecek esbaba tevessül olunmuşdur. Muvazene-i umumiyyeye dahil olmayan varidat-ı fevkalâde kuvayı berriyye ve bahriyyemizin ihtiyacât ve istikbalâtına hasr ü tahsis olunub bunun için tanzim etdiğimiz fevkalâde bütçe meclis-i umumiyyenin nazar-ı tedkik u tasvibine arz olundu. Meşrutiyetin akvam-ı saireye ne büyük sa'adetler bahşeylemekde olduğunu görmekde olan Osmanlı milleti umur-ı nafı'aya ait tasavvurlarında bir an evvel kuvveden fi'le çıkmasına artık sabırsızlıkla intizar ediyor. Talep olunacak imtiyazların menafi'-i memlekete muvafık şera'it ile ifasında hükümetçe tereddüd ve te'enni edilmemek ve taleb-i imtiyaz olanların müraca'atları teşri olunmak mukarrer ise de imtiyazla yapdırılamayacak ve doğrudan doğruya hükümetçe teşebbüs edilecek ba'z-ı mevadd-ı nafı'a-ı müsta'cele bulunduğu gibi efrad-ı milleti bu sırada hem vatana, hem kendilerine fa'idebahş olacak iştigâlâta sevk edebilmek için menabi'-i sa'y u ameli acilen küşad etmeğe de mecburuz. Bu sene zarfında icra'sını muvafık gördüğümüz inşa'at ve i'malat-ı nafı'a için de diğer bir bütçe takdim ediyoruz. Servet ve ma'muriyyet-i memleketi tezyid eden bu misillü masarif-i müsmireye münhasır kalacak istikrazların akdini tasvibde meclis-i umumiyyenin bizimle müttehidülefkâr olacağını ümid ederiz.

Yalnız medeniyyetin terakkisi değil meşru'tiyyetin en muvafık şekilde devamı da ma'arifin ta'mimine mütevakkıf olduğu düşünülürse, ihtiyacat-ı fikriyye ve medeniyyetimizle mütenasib olacak dereceye henüz vasıl olamayan ma'arifimizin tevsi' ü ta'mimine fevkalâde sarf-ı mesa'i etmekliğimiz icab eder. Bu emr-i mühimmin ihtiyacât ve hasa'il-i kavmiyyemize göre husul-i terakkiyyatına cidden i'tina edeceğiz. Şu kadar ki bu sene ma'arif için sarf olacak ikdamatı muvazene-i umumiyyede münderic tahsisatın müsaid olabileceği derece dahilinde kalmak zaruridir. Mebusan-ı kiramca kuvve-i icra'iyyeden muntazır olan fa'aliyetlerin biri de asayişe ve intizam-ı idareye taalluk eden kanun layihalarının seri'an

istihzar ve takdimine ait olduğunu bilmez değilim. Bu layihaların bir an evvel tanzimi ile kendimizi bi-hakkın hidmete ve vikaye-i hukuk-i memlekete iktar eylemek hasbelme'suliyye bizim için daha ziyade iltizam olunacak bir keyfiyyetdir. İnzibat ve intizam-ı umumiyyeye müte'allik kavaninin kısmen mefkud ve kısmen nakıs bulunmasından irtica'iyyunun ne kadar istifade etdikleri ve asayiş-i memleketin suver-i saire ile de ne derecelerde sektedar olduğu fi'liyyat ile sabittir. Bina'enaleyh hükümet bu kanunların tanzim ve ikmaliyle bir an evvel meclis-i âlinize takdimine pek ziyade gayret ediyor. Bir lüzum ve emel ne kadar kahir-i hayat ve cazib-i ruh olursa olsun yine zaman-ı kanunun reviş-i aheste-cereyanına teba'iyyetden kurtulamaz. İlân-ı meşru'tiyyetden i'tibaren bugüne kadar deva'irce istihzar olunan levayih-i kanuniyyenin on beş kıt'ası meclis-i umumîye tevdi olundu. Otuz sekiz kıt'ası da Şûra-yı Devlet'de tedkik ediliyor. Ahz-ı Asker Kanununun tedkikatı hitam bulduğundan o da yarın takdim olunacaktır. Deva'ir-i merkeziyye-i hükümetin teşkilat-ı hazırası hazine-i devletce sarfiyyat-ı za'ideyi müstelzim oldukdan başka mesalih-i devlet ve ahalinin sür'at ve intizamı cereyanına da mâni' olduğundan deva'irin tenkisatı bidayet-i meşru'tiyyetde nazar-ı i'tibara alınmış ise de tatbikat-ı fi'liyyesi şimdiye kadar te'ehhür eylemiştir.

Bu te'ehhürden heyetimize de bir hisse-i muaheze isabet edeceğini kabul ederim. Ancak açıkda kalacak fazla me'murların hâl ve atileri tayin ve te'min edilmedikçe, tensikata başlamak mümkün olamıyordu. Hakk-ı mükteseb ve mukteza-yı adalet müdde'iyatına ma'ruz kalınmamak ve kimse mağdur edilmemek isteniliyordu ki, Osmanlı milletinin ulüvv-i cenabi asırdan asıra müntakil bir hakikat-ı tarihiyyedir. Nihayet bu müşkilin de çaresi bulunmuş ve 31 Mart hadisesinden evvelce istihzar olunduğu hâlde hadisenin zuhuru üzerine te'ehhür etmiş olan nizamname layihası bir hafta evvel takdim edilmiştir. Kariben tedkik edileceğinden ümidvar bulunduğumuz bu nizamnamenin kuvve-i icra'iyyeye tevdi olunduğunu müte'akib tensikatın tatbikatı fi'liyyesine mübaşeret olunmak üzere teşkilat-ı cedide kadrolarını tertib ve istihzar ediyoruz. Kadroların da bu hafta içinde Meclis-i Âlinize irsali me'muldür.

Bir an evvel tasdikini ehemmiyyetle rica etdiğimiz iki layiha-i kanuniyye daha var ki biri matbu'at diğeri cem'iyyetlere müte'allikdir. Hepimiz kalben ve aklen serbesti-i matbu'atın pek ziyade tarafdarıyız. Fakat o serbesti-i menafi' hissiyle uğrunda vatanın mahvına yürüyecek eşhasın eyadi-i ihanetine bir silah-ı mefsedet olarak tevdi edilmemelidir.

Harekât-ı ahire-i irtica'iyyenin başında bulunan müşevvik unsurların bir kısmı üç dört haftadan beri hayat-ı neşriyyeleri müntafi olan bazı gazetelerdi. Bu hakikati kimse inkâr edemez. Tedkik edilmekde olan Matbu'at Kanunu'nun memleketimizin temayulat ve ihtiyacatına menafi'-i vataniyye ve milliyyemize muvafık bir suretde tasdik olunacağını ümid ederiz. Gerek içtima'at hakkında evvelce, gerek cem'iyyetlere müte'allik olarak bu kerre tevdi eylediğimiz kanun layihalarının ahval-ı hazıraya ve ihtimalât-ı âtiyyeye nazaran derece-i ehemmiyyet ve müsta'celiyetinden ben bahsetmeyeceğim. Buralarını meb'usan-ı kiramın vicdan-ı hamiyyet ve milliyyetine havale ile iktifa ederim.

Umur-ı hariciyyemize gelince, geçen perşembe günü kıraat edilen nutk-ı hümâyûn-ı hazret-i padişahîde tasrih buyrulduğu üzre bilcümle devletlerle münasebatımız dostane bir suretde ber-devamdır. İhtilafât-ı ma'lume hakkında takarrür eden suver-i tesviyenin kabulüyle bu def'a dahi müsalemat-ı umumiyyeye etdiğimiz hidmet âlem-i medeniyyetçe takdir olunmalıdır.

Takib etmekde olduğumuz müsalemat-perverane ve metânetkârane inhiraf etmeksizin münasebatımızın daha samimi bir şekilde idamesine devam edeceğimiz gibi, menafi' ve hukuk-i milliyyemizin muhafazasına da gayret edeceğiz. Elyevm ihtilafat-ı hariciyyeden âzâde bulunduğumuz cihetle muhtac olduğumuz terakkiyyat ve tekâmülatın istihsaline artık hasr-ı mesa'i edebiliriz.

Uhdemize mevdu' olub ehemmiyyet ve müşkilatını takdir etdiğimiz umur-ı mühimmede millet ile vükelâ-yı milletin ihtizarına muvafık hidemata muvaffak olmaklığımızı eltaf-ı subhaniyyeden tazarru'-ı tam ile istid'a ederek hatm-ı kelâm eylerim.[135]

1.1.5. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti

1.1.5.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Hakkı Paşa

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasına mebni sadaret uhdenize ve makam-ı meşihat sudurdan Hüseyin Hüsnü Efendiye tevcih kılınmışdır. Umur-ı idare-i devletin ahkâm-ı celile-i şeriyyeye ve usul-ı meşru'a-yı meşru'tiyyete tevfikan hüsn-i temşiye ve usul-ı mezkûrenin feva'id ve muhassenatı dela'il-i fi'liyye ile ira'e ve isbat edilerek sunuf-ı muhtelife-i ahali beyninde hiss-âmîz-i şekk bir kat daha takviyesi ile memleketin te'min-i terakkiyât-ı maddiyye ve ma'neviyesini ve istihsal-ı refah-ı ammeye hadim kavanin ve tedabirin bir an evvel ittihaz ve icra'sı ehass-ı amâl-i mülukânemdir. Teşkil edeceğiniz heyet-i vükelânın ol vechile husn-i temşiyet-i umura sarf-i mezid-i i'tina edeceğine itimat-ı şahanem berkemaldir. Cenâb-ı Hakk tevfikat-ı samedaniyyesine mazhar eyleye.

30 Zilhicce 1327/30 Kânûnevvel 1325/12 Ocak 1910
Mehmed Reşad[136]

1.1.5.2. Hükümet Üyeleri[137]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	İbrahim Hakkı Paşa		30 Kânûnevvel 1325
Şeyhülislam	Hüseyin Hüsnü Efendi		30 Kânûnevvel 1325
Harbiye Nazırı	Mahmut Şevket Paşa		30 Kânûnevvel 1325
Hariciye Nazırı	Rifat Paşa*		30 Kânûnevvel 1325
	İbrahim Hakkı Paşa**	Sadrazam	11 Ağustos 1327
Adliye Nazırı	Necmeddin Molla Bey*		30 Kânûnevvel 1325
Şûra-yı Devlet Reisi	Necmeddin Molla Bey*		30 Kânûnevvel 1325
Dahiliye Nazırı	Talât Bey*		30 Kânûnevvel 1325
	Halil Bey	Mebus	5 Şubat 1326[138]
Maliye Nazırı	Mehmet Cavid Bey*[139]		30 Kevvel 1325
	Nail Bey	Âyan-Es. Maarif N.	26 Nisan 1327
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Şerif Ali Haydar Bey	Âyan	30 Kânûnevvel 1325
	Hayri Bey	Mebus	8 Kânûnevvel 1326
Bahriye Nazırı	Halil Paşa	Mirliva	30 Kânûnevvel 1325
	İbrahim Hakkı Paşa**	Sadrazam	18 Mayıs 1326
	Salih Paşa	Âyan-Es.Bahriye N.	31 Mayıs 1326
	Bahriye Müsteşarı**		11 Teşrinevvel 1326
	Mahmud Muhtar Bey	Aydın Valisi	21 Teşrinevvel 1326
Maarif Nazırı	Emrullah Efendi	Mebus	30 Kânûnevvel 1325
	İbrahim Hakkı Paşa **	Sadrazam	6 Şubat 1326
	Babanzade İ. Hakkı Bey		16 Şubat 1326
	Abdurrahman Şeref Bey		27 Nisan 1327
Ticaret ve Nafıa Nazırı	Hallacyan Efendi*		30 Kânûnevvel 1325
	Cavid Bey**	Maliye Nazırı	6 Şubat 1326
	Hulusi Bey	Müsteşar	21 Haziran 1327
Orman Maadin ve Zir. N.	Mavrokordato Efendi	Âyan	30 Kânûnevvel 1325
Posta Telg. ve Telefon N.[140]	Nail Bey**	Maliye Nazırı	3 Haziran 1327
İstanbolyan Efendi	Eski Adliye Müfetdişi		22 Haziran 1327

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.5.3. Hükümet Programı

Hüseyin Hilmi Paşa Hazretlerinin isti'fası üzerine taraf-ı eşref-i hazret-i şehriyariden havale buyurulan teşkil-i heyet-i vükelâ vazifesini tevfikat-ı ilâhiyyeye müsteniden kabul eylemiş ve rical-i siyasiyyemizle vuku bulan mülakat ve müzakerat neticesinde hem fikir, hem meslek, hem mütecanis bir heyet teşkiline ihraz-ı muvaffakiyyet etmiş bulunduğumdan huzur-ı hümâyûn-ı cenab-ı mülükânede alelusul bi'ttahlif me'muriyyetleri icra' olunan refiklerim ile birlikte bugün ilk defa olarak Meclis-i Umumi-i Millîmizin Âyan (Mebusan) kısmında arz-ı vücud şerefine na'il oluyorum.

Heyetimizin veza'if-i me'muresinde muvaffakiyyeti vükelâ-yı millet ile vifak ve i'tilâf-ı tam üzre çalışabilmesine mütevakkıf olup bu da vükelâ-yı devletçe takip edilecek mesleğin meb'usan-ı kiramca dahi hüsn-i telakki edilerek mazhar-ı muavenet olmasıyla hâsıl olacağından bu babda bazı izahat i'tasını vazifeden addederim.

Vatan-ı mukaddesemizin Meclis-i Âli-i Umumi'mizin enzar-ı dikkat ve hamiyyetinden dûr olmayan ahvâl-i hâzırasına göre heyet-i cedide-i vükelâ te'min-i ezhan ve takrir-i asayişi âzam ve akdem-i veca'ib addetmekdedir. Geçen Mart'ın otuz birinde serzede-i zuhur olup, hürriyet-i Osmâniyyenin suret-i istırdadındaki parlaklığı harekât-ı elimane-i irtica'iyye ile bir reng-i hazine kalb eden ve şanlı 2. Ordu-yı Osmanî'nin harekât-ı seri'a-i vatanperveranesiyle lehülhamd zeval bulan vak'a-i elîme bir müddet mü'essesat-ı cedide-i ahrârânemizi tavakkuf-ı zaruriyyeye uğratmış olduğundan ve bu gibi vakayi'-i mü'essifenin tekerrürü ihtimali kalmamak üzre bazı tedâbir-i fevkâlâdeye tavessül edildiğinden heyet-i vükelâ memleketimizde şu ahval-i esef-isti'malden hiçbir eser kalmamasını ve tedabir-i tedriciyye-i âkilane ile hayat-ı kavmiyyemizin mecra'-i tabi'iyyesine girmesini hedef ittihaz, fakat lâyıkıyla tedkik ve te'emmül olunmadan bir şey yapmakdan ictinab ederek Kanun-ı Esasi ile te'min edilen hukuk-i umumiyyenin tamamen cereyanı bu Kanun-ı mu'azzez ü muhteremin her türlü halelden ve asayiş ve istirahat-ı ammenin her gune ta'addiden ma'suniyyet ve mahfuziyyeti maksad-ı mühimmiyle telif ve telfik eyleyecekdir.

Kuva-yı umumiyye-i devletin yekdiğerinin umuruna karışmayarak Kanun-ı Esasi kava'id-i asliyyesi vechiyle her kuvvetin ken-

disine a'id hukuk ve selâhiyyatdan tamamen istifadesi intizam-ı umur-ı memleket nokta-i nazarından pek ziyade haiz-i ehemmiyyetdir. Tensikat-ı deva'ire a'id kanun devr-i zail-i istibdadın bırakdığı seyyi'at-ı mevruse cümlesinden bir hale-i çâresâz olmak maksadıyla tanzim olunarak işin fevkalâdeliği tefrik-i kuva kaidesinin bir dereceye kadar feda edilmesini mucib olmuş ise de neticeden Meclis-i Mebusan'ı veza'if-i asliyyesi haricinde işgal ve tasaddiye meydan vermiş ve kanun-ı mezkûrun tanzimi hinindeki hâl dahi tebeddül ederek tensikat-ı umurunun mecra'-i tabi'iyyesine ircayı iktiza etmekde bulunmuş olmağla heyet-i cedide-i vükelâ, bu babda dahi kuvve-i icra'iyyeye kanunen müterettip meşgale ve mesuliyeti deruhte etmekten çekinmeyerek, hal ve maslahat vecaib-i adi ve merhametin delâletiyle münasip göreceği tedabir-i kanuniyyeyi Meclis-i Umumî'nin nazar-ı takdirine arz eyleyecektir.

Anâsır-ı Osmâniyye'de bulunan cemaat-i muhtelifenin hal ve mevki-i kanunîleri Kanun-ı Esasi ile muayyen ve mahfuz ve bu babda bir gûne şüphe ve tereddüde mahal olmadığı derkâr bulunduğundan kanun-ı mezkûrun mevadd-ı muhtelifesi beynindeki aheng-i irtibata halel verilmeyerek ve Osmanlılık maksad-ı ulvisi rehber ittihaz edilerek uhuvvet-i Osmâniyye'nin muhabbet ve emniyyet-i mütekabile-i anâsır esası üzerine binası ve ebnâ-i vatana tamim olunan hidmet-i mukaddese-i askeriyye ile beyn'el-anâsır bir kat daha teeyyüd edecek ihtisasat-ı muhadenet ve samimiyetin takviyesi ehemm-i makasıddır.

Hikmet-i hükümet şiddet ve merhametin meczine âmirdir. İhlâl-i asayiş edenlere şiddet bundan musab olanlara karşı merhamet teşkil etmekle beraber bazı aksam-ı memalikde ahalinin hususiyet-i ahvali ve emzice ve adâtçâ ihtilâfı ve bununla bereber Terakkiyât-ı iktisadiyenin noksanı veya mefkudiyeti mugayyır-ı marazı ahvali müzmin şekline koyduğundan heyet-i vükelâ bu babda yalnız şiddeti tedbir kâfi addetmeyip fenalığın esbabını taharriye ve anlara çâresâz olmağa ve şu suretle esastan ıslahına gayret edecek ve bu babda lüzum göreceği tedabir-i kanuniyyenin tasvibini veya kendisine mezuniyyet-i muayyene itasını Meclis-i Umumî'den taleb eyleyecektir.

Vilayâtın tanzim-i idaresi ehemm-i umur olduğundan bu babda kaleme alınmış olan lâyiha-i kanuniyye haiz olduğu ehemmiyyet-i fevkâlede ile mütenasip suret ve müddette Şûra-yı Devletçe ve heyet-i vükelâca ariz ve amik tedkik ve Meclis-i Mebusan'a sürat-ı mümkine ile takdim olunacaktır.

Bilcümle şuabât-ı idarenin ıslahı ve ez-an cümle emval-i gayr-ı menkule hakkındaki kavaninin terakkiyyat-ı asrıyeye ve ihtiyacat-ı zamaneye tevfik ve kavaninin adliyece tekemmülat-ı lâzımenin vücuda getirilmesi ve memleketi terakkiyyatı maddiyenin mâbihil-istihsali olan umur-ı nafıa imtiyazatı hakkında kuvve-i icra'iyye ve kanuniyyenin hudud-ı veza'ifini tayin edici nizam-ı mühimminin vaz'ı hususunda gerek mukaddemce heyet-i sabıka tarafından başlanmış, gerek bu def'a ibtidar edilecek tedkikatın bir netice-i senaya izaline çalışılacak ve tanzim-i kavaninde şeriat-ı mutahhara ahkâm-ı dahi münîfesi bir rehber-i kıymetdar olacakdır.

Terakkiyyat-ı memleket yalnız kavaninin mükemmel tanzimiyle hâsıl olamayup, bunların hüsn-i tatbik ve icra'ı en mühim cihet olduğundan heyet-i vükelâ bir nehc-i kavanin-i selâmet ve ma'delet ve sür'at ile tedvir-i umur-ı hükümete ve meşrutiyyetin feva'id ve muhassenatını herkese reyül-ayn gösterecek tekemmülat-ı maddiyyenin vücud bulmasına ve idare-i devletde icabat-ı hakikiye-i meşrutiyyetin yerleşmesine sarf-ı mezid-i i'tina edecekdir.

Seleflerimiz sene-i atiyye bütçesini takdim etmişlerdir. Mazhar-ı tasvibiniz olacak bütçenin hüsn-i tatbiki ile beraber tekâlif-i devletin usul-ı tahsil ve cibayetinde ıslahat ile bir kat daha semeredar olmalarının te'mini ve tezayüd-i varidat hususunda zaten heyet-i celilerince ma'lum bulunan müzakeratın intacı ve mesârıfda mümkün mertebe iktisada tasarrufa ri'ayetle beraber şan ve şeref-i devlete ve te'min-i hüsn-i idareye hâdim masraflardan kaçınılmaması lüzumu piş-i nazar-ı dikkatte bulundurulacakdır. Bu cümleden olarak Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye'nin bir devlet-i mu'azzama olması ve hudud-ı berriyye ve bahriyyesinin vüs'ati i'tibarıyla ordu ve donanmaca ihtiyacat kemal-i i'tina ile tedkik edülüp idare-i hükümetde intizam artdıkca tezâyüd-i tabi'i isti'dat-ı maliyyemizle mütenâsiben icab edecek ve en ziyade zâmin-i sulh u salâh olacak fedakârlıklar vükelâ-yı ümmet-i Osmâniyyenin tedkikat-ı vatanperveranelerine arz edilecekdir.

Devlet-i Aliyye'nin meslek-i haricisi bi'l-cümle düvel-i mu'azzama ve mütehabbe ile muhadenet-i samimiyye esasına ve komşu hükümetlerle dostane ve itimatkârane bir politikaya müstenid olub suret-i umumiyyede icabat-ı ahdiyyeye ri'ayet gösterilmek ve kimseye karşı hakk na-şinasâne ve tecavüzkârane makasıd takib edilmemek ve buna mukabil vatan-ı mukaddesemizin hukuk ve menafi'i dahi şan u şerefine lâyık suretde müdafa'a edilerek bi meninihi'l-kerim her türlü halelden masun bulundurulmak ve elyevm mevcud olan atide tahaddüs edebilecek bulunan mesa'il şu esas dairesinde idare ve hall edilmek ve Devlet-i Âliyye'nin cem'iyyet-i düveliyye içinde mühim bir unsur-ı müsâlemat teşkil etmesine gayret olunmak hususunda seleflerimizin mesleği muhafaza kılınacakdır. Usul-i meşrutiyyetin takarrürü devr-i istibdadın ezhan-ı düvelde ihdas etdiği tereddüdâta lehülhamd nihayet verüp meşrutiyyetin usul ve fürû'unun muhafazası kuvve-i teşri'iyye ve icra'iyyece ne kadar i'tina ve usul-i mezkûreyi muhill addolunabilecek ahvalden ne derece ittika olunur ve bu iki kuvvet beynindeki ittihad ve itimat ne kadar istikrar ve izdiyad iderse o nisbette hüsn-i temayülata mazhar olacağız ve şu suretle hukuk-i meşru'amızın muhafazasına muvaffak olmakla beraber mâni'-i terakkiyyat olan kuyud-ı ahdiyye-i kadime ve asar-ı dideden de suhuletle kurtulacağımız kazaya-yı bedihiyyeden olmakla şu tarik-i selametde devam ile âlem-i medeniyyetin enzâr-ı takdir ve hayr-hâhisini celbe çalışmak bir maksad-ı mühim teşkil edecekdir.

Bir sülüs-i asr müddetdir dehşetli bir istibdad altında ezildikten sonra ancak bir buçuk senedir na'il-i hürriyet olan memleketimizde yapılacak işlerin çokluğu en âli himmetleri bile düşündürebilecek derecededir. Fakat bu babda gösterilecek hüsn-i niyyet ve gayret-i halisaneye tevfikat-ı subhaniyye de taalluk edince en müşkil işler kesb-i suhulet edeceğine itimadımız ber-kemaldir. Eltâf-ı Rabbaniyyeye ve meşrutiyyet-i Osmaniyye'nin birinci padişah-ı hüriyyetperveri bulunan zat-ı hazret-i şehriyarinin amal-i hasene-i hümâyûnlarına ve meclis-i âli-i umumimizin efkâr-ı selime ve hamiyyet ve muhabbet-i vataniyyesine müsteniden kabul etdiğimiz vazife-i mühimmede hüsn-i muvaffakiyyetimizi Cenâb-ı Hakk'dan temenni ederiz.[141]

1.1.6. Said Paşa Hükümeti

1.1.6.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Said Paşa

İbrahim Hakkı Paşa'nın vuku'-ı isti'fası cihetiyle mücerreb olan rü'yet ve hamiyyet ve vukuf-ı ehliyyetinize bina'en mesned-i sadaret uhdenize tevfiz ve meşihat-i İslamiyyeye Musa Kâzım Efendi ibka'en tayin olunmuştur. Kanun-ı Esasi'nin mu'addel yirminci maddesi ahkâmına tevfikan heyet-i vükelâyı teşkil edecek zevatın intibah ve arzını irade ederim. Cenâb-ı Hakk muvaffakiyyet-ı hayriyyeye mazhar buyursun. Âmin.

7 Şevval 1329/17 Eylül 1327/1 Ekim 1911
Mehmed Reşad[142]

1.1.6.2. Hükümet Üyeleri[143]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Said Paşa		21 Eylül 1327
Şeyhülislam[144]	Musa Kâzım Efendi	Mec. Tedki. Şer'îye Re.	21 Eylül 1327
Harbiye Nazırı	Mahmut Şevket Paşa*		21 Eylül 1327
	Mahmut Şevket Paşa*		20 Kânûnevvel 1327
	Hurşid Paşa**		26 Haziran 1328
Hariciye Nazırı	***		
	Reşid Paşa	Viyana Sefiri	22 Eylül 1327
	Asım Bey	Sofya Sefiri	27 Eylül 1327
	Asım Bey*		20 Kânûnevvel 1327
Adliye Nazırı	Hayri Bey		21 Eylül 1327
	Memduh Bey	Mah. Tem.Müd.Um.	17 Teşrinevvel 1327
	Memduh Bey*		20 Kânûnevvel 1327
Şûra-yı Devlet Reisi	Hayri Bey		21 Eylül 1327
	Memduh Bey	Mah. Tem.Müd.Um	17 Teşrinevvel 1327
	Said Halim Paşa[145]	Âyan	9 Kânûnsânî 1327
Dahiliye Nazırı	Celal Bey	Edirne Valisi	21 Eylül 1327
	Memduh Bey**	Adliye Nazırı	20 Kânûnevvel 1327
	Hacı Adil Bey	Edirne Valisi	9 Kânûnsânî 1327
Maliye Nazırı	Nail Bey*		21 Eylül 1327
	Nail Bey*		20 Kânûnevvel 1327
	Cavit Bey**		10 Mayıs 1328
	Nail Bey*		20 Kânûnsânî 1328
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Hayri Bey**		21 Eylül 1327
	Hayri Bey		18 Eylül 1327
	Hayri Bey*		20 Kânûnevvel 1327
Bahriye Nazırı	Hurşid Paşa	Seryaver	21 Eylül 1327
	Hurşid Paşa*		20 Kânûnevvel 1327
Maarif Nazırı	Abdurrahman Şeref Bey*	21 Eylül 1327	
	Emrullah Efendi		20 Kânûnevvel 1327
Ticaret ve Nafıa Nazırı	Hulusi Bey*		21 Eylül 1327
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Aristidi Paşa	Âyan	20 Kânûnevvel 1327
Orman Maadin ve Ziraat N.	Senabyan Efendi	Ziraat N. Hukuk Müş.	21 Eylül 1327
Nafıa Nazırı[146]	Senabyan Efendi		20 Kânûnevvel 1327
	Cavit Bey		5 Şubat 1327
Posta Telgraf ve Telefon N.	İbrahim Suse Efendi	Cezayir-i Sefid Valisi	21 Eylül 132
	İbrahim Suse Efendi	Cezayir-i Sefid Valisi	20 Kânûnevvel 1327
	Talât Bey		22 Kânûnsânî 1327

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.6.3. Hükümet Programı

Efendiler,

Heyet-i cedide-i vükelâya terettüb eden veza'ifin müşkilâtı kabil-i ihfa değildir. Bunu bizzat takdir ve idrak ederiz.

Fakat devletlerin hayatında öyle zamanlar, öyle saatler vardır ki vazifelerine merbutiyyetde fedakâr olan rical-i hükümet için vazife-i hükümeti deruhde etmekden kaçınmamak labüddür.

İşte sırf bu vecibe-i vataniyye hissiyyatıyla teşekkül etmiş olan heyet-i vükelâya iştirak eylemiş olduğumuz hâlde bugün heyet-i mebusan huzurunda ibraz-ı vücud ediyoruz. Kararlaştırdığımız hudud-ı hareket-i siyasiyyenin tefsirinde elyevm devleti işgal eden bir mesele-i siyasiyyeye müte'alllik nazariyyatımızdan başlamak lâzım gelirse de ma'lûmlarınızdır ki siyaset-i hariciyyede gerek hâlen, gerek istikbalen muvaffakiyyet ya adem-i muvaffakiyyet siyaset-i dahiliyyenin te'sirlerine tabi'dir. Buna mebnidir ki itimadınıza mazhar olduğumuz hâlde dahilen ittihaz eyleyeceğimiz meslek-i hareketi siyaset-i hariciyye mebhasına takdimen beyana lüzum gördük.

Meslek-i dahiliyyemizin her şu'be-i idareye taalluk eden aksamı şunlardır:

Bidayet-i meşru'tiyyetden beri hayli kavanin tanzim ve neşr olunmuş ise de kavanin-i asliyyenin mühimleriyle iştigale vakit bulunamamış ve umur-ı dahiliyyemizce matlub olan ıslahatın esas-ı metne ibtinası için bunlar kavanin-i saire takdimen vücuda getirilmesindeki ehemmiyyet müsellem bulunmuş olduğundan Kanun-ı Esasi'nin muhtaç olduğu tadilatın ikmali ve Veza'if ve Mesuliyet-i Vükelâ ve İntihab-ı Mebusan ve İdare-i Vilâyât ve Ahz-ı Asker ve Emval-i Gayr-i Menkule kanunlarının teşri'i neşr ve tatbiki heyetinizce mültezimdir. Kanun-ı Esasi tadilatı ve İdare-i Vilâyât, Ahz-ı Asker ve Emval-i Gayr-i Menkule kanunları Meclis-i Mebusan'da mevcud olup bunlara müte'allik mütala'atımız esna-yı müzakerede beyan olunacağı gibi Veza'if ve Mesuliyet-i Vükelâ ve İntihab-ı Mebusan kanun lâyihaları da ahd-ı karibde meclise tevdi olunacakdır. İdare-i vilâyâtta tevsi mezuniyyet usulü iltizam olunmakla beraber, idare-i mülkiyyeyi ihtiyacat-ı mahalliyyeyi takdire muktedir ve ehliyyet-i matlubeyi haiz zevata tevdi edeceğiz.

Her hususda açık ve her türlü sû'-i tefehhümü mâni bir mesleki takip ve serbesti-i hareketimizi kat'iyyen muhafaza etmek gaye-i âmalimizdir. Her yerde hükümetin takviyesi ve umum efrad-ı Osmaniyye beyninde kaide-i müsavatın ve revabıt-ı uhuvvet ve ittihadın tamamen te'essüsü esbabının istihsaline çalışılacakdır.

Jandarmanın ikmal-i tensikatıyla beraber mikdarı icab eden mahallerde ihtiyaç derecesinde tezyid ve jandarma ile memurîn-i mülkiyye arasındaki münasebat-ı mütekabile ba'dezin mucib-i ihtilaf olamayacak suret-i vazıhada tayin olunacakdır.

Emval-i gayr-i menkulenin tasarrufundan münba'is ihtilafatın kaide-i adi ve hakka tevfiken halline ve bazı mahallerde tatbikine başlanılan ıslahatın itmamına ve her tarafca asayişin istikmaliyle istirahat-ı umûmiyyenin te'minine gayret olunacakdır.

Ordu ve Donanmamızın başlanmış olan tensikat ve ıslahatıyla ikmal-i nevakısına devam olunarak esbab-ı müdafa'a-i memleketin gerek berren, gerek bahren istikmaline isti'dad-ı maliyyemiz nisbetinde gayret edilecekdir.

Umur-ı maliyyedeki mesleğimiz bütçemizi karib bir zamanda tevazün etdirebilmek için bilhassa varidatın tezyidi esbabına tevessülden ve mâsârifde kaide-i iktisada ri'âyetden ibaretdir. Bina'enaleyh ıslahat-ı mukarrereye bi'ddevam vergilerin tanzim, tarh ve cibayetine ve tahsilâtın teşri'ine ta'allûk eden kavanin ve nizamatın pey-der-pey ıslahıyla ilan-ı meşru'tiyyetten beri varidatda hâsıl olan terakki-i daimiyyenin tezyidine gayret olunmakla beraber gümrük rüsumunun ta'rife usulüne müstenid ticaret mu'ahedeleri akdiyle teksirine ve bu sureti te'ehhür ederse şimdilik rüsum-ı mezkûreye %4 zammına ve elyevm ecanibden ve sekene-i memleketin bir kısmından istifade olunmayan Temettü Vergisi'ne aid Kanun'un tadili ve ıslahıyla bu verginin ecanibden ve umum sekene-i memleketden bi'l-istihsal tezyidine ve levazım-ı zaruriyyeden olmayan bazı eşyaya istihlâk vergisi vaz'ına ve diğer taraftan husul-i tevazuna kadar yeni masraf ihdas etmeyerek mümkün olan bazı masarifin terakkiyâtımızı ve mühim ve mübrem olan ihtiyacatımızı sektedar etmeyecek suretde tenkisine sarf-ı mesa'i olunacakdır.

Mehakim-i nizamiyyenin peyderpey tenkisi çareleri istihzar edilmekle beraber teşkilatın tevsi'ine ve kavanin-i mevcudenin ihtiyacat-ı hazıra ile mütenasiben ıslah ve ikmaline ve hükkâmın uh-

delerine mevdu olan vazife-i mühimmeyi kemal-i istiklâl ve bitarafı ile ifa idebilecek suretde yetişdirilmesine ve deavinin mümkün olduğu kadar kısa bir zaman içinde rü'yet ve intaciyle hukuk-i ammenin kemal-i hakkaniyyet ve imkânın müsa'id olabileceği derecede sür'at ile ihkakı esbabının te'minine bilhassa bezl-i gayret ve i'tina edilecekdir.

Cema'at-ı muhtelifenin imtiyazat-ı mezhebiyyelerini mutazammın olan Feramin-i Âliyye ve nizamat-ı mevcude ahkâmının muhafazasına ve anasır-ı muhtelife arasındaki alâ'ik-i vatandaşiyyenin bir kat daha te'yidine dikkat olunacakdır.

Memleketin ihtiyacat-ı azime-i acilesinden olan ma'arifi umumiyye hususunda ta'kibine sarf-ı makderet eyleyeceğimiz mesleğin nikat-ı esasiyyesinden biri, belki de birincisi tahsil-i ibtida'iyenin tanzimi ve vesa'it ve levazımatın istikmali ve feva'idinin tedricen bütün efrad-ı millete ta'mimi keyfiyyetidir.

Bununla beraber tahsil-i tâli ve âli ihmal olunmayıp bu iki dereceye a'id mü'essesat-ı mevcudenin hüsn-i muhafazasına ve ka'imen ta'mir nev'inden olmak üzere noksanının ikmaline ve tedrisatdan tullabın kemayenbagi istifadeleri çarelerinin istihsaline dahi çalışılacakdır. Enzar-ı mütala'anıza vaz' olunacak Maarif-i Umumiyye Layiha-i Kanuniyyesi'nden anlaşılacağı vechile derecât-ı selase-i tahsilden her birinin nev'i ve şümulüne göre büyük küçük birer mikyasda bir cüz'-i tam teşkil etmesi ve mu'allimlerin meslek ve terakki ve istikbalinin te'min edilmesi ve Maarif Nezareti'nin mesa'isine muvaffakiyyetle iştirak etmekde bulunan cema'at mektebleriyle mekâtib-i hüsusiyyenin mazhar-ı himaye ve teshilat ve tergibat olması cümle-i makasıdımızdandır.

Medaris-i İlmiyye ve Mehakim-i Şeriyye'nin ıslahı ve ulema ile kuzatın tanzim-i ma'işet ve meslekleri de nuhbe-i amalimizdir. Bina'en ala-zâlik gerek merkezde, gerek taşrada mevcud Medaris-i İmiyye'nin hıfz-ı sıhha kava'idine muvafık bir suretde i'mariyle beraber ders programları ve tarz-ı tedris bi'l-ıslah talebenin ulûm-ı diniyye ile beraber lâzımet tahsil olan fününu da tedris etmelerine ve müderrisinin ma'işetlerini teshile ve talebe-i ulûma mu'avenet-i mümkine ifasına ve müstahikin-i ilmiyyeye a'id mü'essesâtın hüsn-i tevzi'ine ve ahalisi cehl içinde bulunan b'azı mahallere muktedir

va'izler izamına ve mehakim-i şeriyye ve Usul-i Muhakeme-i Şeriyye'nin ıslahıyla beraber hükkâm-ı mevcudenin evsaf-ı lâzımeye haiz zevatdan olmalarına veza'if-i mühimme-i kaza-i bihakkın ifa edecek hâkimlerin yetişdirilmesine ve ma'zûliyyet-i kanunî ahkâmının memurîn-i ilmiyyeye de isti'maline ve kendilerine memurîn-i sâ'ire misillü harc-ı rah i'tasına ve tahrir-i terekat mu'amelâtının, veresenin hukukunu te'min edecek suretde cereyanına ve emval-ı eytamın hüsn-i idare ve muhafazasına ihtimam olunacakdır.

Eslaf tarafından Memalik-i Osmaniyye'nin her tarafında makasıd-ı âliyyeye bina'en te'sis olunan enva'-ı mü'essesat-ı vakfiyyenin i'ade ve idame-i ma'muriyyeti ile icabat-ı hâl ve zamana göre peyapey tanzim ve ıslahı ve varidat-ı vakfiyyenin tezyid için tevessül olunan teşebbüsata devam edilerek, hâsıl olacak tezâyüd nisbetinde mü'essesat-ı aliyye-i vakfiyyenin bir kat daha tanzim ve ıslahına ve bilumum hademe-i evkafın terfihine ve cihatın ehl ve erbabına tefvizine ikdam edilecekdir.

Umur-ı Nafıa'ya a'id mesleğimiz memalik-i vasi'amızın muhtaç olduğu imarat-ı mütenevvi'anın takdimü'l-ehem ale'l-mühim kaidesine muvafık ve memleketin ihtiyacat ve istida'atıyla mütenasib etraflı bir program ile tayininden ve bu programın heyet-i mebusan ve âyanca bade'l-kabul tamamen tatbik ve ta'kibinden ve memleketimizin sermaye ve say'ından mümkün olduğu kadar istifade olunmakla beraber ecnebi sermayedaran ve erbab-ı ihtisasının muhtaç olduğumuz mu'avenet-i nakdiyye ve fenniyyelerinin kemal-i emn ü bahisle ibzalini te'min edecek esbaba tevessül ve devamdan ibaretdir. Tasavvur etdiğimiz program bu devre-i içtima'iyyede tedkik ve tasdik olunabilmek üzere sür'at-ı mümkine ile tevdi edilecekdir.

Orman ve ma'adin ve ziraat umurunda memalik-i müterakkiye de feva'idi müşahede olunan usul-i fenniyye ve sına'iyyenin ihtiyacat-ı mahalliyyeye en muvafık suretde tatbikine orman ve mer'aları hüsn-i muhafaza ve idaresiyle beraber bunlara müte'allik hukuk-i tasarrufiyye ihtilaflarının halline ve köylülere baltalık tahsisine ve amelî ormancılık mekteblerinin küşad ve teksirine ve ma'mulât-ı haşebbiyyenin tezyid ve tanzimine ve ma'den mu'amelâtının teshiliyle memalik-i vasi'amızın her tarafında bulunan ha-

za'in-i tabi'iyyeden elyevm pek mahdud suretde edilen istifadenin mümkün olduğu kadar tezyidine ve memleketin pek zengin bir menba'ı olan Ereğli kömür ma'denlerinden ahalinin ve hükümetin daha vasi' mikyasda istifadesi çarelerinin istihsaline ve Mekatib-i Ziraiyye ve Baytariyye'nin ve amele ve çiftlik mekteblerinin küşad ve teksiri ve vilayâtda âlât-ı ziraiyye ve damızlık depoları te'sisiyle beraber ipekçilik, sütçülük, arıcılık gibi sanayi'-i ziraiyyenin tamimi içün hususi mektebler ve fidanlıklar vücuda getirilmesine ve memleketimizde azim zararlar ika eden veba-i bakara ve sair hayvan hastalıklarının önünü almak için serum dahil istihzarları küşadına ve usul-i cedide-i ziraatin ta'mimine ve Zabıta-i Sıhhiyye Hayvaniyye Kanun'unun badettasdik her tarafda te'min-i tatbiki içün ziraat ve baytar me'murlarının teksirine çalışılacakdır.

Posta ve telefon ve telgraf mu'amelatının ıslahı ve ihtiyacat-ı memleket ile mütenasib derecede tevsi'i için hudud-ı mevcudenin tanzimiyle beraber icab eden mahallerde isti'dad-ı maliyyemizin müs'aid olduğu kadar yeni hatlar ve Hicaz ve Asir ve Yemen kıt'alarında telsiz, telgraf istasyonları ve Cezair ve Bahrısefid Vilayetine mülhak adalar beyninde kablolar vücuda getirilerek ve ücretli muhaberat ve müraselâtı ve ona tebe'an varidatı tezyid edecek suretde tenzil edilerek muhabereta ve müraselatın teshil ve teşri'ine a'id tedabir ittihaz edilecekdir.

Meslek-i Hariciyyemize gelince, evvel-be-evvel Trablusgarp meselesini menafi'-i vataniyyeye en muvafık gördüğümüz suretde halle çalışmak bilcümle düvel-i mütehabbe hususen hükümât-ı mücavire ile münasebat-ı dostanemizi teşyid ve Balkan hükümetleriyle olan revabıt-ı tabi'iyye ve musafatkâranemizi itimat-ı mütekabil ve telif-i menafi'-i müştereke esaslarına bina'en idame ve takviye etmek isteriz. Hiçbir hükümet ve memleket hakkında fikr-i tahatti ve ihtirasımız yoktur. Bilakis her memleketin hukuk-i meşru'asına ri'âyet etmek ve buna mukabil hukuk-i meşru'amıza da ri'âyet etdirmek ehass-ı maksadımızdır. İş bu niyyetimizi fi'len isbat ve hukuk ve menafi'-i memleketi te'mine hadim i'tilâflar istihsal ederek bu tarikle de Hükümet-i Osmaniyye'nin uhdesine terettüb eden veza'if-i sulh-perveranenin ifası lüzumuna kani'iz.

İşte programımız budur. İtimadınıza mazhar olduğumuz hâlde tamamen tatbikine çalışacağız.[147]

1.1.7. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti

1.1.7.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Gazi Ahmet Muhtar Paşa

Sa'id Paşa'nın vuku'-ı isti'fası cihetiyle mesned-i sadaret ehliyyet ve kifayetinize bina'en uhde-i reviyyetinize ihale ve makam-ı meşihat-i İslamiyye Cemaleddin Efendi uhde-i istihaline tefviz olunmuştur. Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi mucibince heyet-i cedide-i vükelânın intihab ve arzını irade ve bazı mahallerde hususiyle Arnavudluk'da adem-i hoşnudiyye ve hudus-ı müşkilata ve şikâyete badi olan mu'amelatın heyet-i vükelâca hemen tahkikiyle mugayir-i kanun-ı ma'delet ahvalin izalesine ve te'min-i efkârın umumiyyeye hadim olacak tedabir-i kanuniyyenin ittihazına ve memleketimizin selameti ve ma'nen ve maddeten husul-i terakkiyyat-ı Kanun-ı Esasi ahkâmına ve lüzum-ı meşrutiyyete fevkâlâde riâyete mütevakkıf olduğundan heyet-i cedide-i vükelânın bu babda dahi mesa'i-i hamiyyet-mendânesine intizar ederim. Cenâb-ı Hakk hüsn-i tevfikatına mazhar buyursun. Âmin.

7 Şaban 1330/9 Temmuz 1328/22 Temmuz 1912
Mehmed Reşad[148]

1.1.7.2. Hükümet Üyeleri[149]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Gazi Ahmet Muhtar Paşa		9 Temmuz 1328
Şeyhülislam	Cemaleddin Efendi		9 Temmuz 1328
Harbiye Nazırı	Nâzım Paşa	Şûra-yı Askerî azası	9 Temmuz 1328
Hariciye Nazırı	Gabriel Noradungiyan Efendi		9 Temmuz 1328
Adliye Nazırı	Hüseyin Hilmi Paşa		9 Temmuz 1328
	Abdülhalim Bey	Âyan	12 Ağustos 1328
Şûra-yı Devlet Reisi	Kâmil Paşa		9 Temmuz 1328
Dahiliye Nazırı	Ferid Paşa		9 Temmuz 1328
	Ziya Paşa	Maliye Nazırı	16 Temmuz 1328
	Mehmet Şerif Paşa	Nafıa Nazırı	6 Ağustos 1328
	Gazi Ahmet Muhtar Paşa **		8 Ağustos 1328
	Daniş Bey	Selanik Valisi	12 Ağustos 1328
Maliye Nazırı	Ziya Paşa	Eski Nazır	9 Temmuz 1328
	Abdurahman Bey**		16 Temmuz 1328
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Fevzi Paşa	Meclisi Meb. İkinci R.	9 Temmuz 1328
Bahriye Nazırı	Mahmud Muhtar Paşa		9 Temmuz 1328
Maarif Nazırı	Said Bey	Nezaret Masteşarı	9 Temmuz 1328
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Mustafa Reşid Paşa	Viyana Sefiri	9 Temmuz 1328
Nafıa Nazırı	Mehmet Şerif Paşa	Şûra-yı Devlet Mülkiye R.	9 Temmuz 1328
	Salih Paşa	Âyan	6 Ağustos 1328
Posta Telg. ve Telefon N.	Ziya Paşa**	Maliye Nazırı	9 Temmuz 1328
	Abdurrahman Bey**	Maliye Komisyonu Üyesi	16 Temmuz 1328
	Hüseyin Sabri Bey	Es.Maliye Nazırı	12 Ağustos 1328

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.7.3. Hükümet Programı

Efendiler,

Vazife-i hükümeti ne kadar mühim ve mütenevvi'-i müşkilât içinde deruhde etdiğimizi tafsil etmeğe hacet yoktur. Cenâb-ı Hakk'ın inayet ve tevfikatına ve millet-i Osmâniyyenin rüşd-i siyasetine istinaden kabul etdiğimiz hizmetde muvaffak olabilmekliğimiz umum milletin sükûn ve metaneti muhafaza suretiyle vazifemizi teshil etmesine menûttur. Hasâ'is-i harika ve fezâil-i mümtâzelerinden olan i'tidal ve hikmeti da'ima ibraz ile âlem-i medeniyyetin takdirât-ı mükerreresine mazhar olan Osmanlılar ân-ı hâzır-ı tarihimizin nezaket-i fevkâlâdesini lâyıkıyla takdir ederek esbâb-ı muvaffakiyyetimizi te'min edeceklerinden kat'iyyen ümidvarız. Vatanperverlikten, selâmet-i vatandan başka hiçbir gaye takip etmediğinden emin olduğumuz matbu'atımızda şu sırada kendisine isabet eden vazifenin tezyid-i ihtilaf değil te'yid-i vifak için vatandaşları irşâd ve tenvir olduğunu bitteyakkun vecâ'ib-i vatanperveriyi hakkıyla ifa etmelerine intizar ederiz. Evvel-be-evvel şurasını beyan ederiz ki, memleketde sükûn u inzibatı idame içün cihet-i askeriyye ve mülkiyyeden tedâbir-i ihtiyatiyye-i mü'essire ittihaz olunmuştur. Neticesi müşkilât-ı hazıraya müncer olan nâhoşnûdinin sevâ'ikini tedkik edersek, dört sebebin vücudu tahakkuk eder.

1- İntihabat-ı umumîde me'murların muhalif-i kanun müdâhelât ve mu'amelâtı,

2- Ordu ile memurînin muhtelif fırka-i siyâsiyyeye duhulü,

3- Tevzi'-i veza'if ve menasıbda nizâmât-ı mer'iyye ahkâmından inhiraf,

4- Kanun-ı Esasi ahkâm-ı mukteziyat ve meşrutiyyet ile kabil-i telif olmayan turuk ve tedabire tevessül.

Esbâb-ı erba'adan intihabat-ı umumiyyeye müte'allik şikâyâtın kanun dairesinde tahkikine tevessül etdik. Hâsıl olacak netaice göre yine kanunen icab eden mu'amelede te'ehhür etmeyeceğiz.

İkinci sebebi izale içün tedbirlerimizin biri orduyu siyaset ile iştigalden bilâistisna men' etmek, diğeri dahil oldukları cem'iyyet ve fırkalardan kat'-ı alâka ve devam ile bitarafâne harekete rücu' et-

meyecek me'murları tebdil eylemekdir. Memurînin kavânin-i mevzuayı umum vatandaşlar hakkında kemâl-i bitarafî ile seyyanen tatbike i'tina etmeleri esas-ı Devlet-i Osmâniyye'nin mesned-i müttehazi olduğu gibi, hürriyet-i şahsiyye ve siyasiyyenin son derecede mazhar-ı ri'âyet olduğu memleketlerde dahi me'murlar, muhafaza-i bitarafî ile mükellef ve kanaat-i siyasiyyelerini ancak intihab zamanında, programını vatan içün daha nâfi' gördüğü fırkanın namzedine rey vermek suretinde isti'mal ile mukayyed olup, başkalarını kendi fikirlerine imâle içün zerre kadar teşvikde bulunmakdan bile memnu'durlar. Terbiye-i siyâsiyye ve içtima'iyye ve Terakkiyyat-ı maddiyye ve ma'neviyyemizde rehber ittihaz edeceğimiz memleketlerde ca'iz olmayan ahval-i intizam-ı şikânaneyi biz asla tecviz edemeyiz.

Üçüncü sebebin izalesi içün takip edeceğimiz tarikler memurînin azl ü nasb ve terfi' ve terakkileri mevcud olan kavânîn ve nizamât-ı ahkâm-ı harfiyeyi tatbik ederek her hidmetçe meslekden yetişmiş erbab-ı ehliyyete tevdi etmek ve kıdem-i istihkaka müstenid olmayan nasb ve terakkilere kat'iyyen nihayet vermek ve me'muriyetde beka ve terakki bir cem'iyyet veya fırkaya dahil olmakla değil, kemal-i bitarafî ve metanet ile ifâ-yı vazifeye ri'âyetde olduğu kanaatini fi'liyyat ile umum memûrine ilka eylemek maddeleridir.

Dördüncü sebebin izalesi bittecrübe sabit olan hakayık-ı kat'iyeden olduğu üzere her memleketin sa'adet ve mekneti ancak kavâninine ri'ayetle kabil-i husuldür. Ahkâm-ı kanuniyyenin ri'ayet ve hürmet-i kâmileye mazhar olamadığı yerlerde milletlerin selâmeti ve sa'adetini te'min eden intizamın yerine teşevvüş ve felâket ka'im olur. Bir taraftan bu hakikatlere, diğer taraftan müşkilat-ı hâzıramıza atf-ı nazar edersek daire-i meşru'iyyet ve meşru'tiyyetten zerre kadar inhiraf etmemekdeki lüzum ve isabet tezahür ve te'eyyüd edeceğinden, gerek memleketin idaresinde, gerek tanzim ve teklif-i kavâninde bu daireden inhiraf etmemeye kat'iyyen azm etdiğimiz gibi, bizden evvel tanzim ve teklif ve muvakkaten tatbik edilen kanunlardan icâbât-ı meşrutiyyete ve Kanun-ı Esasi ahkâmına muvafık olmayan lâyihaların istirdadıyla mevki'-i

tatbikden ıskatı da cümle-i mukarreratımızdandır. Müşkilât-ı hâzıranın izâlesiyle takviye-i sükûna hâdim olacağını eltâf-ı Sübhâniyyeden ümid eylediğimiz tedâbirin tatbikatına vesaimizin müsa'id olacağı mesâ'iyi sarf ile beraber Kanun-ı Esasi'nin bilatefrik cins ve mezheb Osmanlıların anâsır-ı muhtelifesi için te'yid ve bahşetmiş olduğu bilcümle müsâ'adât ve hukuka riâyet etmek suretiyle dahi uhuvvet-i vataniyye ve Osmâniyye'nin takviyesi meslek-i esasimize dahildir.

Fırkalar arasında hâsıl olup eyyam-ı âhirede ma'atte'essüf ihtilâf-ı içtihadı şeklinden çıkarak vatan-ı mukaddesemiz hakkında mazarrat-ı azimeyi dâ'i bir surete münkalib olan ihtilafatı izale etmeğe ve herhangi bir tarafdan olursa olsun kanun haricinde müdâhelât ve mu'amelât vuku'una meydan vermemeğe calışacağız.

Memleketimizin muhtaç olduğu terakkiyyat ve ıslahat maddesi heyetimizin esas mesa'isi olacağından taht-ı tatbikde bulunan bütçede muharrer tahsisat ve me'zuniyyet haricindeki tasavvuratımızı zeman-ı istihzan takarrüb eden 329 bütçesinde talik etdik. Malûm olduğu üzre on aydan beri İtalya ile muharebe ediyoruz. Trablusgarp ile Bingazi'de asker ve yerli mücahidin kardeşlerimizin muhafaza-i vatan uğrunda ibraz etmekde oldukları harikulâde fedakârlıkları berâverde-i zeban-ı tebcil ederiz.

Hukuk ve şeref ve haysiyyetimizle kabil-i telif olacak esâsât-ı sulhiyye bulununcaya kadar düçâr olduğumuz tecavüze karşı Cenâb-ı Hakk'ın inâyetine ve millet-i Osmâniyye'nin fedakârlığına istinâden hukukumuzun muhafazasına vatanımızın müdafa'asına kemâl-i azm ü metânetle devam edeceğiz.

Haricî siyasetimize gelince: İnkılâbı müte'akiben ittihaz ve 325 senesi evâhirine kadar kemâl-i muvaffakiyyetle takip olunan millet-i Osmâniyye'nin hissiyyâtı ile menafi'ine tamamen tevâfuk etdiği cihetle Meclis-i Mebusan'ın mükerreren tasvibine iktiran etmiş olan ve Düvel-i Mu'azzamaca da hüsn-i telâkki edilen siyaseti ez-nev t'akib ve takviye edeceğiz. Umum dost ve devletlerle câri olan münasebatımızın esası, samimiyyet ve hulûs ve safvetdir.[150]

1.1.8. Kâmil Paşa Hükümeti

1.1.8.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Kâmil Paşa

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın vuku'-ı isti'fasına ve sizin müsellem olan ehliyyet ve kifayet ve vukuf ve tecrübenize bina'en mesned-i sadaret uhde-i rü'yetinize tevcih olunmuş ve meşihat-i İslamiyyeye Cemaleddin Efendi ibka edilmişdir. Kanun-ı Esasi'nin 27. maddesi mucîbince heyet-i cedide-i vükelânın intihab ve arzını irade eylerim. Müsteinen bi-tevfik-i te'âlâ ifa-yı vazifeye mübaşeretle muharebe-i hazırada ordumuzun te'min-i intizam ve muvaffakiyyetini ve hukuk-i devletin her suretle mahfuziyyetini kâfil olacak tedabir ve tevessülata müsare'at kılınması mesa'i-i vatanperveranenizden muntazırdır. Hemen Cenâb-ı Hakk tevfikat-ı samedaniyyesine mazhar buyursun. Âmin. Bi-hürmeti Seyyidilmürselin.

18 Zilkade 1330/16 Teşrinevvel 1328/29 Ekim 1912
Mehmed Reşad
Saat 6.30[151]

1.1.8.2. Hükümet Üyeleri[152]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Kâmil Paşa		17 Teşrinevvel 1328
Şeyhülislam	Cemaleddin Efendi		17 Teşrinevvel 1328
Harbiye Nazırı	Nâzım Paşa*		17 Teşrinevvel 1328
	Ahmet Fevzi Paşa**	Ferik	23 Teşrinevvel 1328
	Fuat Paşa**	Müsteşar	20 Teşrinisani 1328
Hariciye Nazırı	Gabriel N. Efendi*		17 Teşrinevvel 1328
Adliye Nazırı	Arif Hikmet Paşa		17 Teşrinevvel 1328
Şûra-yı Devlet Reisi	Arif Hikmet Paşa		17 Teşrinevvel 1328
Dahiliye Nazırı	Reşid Bey	Aydın Valisi	17 Teşrinevvel 1328
Maliye Nazırı	Abdurrahman Efendi*		17 Teşrinevvel 1328
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Ziya Paşa	Eski Dahiliye Nazarı	17 Teşrinevvel 1328
Bahriye Nazırı	Salih Paşa**	Eski Nafıa Nazırı	17 Teşrinevvel 1328
Maarif Nazırı	Mehmet Şerif Paşa		17 Teşrinevvel 1328
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Mustafa Reşid Paşa*		17 Teşrinevvel 1328
Nafıa Nazırı	Ziya Bey	Eski Sadaret Müsteşarı	17 Teşrinevvel 1328
Posta veTelgraf ve Tel. N.	Musurus Bey		17 Teşrinevvel 1328

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.9. Mahmud Şevket Paşa Hükümeti

1.1.9.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Mahmud Şevket Paşa

Kâmil Paşa'nın vuku'-ı isti'fasına ve hal ve mevki'in müstağni-i izah olan ehemmiyyetine bina'en mesned-i sadaret mücerreb alakadar bir zat uhdesine tevcihine lüzum görülüp, sizin iktidar ve kifayetiniz nezdimizde ma'lum ve müsellem olduğundan mesned-i sadaret rütbe-i samiye-i vezaret ve müşiri ile uhdenize tevcih kılınmış ve meşihat-i İslamiyyeye de münasib bir zatın intihabı derdest bulunmuştur.

Heyet-i cedide-i vükelânın teşkiliyle tasdikimize arzını irade eylerim. Heman Cenâb-ı Hakk muvaffak bilhayr buyursun. Âmin.

Fî 15 Safer 1331/10 Kânûnsânî 1328/23 Ocak 1913
Mehmed Reşad[153]

1.9.1.2 Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Mahmud Şevket Paşa

Dünkü hatt-ı hümâyûnumuzla bildirildiği vechile makam-ı sadaret-i uzmaya me'muriyetiniz icra' olunmuş mesned-i meşihat-i İslamiyye de ehliyet ve fazileti cihetiyle sadr-ı Anadolu payelilerinden Fetva Emini Mehmed Esad Efendi uhdesine tevcih kılınmışdır. Cenâb-ı Hakk muvaffak bilhayr buyursun. Âmin.

Fî 15 Safer 331/11 Kânûnsânî 1328/24 Ocak 1913
Mehmed Reşad[154]

1.1.9.3. Hükümet Üyeleri[155]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Mahmut Şevket Paşa		11 Kânûnsânî 1328
Şeyhülislam	Mehmed Esat Efendi	Fetva Emini	11 Kânûnsânî 1328
Harbiye Nazırı	Mahmut Şevket Paşa	Âyan	11 Kânûnsânî 1328
	Mahmut Paşa**	Bahriye Nazırı	29 Mayıs 1329
Hariciye Nazırı	Ahmet Muhtar Bey**	Eski Atina Sefiri	11 Kânûnsânî 1328
	Said Halim Paşa		14 Kânûnsânî 1328
Adliye Nazırı	İbrahim Bey	Eski İstanbul Valisi	11 Kânûnsânî 1328
Şûra-yı Devlet Reisi	Said Halim Paşa	Âyan	11 Kânûnsânî 1328
	İbrahim Bey**	Adliye Nazırı	14 Kânûnsânî 1328
	Said Paşa	Eski Sadrazam	17 Kânûnsânî 1328
Dahiliye Nazırı	Hacı Adil Bey		11 Kânûnsânî 1328
Maliye Nazırı	Rifat Bey	Divanı Muhesebat Reisi	11 Kânûnsânî 1328
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Hayri Bey	Eski Nazır	11 Kânûnsânî 1328
	İbrahim Bey**	Adliye Nazırı	23 Kânûnsânî 1328
	Hayri Bey	Eski Nazır	15 Nisan 1329
Bahriye Nazırı	Mahmud Paşa	Mirliva	11 Kânûnsânî 1328
Maarif Nazırı	Şükrü Bey	Eski Saruhan Mutasarrıfı	11 Kânûnsânî 1328
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Celal Bey	Eski Aydın Valisi	11 Kânûnsânî 1328
Nafıa Nazırı	Beserya Efendi	Âyan	11 Kânûnsânî 1328
Posta Tel. ve Telgraf N.	Oskan Efendi	Maliye Müfettişi	11 Kânûnsânî 1328

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.10. Mehmed Said Paşa Hükümeti

1.1.10.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Mehmed Said Paşa

Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın bu kerre vuku'-ı şehadeti nezdimde te'essür ve te'essüfü mucib olmuş ve sadaret kaymakamlığı rutbe-i samiye-i vezaretle uhdenize tevcih kılınmış olduğundan, vükelâyı hazıranızla ittifak umur-ı mesalih-i devletin hüsn-i tedvir ve temşiyetine sarf-ı mezid-i i'tina olunması hasafet ve hamiyyetinizden muntazırdır. Cenâb-ı Hakk tevfikat-ı samedaniyyesine mazhar buyursun. Âmin.

6 Recep 331/29 Mayıs 1329/11 Haziran 1913
Mehmed Reşad[156]

1.1.10.2. Hükümet Üyeleri[157]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Said Halim Paşa		4 Haziran 1329
Şeyhülislam	Mehmed Esad Efendi	Fetva Emini	4 Haziran 1329
Harbiye Nazırı	Ahmet İzzed Paşa		4 Haziran 1329
	Enver Paşa		21 Kânûnevvel 1329
Hariciye Nazırı	Said Halim Paşa		4 Haziran 1329
	Halil Bey	Mebusandan	11 Teşrinevvel 1331
Adliye Nazırı	İbrahim Bey*		4 Haziran 1329
Şûra-yı Devlet Reisi	Halil Bey		4 Haziran 1329
	İbrahim Bey**	Adliye Nazırı	15 Mayıs 1330
Dahiliye Nazırı	Talât Bey		4 Haziran 1329
Maliye Nazırı	Rifat Bey*		4 Haziran 1329
	Cavit Bey		25 Şubat 1329
	Talât Bey**	Dahiliye Nazırı	23 Teşrinevvel 1330
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Hayri Bey*		4 Haziran 1329
	İbrahim Bey**	Şûra-yı Devlet Reisi	26 Nisan 1332
Bahriye Nazırı	Mahmud Paşa*		4 Haziran 1329
	Cemal Paşa	I. Ordu Komutanı	25 Şubat 1329
Maarif Nazırı	Şükrü Bey*		4 Haziran 1329
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Süleyman Elbustani Efe.		4 Haziran 1329
	Ahmet Nesimi Bey	Mebus	23 Teşrinevvel 1330
Nafıa Nazırı	Osman Nizami Paşa		4 Haziran 1329
	Cemal Paşa**	I. Ordu Komutanı	4 Kânûnevvel 1329
	Cemal Paşa	I. Ordu Komutanı	12 Şubat 1329
	Mahmut Paşa	Bahriye Nazırı	25 Şubat 1329
	Ahmet Nesimi Bey**	Mebus	23 Teşrinevvel 1330
	Abbas Paşa	Hüdavendigar Valisi	25 Teşrinevvel 1330
Posta Telg. ve Telefon N.	Oskan Efendi*		4 Haziran 1329
	Şükrü Bey**	Maarif Nazırı	23 Teşrinevvel 1330

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.10.3. Hükümet Programı

Efendiler,

Kabinemiz sadr-ı mağfur Mahmud Şevket Paşa'nın vuku'-ı şehâdetini müte'akib şeref-i taalluk iden irade-i padişahî mucîbince 4 Haziran 329'da deruhde-i mesuliyet etmişdir. Rüfekamızdan bazılarının birlikde çalışdığı Mahmud Şevket Paşa kabinesi devletin pek elim ve ye's-aver bir zamanında idare-i hükümeti dûş-ı mesuliyetine almışdı. Meşrutiyyeti müte'akib tekemmül-i teçhizat ve levazımı içün sebk eden bütün istihzârat-ı vatanperverâneye rağmen Ordu-yı Hümayun perişan olmuş, Şark Ordusu Çatalca'ya çekilerek Garb Ordusu'nun bakiyyesi de kal'alarda ve dağ başlarında kalmış idi. Kânun-ı Sani eva'ilinde memleketin ser-i hükümetinde bulunan Kâmil Paşa ve rüfekası Edirne'nin teslimindeki meşguliyyete ötekini berikini teşrik eyleyebilmek zum ile Saray-ı Hümayun'a topladıkları bir meclisde kıraat ve bütçe müzakeresi esnasında Maliye Nazırı Beyefendi tarafından heyet-i celilenize arz edilen bir beyannamede hazinenin boşluğunu ve harbe devam içün değil, hatta ihtiyacat-ı yevmiyyesini tesviye içün dahi para tedarik etmenin ademü'limkân olduğunu bildirmiş idi. Mahmud Şevket Paşa devletin selâmet-i âtiyyesinden şark ve garbın nevmid olduğu böyle bir zamanda kendisine tevcih buyurulan sadareti kabul etmekle pek sevdiği vatanına karşı olan fedakârlığını bir kerre daha isbat eylemiş idi. Merhum dört buçuk aylık zaman-ı hükümetinde ordunun ta'lim ve terbiyesine icâbât-ı zamanın müsa'id olduğu derecede techizat ve levazımının ikmâline sarf-ı mesa'i eylediği gibi selâmet-i müstakbelenin muvazene-i maliyyeye müstenid olduğunu takdir ederek ahval-i harbiyyenin bütün müşkülâtına rağmen bütçeye üç dört milyon lira bir fazla-i varidat te'min eyleyecek olan müzakerât-ı düveliyyeye küşat etmek cesaret ve fetanetini izhar etmiş idi. Bu müzakerat ile harbin husule getirdiği duyun-ı gayr-ı muntazamanın tesviyesi içün akdedilen istikraz-ı ahirin esasları izhar edildiği gibi Maliye Nazırı Beyefendi'nin izahat-ı mufassalasından anlaşıldığı vechile âtiyi maliyemizde bu i'tilafatın kat'i suretde akdini mütevakkıfdır.

Mahmud Şevket Paşa Hükümeti'ne halef olan kabinemiz de aynı siyaseti aynı esasat dairesinde takip ve ikmale sarf-ı gayret etmekdedir. Senesini biraz tecavüz iden zaman-ı icraatımız 329 Kânûnevveline kadar ahval-i harbiyye içinde geçdi. Bize hücum için birleşen düşmanlarımız geçen Haziran nihayetlerinde birbirleriyle münaza'aya koyulduklarından hükümetimiz büyük bir vazife-i vataniyyenin ifası karşısında bulundu. Havf u haysiyyet ilka edici bütün velvele ve endişeler önünde irkilmeyerek 7 Temmuz 329'da şeref- sudur eden İrade-i Padişahîye tevfikan ordu başkumandanlığına ileri hareket emrini verdi. Bi-inayetillah Edirne'nin istirdadına muvaffakiyyet de hâsıl oldu. Nutk-ı Hümayun'da da beyan buyurulduğu vechile bu vak'a-i mebrurenin te'sirat-ı ma'neviyyesi feva'id-i maddiyyesinden kat kat ziyade oldu. İğtişaşat ve hezimetlerle pek ziyade sükût eden devletin şeref ve i'tibarı nisbeten pek yüksek olan bugünki hâle irtika etdi. Dahil-i memleketimiz daha büyük bir ümid ve intibah ile canlandı. Dört aydan ziyade devam eden harbin ikinci safhası zayi'at-ı harbiyye yekûnuna can ve mal telefatı olarak fi'l-vaki epeyce ilaveler yaptı. Fakat kal'alarımızın gösterdiği sabır ve sebat ve şeca'at ve ileri hareket esnasında ordumuzun izhar etdiği sür'at ve intizam tefessüh etmiş zannedilen Osmanlı Ordusu'nun maye-i cevher-i hamiyyeti muhfaza etmekde olduğunu isbat eyleyerek kaybedilen şeref-i askeriyyeyi de büyük bir nisbetde i'ade etdi. Efendiler, Vatanın müdafa'asında son kuruşuna kadar sebat etmemek gafletinde bulunan milletler yaşamak hakkından mahrum ve ölüme mahkûm olurlar. Sebat edenler bazan mağlub da olurlar, hezimete de uğrayabilirler. Fakat yangını müte'akib daha büyük bir kuvvetle canlanan feyz-i tabi'at gibi mesa'ib ve felâketin enkazı altında daha feyyaz, daha büyük bir devlet çıkarabilirler. Tarih-i milel bu iddi'amızın şahididir. İşte bu kanaatledir ki İttihad ve Terakki Fırkası'na istinad eden hükümetler bütün vesa'itsizliğe rağmen aylarca Trablusgarp'ın müdafa'asına sebat ve senelerce devama karar vermiş idiler. Nitekim bu sebatda gösterilen heyecan-ı vatanperverane düşmanlarımızı hudutlarımızda mecbur-ı tevakkuf eylemiş idi. Yine bu kanaatledir ki 10 Kânûnsânî vak'asını müte'akib fırkamız mesuliyet-i hükümeti eline aldı.

Muharebenin netaicini mübeyyin olup bizzarure te'ati ve akd u imza edilen mu'ahedeler beray-ı tasdik meclis-i âlinize takdim edildi. Mu'ahedat-ı mezkûrede Rumeli'de terk edilen tebaamızın ve bilhassa ahali-i İslamiyye'nin hukuk-i siyasiyye ve medeniyyeleriyle hukuk-i saire müktesebeleri taht-ı ta'ahhüde aldırıldı. Cema'at-i İslamiyye'nin şahsiyyet-i hükmiyyeleri ve baş müfti teşkilatı kabul etdirilerek ahali-i İslamiyyenin evkaf-ı umur-ı diniyyeleri ve umur-ı diniyyeden mütevellid mu'amelat-ı medeniyyeleri müftilerle cema'at-i mezkûrenin hükm ü idaresine tevdi etdirildi. Harbin ahvali buhran-ı hazinesine rağmen ihtiyacat-ı idareye, adliyye ve iktisadiyyenin salah ve inkişafı ve memleketin te'min-i huzur ve emniyyeti için elzem gördüğümüz kavanin lâyihalarını izhar ve Kanun-ı Esasi'nin bahşeylediği salahiyyete bina'en neşr ü ilan etdik. Kabinemizin bu hususda da Mahmud Şevket Paşa kabinesinin teşebbüsat ve icraatını ikmale sarf-ı mesa'i eylemişdir.

Neşredilen kavanin-i idariyyenin en mühimmi İdare-i Vilayat Kanunu'dur. Kanun-ı cedid ile vilayetlerin idaresi tevsi'-i me'zuniyyet ve tefrik-i veza'if esasatına tevfik edilmişdir. Umur-ı vilayet menafi'-i umumiyye ve menafi-i hususiyye nâmıyla ikiye ayrıldığı gibi kanun da idare-i umumiye ve hususiye taalluku itibariyle ikiye tefrik edilmişdir. Menafi'-i umumiye ait olan hidematın emr-i idaresinde merkezin mümessil-i vekili olan valilerin ve onlara izafeten sair rü'esâ-yı memurînin me'zuniyyetleri, ya'ni veza'if-i salahiyyetleri tevsi' edilmemişdir. Vilayatın menafi'-i hususiyyesine a'id umurda karar vermek ve vilayatın hususi bütçelerine tedkik ve tasdik etmek salahiyyeti de merkezden alınarak vilayet mecalis-i umumiyyesine tevdi edilmiş yâ'ni veza'if bu suretde tefrik olunmuştur. Ma'amafih, mecalis-i umumiyyenin bu babdaki kararlarının icra'sı da doğrudan doğruya valilere mevdu'dur. Bu suretle müzâkere ve i'ta-yı karar salahiyyeti mecalise, icra' ve idarenin mesuliyeti de valilere tevfiz olunmuş oluyor. Bütçeler merkezden tasdik edileceği gibi kavanin ve nizamat-ı devlete mugayir kararlar aleyhine valilerin hakk-ı i'tirazı vardır. Hülasa me'zuniyyetler tevsi'i ve veza'ifi tefrik edilmekle beraber şu'abat-ı idare-i memleket üzerinde merkez-i hükümetin nezaret ve murakabesi mahfuz tutul-

muş, bina'enaleyh memleketin vahde-i idaresi taht-ı te'mine alınmışdır. Kanun-ı mezkûrun nahiye teşkilatına a'id olan kısmı ve belki en mühim cüz'ü henüz ikmal edilip neşr olunamamışdır. Köylerin yalnız umur-ı idare için değil, inkişaf-ı iktisadi ve içtima'isi için de bu kanun pek lüzumludur. İnşa'allah, gelecek içtima'da layihası ikmal ile meclisinize tevdie muvaffak oluruz.

Ehemmiyyetli ve mikdarı yüksek da'vâlar için sair memleketlerde bizde olduğu gibi derecat-ı mehâkim usulü ve usulün icabatından olarak birtakım merasim kabul edilmekle beraber basit ve mikdarı az da'valar için ser'i ve kat'i bir usul-i muhakemeye tabi' ayrı mahkemeler de ihdas olunmuşdur. Bizde ise şimdiye kadar bu nev' da'valar da aynı mahkemelere tevdi olunduğundan da'vaların mahiyyetine ve ahalinin seviyyesiyle kabil-i telif olmayan usul-i muhakememiz memnuniyyetden ziyade şikâyete vesile vermiştir.

Bina'enaleyh usul-i muhakemat-ı hukukiyye ve ceza'iyye kanunlarının tadiline teşebbüs edilmiş olmakla beraber, zaman ve tetebbu'a mütevakkıf olan bu ümniyyenin husulüne talik-i mu'amele olunmayarak mezkûr kanunların bazı mevaddı da bi't-tadil muvakkaten mevki'-i mer'iyyete vaz' olunmuşdur. Bunun için basit ve mikdarı beş bin kuruştan dun olan hukuk da'valarıyla bazı cünha da'valarını da rü'yet eylemek üzere sulh mahkemeleri teşkil ve kanunu neşr edilmişdir. Şehirlerden ziyade köylerin ihtiyacatına muvafık olan bu teşkilat şimdilik şehirlerde tatbik olunuyor. İstihsal edilen netice pek ziyade memnuniyyetbahşdır. Sulh Hâkimlerini bir an evvel köylere göndermeye çalışacağız. Bu teşkilatı memleketin ihtiyacatına göre her tarafa teşmil edebildiğimiz gün memleketde tecebbür ve tagallübün kâmilen izâle edildiği sa'adetli bir gün olacak ve musavat-ı hakikiyyenin en mühim temeli o gün vaz' edilmiş bulunacakdır. Emniyyet-i dahiliyyeyi halelden vikaye için bazı ceza'i kanunlar da neşr etdik.

Fikr-i beşerin kuva-yı tabi'iyye-i insaniyyetin sa'adetine hadim kıldığı asrımızda istihsalat ve ma'mulat şayan-ı hayret bir surette tezâyüd etmiş ve vesa'it-i nakliyyenin terakki-i fevkalâdesi mübadelat-ı umumiyyeyi teşri' eyleyerek dünyayı bir pazar-ı dad ü sitad hâline ifrağ ve bilcümle akvamı müdhiş bir mücadele-i iktisadiyye

karşısına vaz' eylemiş ve taharri-i menafi'-i iktisadiyyesi düsturu devletlerin en mühim akide-i siyasîleri sırasına geçmişdir. Bu harb-i dâ'imi-i iktisadide memleketimizin vaz'iyyet-i iktisadiyyesi bilhassa nazar-ı dikkat ve ehemmiyyetimizi celb eylemişdir. Ticaret mu'âhedeleri akdi hususundaki serbestimizi tahdid eyleyen kapitülasyonlar devletimizin ma'ruz olduğu müşkilât-ı ma'lume ma'atte'essüf bu hususdaki vesa'it-i teşebbüsiyesini tas'ib eylemekdedir. Bunun içün devletlerle olan müzakeremizde bu babda hakk-ı sarihimizin olan serbestîye ri'ayet edilmesi esbabının te'minini hususat-ı iktisadiyenin en mühimmi olarak telakki eyledik. Bunu tecavüz içün değil, sırf ma'mulat ve mahsulâtımızı dahilî ve haricî pazarlarda müdafa'a içün arz ediyoruz. Sanayi'-i mahalliyyenin terakkisini şiddetli ve muzır himayelerde, cebri ve sun'i tedabirde aramıyoruz. Her millet bu rekabet-i umumiyyede tebayi' ve ahval-i mahsusanın müsa'id olduğu yolda çalışarak muvaffakiyyet te'min edebilir.

Cem'iyyet-i beşeriyyenin terakkiyyat ve tekâmülatı birtakım şera'it-i umumiyyeye tabidir. Şera'it-i mezkûre bir memleketde ne kadar salim ve ne kadar mü'eyyid olursa terakkiyyât-ı umumiyye ve bilhassa iktisadiyye o derece te'âli eder. İnkişaf-i iktisadiyenin en mühim şartı eşhasın mesuliyet-i iktisadiyyesidir. Mes'uliyet-i iktisadiyye eşhasın kendi fa'aliyet ve mesa'isinin netaicinden müstefid veya mutazarrır olması demekdir. Erbab-ı mesa'inin mesuliyeti ne derece mü'essir olur, yâni istifadenin mesai'-i ferdiyyenin mikdarıyla mütenasib olacağı ne derece kat'iyet ve vuzuh ile anlaşılırsa, istihsalat-ı umumiyye de o nisbetde tezâyüd eder. Mesuliyet-i iktisadiyyede serbesti-i tasarruf ve mesa'i ile birlikde terakki ve tekemmül eder. Mütemeddin milletlerin terakkiyyat-ı hayret-efzasını husule getiren en mühim esaslar serbesti-i tasarruf ve mesa'i ve bunların ihzar eylediği muhit-i müsa'idde günden güne daha mü'essir ve kat'iyyetle tekemmül eden mesuliyet-i şahsiyyedir. Bizde evvel-i emirde terakkiyyat-ı iktisadiyyenin tâbi olduğu iş bu şera'it-i umumiyyenin ıslahına sarf-ı ihtimam eyledik. Memleketimizde emval-i gayr-ı menkule tasarrufatı birtakım kuyud u şurut-ı muzırraya tâbi idi. Yeni Emval-i Gayr-i Menkule Kanunu

bunları tadil ve ıslah ediyor. Badel-vefat te'diye-i deynden men edilerek arâzinin kıymet-i i'tibariyesi ıskat ve zürra imar ve islah için elinde bulunan bir kuvvetten mahrum ediliyordu. Fuzulen zabtedilen arâzinin gasbının ne kadar müddet kalırsa kalsın, sahibinin zayi'atı ne ecr-i misl ne de başka suretle tazmin edilmeyerek, arâziye tahatti ve tecavüz için açık kapı bırakılıyordu. Hem arâzi üzerine ebniye inşa'sı eşcar ve kurum gurresi gibi imarat me'zuniyyetine tabi tutularak eshab-ı arâzinin fa'aliyet-i müsmiresi me'murların müdahelat-ı keyfiyyeleriyle akim bırakılıyordu. Kanun-ı cedid ile hukuk-i tâsârrufiyyeyi tazyik eden bu ve emsali kuyud izâle edildiği gibi hudud-ı tâsarrufiyyeyi tazyik eden bu ve emsali kuyud izâle edildiği gibi hudud-ı intikaliye tevsi ve emr-i tasarruf ve intikalde arâzi-i vakfiyye dahi bu ahkâma tabi tutularak mahlul ihtimali pek ziyade tenkis edilmiş ve zürra'ın fa'aliyetinin tezyidi esas-ı taht-ı te'mine alınmışdır. Gayr-i kabil-i taksim olan emval-i gayr-i menkulede tarafeynin birinin talebi üzerine ihtilaf idareten veya hükmen izalesi tervic edilerek tedavülden ve i'mardan mahrum kalan birçok emval-i gayr-i menkule harabiyyetden muhafaza edilmişdir. Serbesti-i tasarruf bu suretle te'min edilen emval-i gayr-i menkulenin deyn için te'minat olarak isti'mali de tecviz ve bunları te'minat olarak kabul edenlere isti'fa-i hukuk için hakk-ı tercih bahş ve senedâtın emre muharrer olarak tanzimine de müsaade edilerek emval-i gayr-i menkule kıymetleri mübadelat-ı umumiyyeye sevk ile ve erbab-ı gayret ve mesa'inin piş-i istifadesine vaz' edilmişdir. Velhasıl, zürra bugün arâzisinin karşısında serbestdir. Ondan dilediği gibi istifade edebilir. Mukrizleri emindir. Ba'del-vefat dahi metrukat-ı arâziyyesine vaz'iyyet ederek isti'fa-i hukuk edebilirler. Te'minatlı alacaklıların hukuku ise her suretle zaman ve emniyyet altındadır. Ne vefat, ne iflas, ne mahluliyyet onların hukuklarını ibtal edemez. Zürra'ın şahsı itibariyle arâzinin itibarı da inzimam etmişdir. İmar ve ihya için daha ucuz, daha fazla, daha kolay sermaye tedarik edebilir. Gedikler ilga edilerek İstanbul ve bilad-ı selasede emval-i gayr-ı menkule tasarrufatı teşevvüşatdan tahlis edilmişdir. Bütün tahsilat ve müsâ'edâtdan azami istifade te'mini için senedat-ı tasarrufiyenin ve kuyud-ı hakâni-

yenin tecdid ve ıslahı labüd idi. Bunun için de Tahdid-i Arâzi Kanunu yapılmışdır. Bu kanun kat'iyyet kesbeder de tatbikatına muvaffakiyyet hâsıl olursa ashab-ı arâzimiz en mütemeddin milletlerin na'il oldukları bütün te'minat ve serbestiye malik olmuş olacakdır. Zira o zaman senadat-ı mezkûre en büyük kuvve-i te'diyeye sahib olacak, ya'ni sahteliği sabit oluncaya kadar ma'mülün-bih ve muteber tutulacakdır.

Ukud ve mukavelatın serbesti ve istikrarı hukuk-i tasarrufiyyenin serbestîsi derecesinde terakkiyyat-ı iktisadiyye üzerinde mü'essirdir. Mecellemiz ukudu öyle şera'it-i butlan ve fesada ma'ruz kılmışdır ki, bugün Mukavelât Kanunu'nun te'minatından ziyade akidlerin hulus-ı niyyetine ibtina ediyor. Ta'ahhüdatını ifadan istinkâf etmek arzu eden akidenin kısm-ı mühimmi ma'a't-te'essüf kanun-ı medenimizin hâl-i hazırıyla mukavelatı fesh etdirebilmekden emindir. Zira şurut-ı hazıra ile fesad tehlikesinden masun olarak mukavele tanzimi bir emr-i düşvardır. Mecellemizi ihtiyacat-ı zamana evfak ve muamelat-ı nasa erfak bir surette baştan başa tadil etmek bir teşebbüs-i azim ve şübhesiz ki ahkâm-ı fıkhiyyemiz bunu mütekafildir. Ne kadar müşkül olsa dahi bunu iktiham eylemek lâzım olduğunu takdir ile beraber tekemmülat-ı iktisadiyemizi buna talik etmeği muvafık görmeyerek mukavelatın serbestîsini te'min içün de bazı tedabir-i kanuniyyeye tevessül eyledik. Usul-i Muhakeme'nin 64'üncü maddesini bu esası mümkün mertebe te'min edecek surette tadil etdik. Sair memalik-i mütemeddinede de mukavelat bazı şera'it-i umumiyyeye tâbi kılınmışdır. Bu şera'it dairesinde tanzim edilen bilcümle mukavelat akidlerin kanun-ı hususisi telakki edilerek ma'mulünbih ve mu'teber tutulmuştur. İhtiyacatın günden güne tekessür-i mu'amelata ve mübadelatın her gün mütezayid bir kuvvetle tenevvü ve tevessü etdiği şu zaman-ı terakkide ukud ve mukavelatın tabi olması icab eden bil-cümle şera'iti derpiş eylemek vaz'-ı kânun için ademü'l-imkândır. Ve tarafeynin menafi'-i hususiyyelerini daha iyi takdir eyleyecekleri de şüphesizdir. Biz de bu yeni tadilde ehlinden sadır olub rıza-i tarafeyn ile akd ve mahalline muzaf olan ve adatı ve intizam-ı ammeyi muhafaza maksadıyla mevzu-i ahkâm-ı kavanini muhill bulun-

mayan bilcümle mukavelatın akidler için ma'mulünbih ve mu'teber olacağını kabul eyledik. Mehl akd olan mal-i mütekavvimi de tedavülü müte'arif olan bilcümle ayan menafii ve hukuka teşmil etdik. Bu suretle ta'ahhüdat-ı mütekâbileyi tereddüd ve teşevvüşden tahlis ve mu'amelat-ı medeniyye ve ticariyyeye daha ziyade emniyyet ve istikrar bahşetdik.

Senedat ve mukavelât-ı hususiyyeyi tevsik için Kâtib-i Adl teşkilatını intizama irca ederek bu unvan ile neşr edilen kanun ile de küttâb-ı mezkûre canibinden tanzim veya tasdik edilen senedat ve mukavelata büyük bir kuvve-i te'diye ilave eyledik. Bunların mazmunu bila beyyine bilcümle mehâkimde mu'teber olacağı gibi ahkâmı icra' etdirmek için de mehakime müraca'at mecburiyyetini kaldırarak seri ve kat'i bir usul vaz eyledik. Bu te'minat ile mukavelâtın serbestîsini te'minat senedleriyle senedat-ı hakâniye verilen kuvve-i te'diye ile hukuk-i tasarrufîyyenin serbestîsini taht-ı te'mine aldık. Müterakki memleketlerde tekâmülat ve terakkiyât-ı içtima'iyyenin derecesi hukuk-i tasarrufîyye ve serbesti-i mesa'iyi himaye eden bu gibi te'minatın kıymeti ile ölçülüyor. Memleketin iktisadiyatını yükseltmek için bu kavaninin neşriyle iktifa etmedik. Zürra'ın ihtiyacat-ı nakliyyelerinin tesviyesi için ne gibi tedabir-i maliyye ve iktisadiyyeye tevessül edildiğini bizzat mahallerinde tedkik etdirmek üzere Mısır'a, Macaristan'a, Romanya'ya ve Bulgaristan'a heyetler gönderdik. Heyet-i mezkûre tedkikat-ı amikalarını mühim istatistiklere müstenid raporlarla bildirdiler. Bunların muhteviyatından umumî bir surette heyet-i celilenize de ma'lumat vermeyi münasib görüyoruz. Beş milyon fidan arâzisi olan Mısır kıt'asında emval-i gayr-i menkule üzerine mu'amele yapan müte'addid bankalar sermayesinin elli milyon İngiliz lirasından fazla olduğunu söylersek, ta'accüb etmemeniz lâzımdır. Bu bankalar ecnebi sermayesi ile işliyor. En büyük olan (Mısır) emval-i gayr-i menkule bankasının sermayesi otuz milyona karibdir. Yirmi küsur seneden beri muamele yapdığı halde bankanın yed-inde yalnız iki yüz küsur bin liralık emval-i gayr-i menkule bulunduğu, bunun da satılmağa müheyya tutulduğu anlaşıldı. Ecnebi sermayesi ile teşekkül eden bu gibi bankalar ahalinin emval-i gayr-i

menkulesinin elinden alır suretinde memleketimizde münteşir efkârın bir vesveseden ibaret olduğunu Mısır'a giden heyetin raporu gayr-i kâbil-i cerh bir surette isbat ediyor. Aynı esbabın bizim memleketimizde aynı netayii tevlid eylemesi zaruridir. Biz şimdilik ecnebi sermayesiyle Osmanlı olarak teşekkül edecek kredi finansiyeleri yalnız şehirler dahilinde muamele ifasına müsaade ediyoruz. Köylerin ihtiyacat-ı nakdiyyesini Romanya'da, Macaristan'da, Bulgaristan'da ve sair memalikde tatbik edilen diğer bir usûl ile yâni yerli müesesat-ı iktisadiye ile te'mine sarf-ı mesai eyleyeceğiz. Memalik-i mezkûreye giden heyetin itâ eylediği raporlardaki malumat bu müessesatın memleketimizde de az zaman zarfında teşkil ve tâmim edilebileceği hakkında bize pek büyük cesaret ve ümid vermişdir. Buralarda zirai kooperatifler, yâni ahali ve köylü bankaları teşkilatına pek ziyade ehemmiyyet verilmiş, Romanya'da 1900'de ibtidar edilen bu teşebbüs 1913 senesinde memleket-i mezkûreyi 2900'den fazla köylü bankasına sahib etmişdir. Bunların sermayeleri 120 milyon frankdır. Tevdiatın mikdarı da 15 milyonu tecavüz ediyor. Bu müessesat merkezde teşkil ve sermayesi hükümet tarafından vaz edilen bir sandık tarafından himaye ve teşvik ediliyor. Bu veçhile ibraz edilen teshilat-ı himayetkârane ile bu müesseseler sermayelerinin on, yirmi misli muamelat-ı nakdiye icra' ediyorlar. Macaristan ve Bulgaristan'da az zaman zarfında zirai kooperatifler aynı suretle Terakki ve tevessü' etmişdir. Ahali bankaları köylünün terbiye-i içtimaiye ve iktisadiyesine hidmetle fikri iştirak ve teşebbüsü tezyid etdiğinden sütçülük, peynircilik gibi sanayi-i zirâiyyenin inkişafına hâdim olan diğer kooperatiflerin tekessür ve takviyelerine de badi olmuştur. Biz bu müessesat-ı iktisadiyyeyi Ziraat Bankası'nın himayesine vaz etmeyi düşündük, yeni Ziraat Bankası Kanunu'nu da o suretle tadil etdik. Muhteviyatına dair izahat-ı umumiyye verdiğimiz işbu raporları tedkik eylemek ahalinin ve bilhassa zürraın ihtiyacat-ı nakdiyyesini te'min için kanunî ve idarî ve mali ne gibi tedabire müracaat edilmek icab etdiğini kararlaşdırmak üzere bir komisyon da teşkil etdik. Kooperatif şirketleri kanun layihasını gelecek içtima'a yetişdirmeye çalışacağımız gibi sair tedabir-i idariyye ve maliyeyi ittihaz ve bir an

evvel iş bu teşebbüs-i mühimmi husul-pezir etmeye ihtimam edeceğiz. İşte efendiler, terakkiyyat ve tekemmülât-ı içtimaiyemizin tabi olduğu bu şerait-i umumiyyeyi ıslah ve mesaiyi ferdiyenin feyzdar olması içün ve lâzım gelen te'minat-ı kanuniyyeyi bahşetdik. Bütün erbab-ı mesainin bilhassa zürraın mes'uliyeti ve iktisadiyesini tezyid ve tevsik etdik. Arâzinin itibarını iâde etdik. Muhtekirlerin pençesinden anları tahlis ve imarat ve ıslahatları içün lâzım gelen sermayenin tedarikini bu suretle tahtı te'mine almağı düşündük. Azim ve sebat ile ve bilhassa ilmî ve muntazam bir usul ile çalışırsak az zaman zarfında büyük muvaffakiyyetler elde edeceğimize şüphemiz yoktur.

Mehakim-i şeriyyenin ulviyet ve ehemmiyyet-i veza'ifiyle mütenasib bir surette tanzim-i ahval ve te'min-i kemal ve merkez ve taşrada bulunan medaris-i ilmiyyenin ıslahıyla hakikaten birer darü'l-kemâlât olması esbabının istikmali daire-i meşihatın nuhbe-i âmâli olup, bu babda icab eden tedabire tevessül edilmiş olduğu gibi, merkez ve taşraca hukuk-i eytamın te'min-i mahfuziyeti esbabına da kemal-i ciddiyetle teşebbüs olunarak hukuk-i mezkûrenin her türlü ziyadan vikayesi ve ashabının vakit ve zamanıyla istifa-i matlub edilebilmesi emrinde iktiza-i halin icra'ına müsaraat olunmuş ve bu hususdaki mesainin bi-inayetullah-i teâlâ netice-pezir-i muvaffakiyyet olması me'mul-i kavi bulunmuştur.

Evkaf Nezareti'nce icraat-ı hâliye ve âtiyenin medar-ı istinadı olan varidat-ı vakfiyenin tezyidi zımnında teşebbüsat-ı lâzımeye tevessül edildiği gibi nezaret-i müşarün-ileyhanın veza'if-i mevduasından ilm ve irfanı memleketle alâkadar olan kısmı da bilhassa nazar-ı dikkate alınarak bu babda kelam-i iktisad ve ciddiyetle sarf-ı mesai eylemek içün müessesat-ı ilmiyye-i vakfiye idaresi teşkil olunup, gerek Dersaadet'de, gerek taşrada bulunan mekâtib-i vakfiyenin usul-ı cedide üzere te'min-i terakkiyyatı teksir ve idadı hususunda bezl-i mechud edilmekle beraber, sanayi-i İslamiyye ve Osmâniyyenin bedayi-i kıymetdarı olan asar-ı bergüzide-i eslafın hem hüsn-i muhafazasını te'min etmek, hem de müştakin-i ilm ve marifet içün bir saha-i feyz ve ibret teşkil eylemek üzere (Evkaf-ı İslamiyye Müzesi) vücuda getirilmiş ve merkez ve taşrada bulunan

nukud-ı mevkufenin hiçbir vech ile ziyanına mahal kalmamak ve suret-i idare ve tenmiyesi bir intizam-ı tam altında cereyan eylemek ve aynı zamanda da memleketin hayat-ı iktisadiyesine de bir hidmet-i mahsusada bulunulmak içün (Evkaf Bankası)nın tesisi esbabına teşebbüs edilmişdir.

Umur-ı maliyemize ve istihsal edilecek müsâadât-ı iktisadiyenin te'min eyleyeceği varidat ile bütçemizi tevazün etdirmek için devletlerle girişdiğimiz müzakerata ve bunların netaic-i maliye, siyasiye ve iktisadiyesine dair Cavid Beyefendi izahat-ı mufassalada bulundu. Biz de onları te'yid ederiz.

Maarifin te'min-i terakkiyyatı içün elzem olan esasların vaz'ına çalışılmak ve bu meyanda tedrisat-ı ibtidaiye kanun-ı muvakkatıyla tahsil-i ibtidaiye te'kiden taht-ı mecburiyete alındığı gibi, bu babda kuva-i tediye-i müessire vaz u tesis olunmuştur. Pek küçük yaştaki evlâd-ı vatana aile terbiyesini vermek üzere ana mekteplerine ehemmiyyet-i mahsusa atfedilerek İstanbul'da dört yerde küşad edilmiş ve seneden seneye teksiri mukarrer bulunmuştur. Tahsili gerek ibtidai gerek tâli ve âli derecatı içün memalik-i mütemeddinede kabul edilmiş olan ve terbiye ile tedrisin aynı kuvvet ve himmetle tatbikinden ve melekat-ı akliyye kadar kuvve-i bedeniyenin de neşv ü nemasını iltizamdan ibaret bulunan usullere tevfikan programlar yeniden tanzim ve bunlara göre müsabaka ile kitablar ve alet ve edevat tedariki içün tedabir-i mahsusa ittihaz etdirilmişdir. Memleketin ziraat ve ticarete olan ihtiyaç ve istidadı nazar-ı dikkate alınarak bilhassa tedrisat-ı ibtidaiyye ve tâliye programlarında bu cihetlere ehemmiyyet verilmiş ve darulmuâllimin programları da buna göre tâdil ve tevsi kılınmışdır. Saha-i marifette de kızlarımızı erkeklerle hem-i nân bulundurmak lüzumuna kail olduğumuzdan Darülmuâllimâtın ıslahına ve kızlarımız için muvakkaten küşad olunan tahsil-i âli derslerinin bir şekl-i daimiye ifrağı ile eylülden itibaren tatbikine karar verilmişdir.

Mahmud Şevket Paşa merhumun dediği gibi otuz sene yerinde sayan ordumuzu tâlim ve terbiyesini bir an evvel ikmâl zaruretinde bulundurduğumuzdan Almanya'dan oldukça büyük ve mühim bir heyet-i askeriyye celb etdik. Bu heyeti teşkil eden zevatın bü-

yük bir aşk-ı vazife ile sarf-ı gayret etmekde olduklarını takdirle beyan eylemeyi vecaib-i kadirşinasiden addeyleriz.

Ordunun kadrolarını ikmal ve icabında bilcümle evlad-ı vatanı memleketin müdafaasına müfid bir surette iştirak etdirebilmek üzere yeni Ahz-ı Asker Kanunu'nda bilcümle Osmanlıların asker olması esasını iâde ve bu usulün memleketin iktisadiyatında yapılabilmesi melhuz olan mazarrâtı tâdil içün de hidmet-i muvazzafa müddetini iki seneye tenzil etdiğimiz gibi daha bazı tedabiri tadilkârane ittihaz etdik. Mesaib-i harbin ordunun teçhizat ve levazımında açtığı rahneyi milletin fedakârlığına istinad ederek kapamağa çalışıyoruz.

Taht-ı tehdidde kalan sevahil ve adalarımızı müdafaa içün donanmamızın nevâkısın ikmalini akden vazife addeyledik. İflas-ı malimize intizar eylediği bir sırada mühim bir muamele-i maliye yaparak Sultan Osman dretnotunu satın aldık. Fatih dretnotunu sipariş ile beraber ve daha bazı taahhüdata girişdik. Tersanemizi ihtiyacat-ı bahriyyemizi tatmin edecek bir hâl-i mükemmeliyete isâl içün İngiltere'nin en mühim fabrikalarından Vikers ve Armstrong fabrikalarıyla akd-i mukavele ve iştirak eyledik. Donanmamızın tâlim ve ıslahı içün İngiltere'den celb eylediğimiz ümera ve zabitan-ı bahriyye şayeste-i takdir bir himmetle kuvve-i bahriyyemizin tekâmülüne sarf-ı gayret ediyorlar.

Bilad-ı Osmâniyyenin yekdiğerine bu'd-ı mesafesi itibariyle telgrafın te'min etdiği sür'atden istifade ve halkın vasıta-i telgrafiyeye müraca'atlarını teshil ve teşmil içün esasen gâli olan telgraf ücûrâtı tenzil edilmiş ve bu tenzilata rağmen posta ve telgraf mu'amelatının ıslahı neticesi olarak varidat calib-i dikkat bir mertebede terakki etmiş olup, filhakika sene-i sabıkanın ilk üç ayı zarfında hâsılat 153.800 liradan ibaret iken bu sene aynı müddet zarfında 47.600 lira fazlasıyla 200.400 liraya baliğ olmuştur. Memleketin bu hususdaki ihtiyacatını tamamiyle tatmin içün posta ve telgraf umurunda daha pek çok teşkilat ve teceddüdata muhtacız. Varidat terakki ettikçe girilen terakkiyat yolunda intizamla devam olunarak mühim olan bu hidematın ikmaline de çalışılacakdır.

Adalar meselesinin halli için nutk-ı hümâyûnda irad buyrulan beyanat dairesinde sarf-ı mesai eyliyoruz.

Düvel-i muazzama-ı mütehabbe ile münasebat-ı siyasiyemiz kemakân samimi her taraftan mütekâbilen ibraz buyrulan müessir itilaf ve müsalemat perverane ile daha ziyade müstaid-i inkişaf ve inbisattır. Komşu devletlerle iâde edilen münasebat-ı siyasîmiz salaha müteveccih olarak terakki etmektedir.

Yaptıklarımızı arz ettik. İcraat-ı âtiyemize dair size parlak ve gayr-i kabil-i icra' vaadlerde bulunmayacağız. Başladıklarımızı itmâma sarf-ı mesaiye gayret eyleyeceğiz. İmtiyazlarını verdiğimiz şimendiferlerin bir an evvel inşası ile mühim olan irvâ ve iska ve teybis ameliyatının ve yollarımızın ikmaline çalışarak memleketimizi bir an evvel vesait-i terakki ve temeddün ile teçhiz eylemeye say edeceğiz. Teşkilat-ı siyasiyemizin arasındaki muvazeneyi daha metin ve muntazam bir hale ifrağ için Kanun-ı Esasi'nin bazı maddelerinin tadilini meclisinize arz edecek ve teşkilat-ı idariyye, iktisadiyye ve adliyemizi de itmama gayret ederek müzâheretiniz devam etdikçe muhitimizi kavânin-i istihsâliyenin tesirat-ı müterekkiyanesini feyzdar kılacak ve memleketin bütün kuvve-yı faaliyesini teşci eyleyerek bir hâl-i emniyyet ve sükûna sarf-ı mesai eyleyeceğiz. Ve minalahi Tevfik.[158]

1.1.11. Mehmed Talât Paşa Hükümeti

1.1.11.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Mehmed Talât Paşa

Mehmed Said Paşa'nın esbab-ı sıhhiyeden dolayı vuku istifasına ve sizin mücerreb olan ehliyyet ve liyakatınıza bina'en mesned-i sadaret rutbe-i samiye-i vezaretle uhdenize tevcih ve meşihat-i İslamiyye Musa Kâzım Efendi uhdesinde ibka edilmiş teşkil olunan heyet-i cedide-i vükelâ dahi tasdik-i hümâyûnumuza iktiran eylemişdir. Hal ve zamanın ehemmiyyet ve nezaketi cümlece ma'lum olduğundan devletimizin selamet-i hâliyye ve âtiyyesinin te'mini ve memleketimizin esbab-ı sa'adet ve terakkiyyatının istikmali için heyet-i vükelâmızla bil-ittihad sarf-ı ma-hasal-i gayret eylemeniz niyyet ve hamiyyet-i müselleminizden muntazardır. Heman cenabı hak selamet-i mülk ü millet emrinde masruf olacak mesa'i-i hayriyyenizi tevfikat-ı ilahiyyesine makrun buyursun. Âmin. Bi-hürmeti seyyidülmürselin.

11 Rebiyülâhır 1335/22 Kânûnsânî 1332/4 Şubat 1917
Mehmed Reşad[159]

Vezir-i maâlî-semirim Mehmed Talât Paşa,

Birader-i mükerremim Sultan Mehmed Han-ı Hamis hazretlerinin irtihal-i dar-ı na'im eylemelerine mebni cenab-ı vahibü'l-mülukun irade-i ezeliyyesiyle Kanun-ı Esasimiz ahkâmına tevfikan ecdadı izamımız tahtına cülusumuz vuku buldu.

Sizin derkâr olan reviyyetinize ve devletçe sebk eden hidemat-ı sadakatkâranenize bina'en mesned-i sadaret uhdenize ve makam-ı meşihat-i İslamiyye dahi Musa Kâzım Efendi uhdesine ibka'en ve tecdiden tevcih edilerek teşkil olunan heyet-i cedide-i vükelâ tasdiki hümâyûnumuza iktiran eylemiş ve sair bilcümle me'murun ve hükkâmda yerlerinde ibka ve takrir kılınmışdır.

Hakan-ı mağfurun selamet-i devlet ve milletin yegâne istinadgâhı bulunan usul-i meşrutiyyetin te'essüs ve istikrarı içün masruf olan ve cümlenin hatıra-i şükran ve minnetinde menkus bulunan himmetlerini burada yâd ve tezkar eyler ve ehass-ı amal ü efkârımız ahkâm-ı şeriyemizin ve Kanun-ı Esasi'mizin tamamen icra'-i tatbiki bulunduğunu beyan ederim.

Te'min-i beka ve mevcudiyyet maksadıyla iştirak etmiş olduğumuz harb-i umumiyi muvaffakiyyetle intac edebilmek üzere bilcümle kuva-yı milletin tevhidi akdem-i veza'if olduğundan bu gayeye vüsul için tevzi'-i adalet ve takrir-i emn ü inzibat hususunda tezyid-i mesa'i ve gayret edilmekle beraber adab-ı hakikiyye-i İslamiyye ve vakar ve haysiyet-i Osmaniyyenin muhafazasına ihtimam kılınması ve ahval-i hazıra neticesi olarak husule gelen galâ-yı es'ar sebebiyle ahalinin duçar olduğu ihtiyaç ve zaruretin izalesi için tedabir-i seri'a ve mü'essire ittihazı ve mücrimin-i siyasiyyeden mahbus veya muvakkaten menfa bulunanlardan ıslah-ı hal idenlerle cera'im-i adiyye ashabından sülüsan-ı müddet-i ceza'iyyelerini ikmal eyleyenlerin afv olunmak üzre defterlerinin tanzim ve takdimi ve menatık-ı harbiyyenin gayrı mahallerden idare-i örfiyyenin ref'i zımmında menatık-ı mezkurenin heyet-i vükelâmızca bit-tayin bir an evvel arzı ve bu mahaller divan-ı harb-i örfilerinde rü'yet edilmekde olan umur-ı ceza'iyenin de mehakime sevki ve istihsalat-ı memleketin teksiriyle ahval-i iktisadiyyemizin ıslahına bilhassa i'tina edilmesi matlubumuzdur.

Devletimizin selamet ve tezyid-i şan ve kudreti ve memleketimizin ilca'at-ı zaman ve mukteziyyat-ı medeniyyete göre husul-i terakkiyyatı zımmında avn-ı Hakk'a ve imdad-ı ruhaniyyet-i hazret-i Peygamberiye müsteniden vaki olacak mesa'imize vükelâmızla meclis-i umumî-i millîmizin ve bilcümle memurîn-i hükümetimizin ahval-ı hazıranın ehemmiyyeti fevkaladesini piş-i nazar-ı hamiyyet ve ibrete alarak o nisbetde bezl-i mu'avenet ideceklerine vüsuk ve itimadım berkemaldir.

Selef-i muhteremimin düvel-i merkeziyye ve komşumuz Bulgaristan ile ittifak ve idame-i hüsn-i münasebat hususundaki siyaseti menafi'-i hakikiyye-i memlekete bil-vücuh muvafık olmakla düvel-i müşarrünileyhim ile devletimiz beyninde teyemmünen mevcud revabıt-ı ittifakiyye ve münasebatı samimiyyenin teşyid ve tevsikına sarf-ı mezid-i gayret olunması nuhbe-i makasıdımdır.

Harbi hazırın zümre-i ittifakiyyemizin muzafferiyet-i kamilesiyle resende-i hüsn-i hitam olması eltaf-ı samedaniyyeden me'mul olub bu netice-i hayriyyenin suretpezir-i husul olabilmesi içün kuva-yı berriyye ve bahriyyemizin umum cebhelerde kemâkân ibraz ve ibzal-ı şehamet ve şeca'at edecekleri ve cephe arkasindaki efrad-ı milletin dahi azm-i fedakarisinde sebat ve devam edeceği nezdimizde şübheden beridir. Heman Cenâb-ı Hakk cümlemizi mazhar-ı tevfikat buyursun. Amin. Bi-hürmeti seyidilmürselin.

29 Ramazan 1336/8 Temmuz 1334/8 Temmuz 1918
Mehmed Vahdettin

1.1.11.2. Hükümet Üyeleri[160]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Talât Paşa		22 Kânûnsânî 1332
Şeyhülislam	Musa Kâzım Efendi		22 Kânûnsânî 1332
Harbiye Nazırı	Enver Paşa*		22 Kânûnsânî 1332
Hariciye Nazırı	Ahmet Nesimi Bey		22 Kânûnsânî 1332
Adliye Nazırı	Halil Bey		22 Kânûnsânî 1332
	Mustafa Şeref Bey**		12 Teşrinevvel 1334
Şûra-yı Devlet Reisi	Halil Bey**	Adliye Nazırı	22 Kânûnsânî 1332
	Mustafa Şeref Bey**		12 Teşrinevvel 1334
Dahiliye Nazırı	Talât Paşa		22 Kânûnsânî 1332
	İsmail Canbolat Bey		16 Temmuz 1334
	Talât Paşa**		1 Teşrinevvel 1334
Maliye Nazırı	Talât Paşa**		22 Kânûnsânî 1332
	Cavit Bey	Mebus	28 Kânûnsânî 1332
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Musa Kâzım Efendi**		22 Kânûnsânî 1332
Bahriye Nazırı	Cemal Paşa*		22 Kânûnsânî 1332
Maarif Nazırı	Şükrü Bey*		22 Kânûnsânî 1332
	Ali Münif Bey**	Nafıa Nazırı	9 Kânûnevvel 1333
	Dr. Nâzım Bey		20 Temmuz 1334
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Mustafa Şeref Bey		22 Kânûnsânî 1332
Nafıa Nazırı	Ali Münif Bey		22 Kânûnsânî 1332
Posta Telg. ve Telefon N.	Şükrü Bey**		22 Kânûnsânî 1332
	Haşim Bey	Mebus	3 Eylül 1333
İaşe Nezareti	Kemal Bey		18 Ağustos 1334

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

1.1.11.3. Hükümet Programı

Efendiler,

Said Halim Paşa Hazretlerinin vuku bulan istifası üzerine şerefsâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhi mucîbince heyetimiz deruhde-i mesuliyet etdi.

İki seneyi mütecaviz bir zamandan beri müthiş bir harbin bütün mesa'ibini çeken harb-i sabıkın bütün zilletlerini şerefli bir surette silen ve tarihinin edvâr-ı hamâsetine yeni zaferler, yeni şahâmetler ilâvesiyle fıtrat-i cengâverâne ve vatan-perverânesini bir kere daha isbât eyleyen milletin fedakârlığına istinad ile işe başlıyoruz.

Taahhüd etdiğimiz mes'uliyetin ağırlığını tamamiyle müdrikiz. Öteden beri müşkilât-ı dahiliyye içinde yuvarlanan memleketimiz Trablusgarp ve Balkan harblerinden tamamiyle yorgun ve uzun bir sulha muhtaç bir halde çıkar çıkmaz zuhur eden şu harb-i umumi esnasında şimdiye kadar tarihimizin hiçbir devresinde görülmemiş derecede büyük fedakârlık ibraz etmeye bütün varlığıyla son zerre-i kudretine kadar gayret eylemeye mecbur bir vaziyete girdi.

Hayatımıza kasdeden düşmanlar bizi İstanbul'dan ve Boğazlardan uzaklaştırarak, Anadolu içlerine atmak emelinde olduklarını ilan ediyorlar. Milletin a'mâk-ı ruhundan feveran eden muhafaza-i mevcudiyyet azm ü sebat hissiyatın bir timsal-i mehibi olan kahraman ordumuz karşısında bahri ve berri bütün kuvvetleriyle mağlub olarak Çanakkale'den kaçan düşmanların şu gülünç tehdidatına mukabil, deriz ki dünyada tek bir Osmanlı kaldıkça İstanbul'dan çıkmayacağız.

Şanlı ve muzaffer müttefiklerimizle gayet sıkı ve samimi bir silah arkadaşlığı takip ederek ne kadar büyük olursa olsun hiçbir fedakârlıktan çekinmeyerek hakk-ı hayatımızı düşmanlara teslim etdirinceye kadar şu azm-i mücadelede sebat edeceğiz. İşte harb hakkında heyetimizin nokta-i nazarı budur.

Vatanın te'min-i istiklâl ve bekasına ma'tuf olan bu himmetlerde heyet-i muhteremenizin mazhar-ı te'yid ve mu'aveneti olacağımızda şüphe etmeyiz.

Efendiler biliyoruz ki Avrupa medeniyyeti ile gayet sıkı bir temasa giren düvel-i merkeziyye ile hayat ve memat yolunda bir rabıta-i ittifakiyye akdeden milletimiz asr-ı hâzırın icabat-ı zaruriyye ve medeniyyesine karşı lakayd kalamaz. Harbde muzafferiyeti te'min-i hayat içün vatana ne kadar lazımsa ıslahat ve teceddüdat yolunda muvaffakiyyet de o kadar lâzımdır. Biz bu yolda kemal-i azm ile gayeye doğru yürüyeceğiz. Fakat bu kadar büyük bir buhran esnasında siyaset-i dahiliyyece derin ve esaslı icraat ve inkılabata imkân olamayacağı cihetle şimdiki halde mesa'imizi hâl-i harbin dahilde tevlid etdiği müşkilatı izaleye hasredeceğiz.

Her ferd-i Osmanî'nin Kanun-ı Esasi ile bahşolunan kâffe-i hukukdan istifadesini te'min etmek ve memleketde kanunu hâkim kılmak en büyük emelimizdir. Memleketimizin kabiliyyet-i zirâ'iyyesi büyükdür. Heyetimiz bu feyyaz kuvvetden azamî derecede istifade etmeye çalışacakdır. Bu seneki kışlık zerriyyatımız geçen senekinden çok fazladır. Alınan resmî raporlar buna mü'eyyiddir. Yaz zerriyyatının da azamî dereceye isâli içün tedabir-i lâzıme ittihaz edilmekdedir. Riyasetini tekrar deruhte etdiğim iaşe-i umumiyye heyeti yalnız hububat ile değil, memleketin ihtiyacat-ı umumiyyesiyle iştigal edecekdir. İnşa'allah kariben âsar-ı fi'liyesi meşhud olur.

Kavaninimizi ihtiyacat-ı ahiremizi tatmin edecek vechile tadile bittevessül ihzar edilecek layihaları bir an evvel meclisinize takdim ve mü'essesat-ı adliyyemizin de hukuk-i umumiyye ve efrad-ı halelden tamamıyle siyanet edecek suretde ıslahına sarf-ı mesa'i edeceğiz.

Emr-i ma'arifde memleketimizin seviyye-i ilm ü irfanını i'lâ edecek teşebbüsatı tezyid emelindeyiz.

Siyaset-i iktisadiyyemiz ziraatde memleketimizin kabiliyyet-i müstesnasından bilumum vesa'itle istifade etmek ziraat ve sanayi'de ecnebi sermayesiyle ilm ü irfanını ve san'atını yerli sermayeler ve mesa'i ile mezc ü tevhid edecek tarzda bir cereyan-ı sına'î vücuda getirmek ve bu suretle bir âti-i iktisadî te'minine çalışmak olacaktır.

Müttefik memleketlerde bitaraf devletlerin erbab-ı sermaye ve san'atı tarafından vücuda getirilmek istenecek teşebbüsat-ı mü-

himme-i sına'iyye ve nafı'a nezd-i hükümetde mazhar-ı kabul ve revac olacak ve bu teşebbüslerin sür'atle netaic-i müsmire vermesi için hükümet her türlü mu'avenet ve teshilatı ibraz eyleyecekdir. Ba'de'l-harb memleketimizin bir kuvve-i namiye ile yaşıyabilmesi ve harbin açacağı rahneleri kapatabilmek isti'dadını iktisab eylemesi mesa'il-i iktisadiyyede böyle geniş nazarlı bir siyaset ta'kibine vabeste olduğu kanaatindeyiz.

Umur-ı maliyyede mesleğimiz bir tarafdan harbe rağmen masârıfda mümkün olan tasarruf ve iktisadı yapmak, bütçenin Meclis-i Mebusan'ca çizilen hududunu muhafaza etmek masârıf-ı cedide ihdasından ictinab etmek, diğer taraftan ba'de'l-harb bizi harice arz-ı ihtiyaç etmeğe mümkün olduğu kadar az mecbur edecek bütçenin masraf ve irâd sütunlarından yapılacak tenkihat ve zammiyatı şimdiden dur u dıraz düşünerek harbi takip edecek olan müşkül ve buhranlı senelere esbab-ı müdafa'asız girmemek olacaktır.

Siyaset-i hariciyyemiz müttefiklerimizle olan mu'ahedatımıza bitemâmeha sadık kalmak ve bu ittifakdan tarafeyn için hadd-i azamî fa'ideyi tevlid ve te'min eylemeğe gayret etmek ve bitaraf devletlerle olan münasebat-ı hasenemizi te'yid etmek olacakdır.

Bu programımız meclisinizde mazhar-ı kabul ve tasvib olarak bize itimat buyurduğunuz takdirde inayet-i ilahiyyeye ve imdad-ı ruhaniyyet-i Peygamberiyyeye istinad ederek vazifemize devam edeceğiz.[161]

1.2. Hükümet Programlarının Meclis-i Mebusan'daki Yansımaları

II. Meşrutiyet devrine gelinceye değin Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal yaşamında "hükümet programı" kavramı yer almamıştır. Bunun en önemli nedeni Kanun-ı Esasi'de hükümetin meclise karşı sorumluluğunu saptayan ilkelerin yer almamış olmasıdır. Buna rağmen ünlü devlet adamı Kâmil Paşa meşruti kurallara işlerlik kazandırabilmek için anayasada olmayan bir uygulamayı başlatarak Osmanlı siyasal yaşamına hükümet programını sokmuştur. Ondan sonra gelen sadrazamlar ise bu yolda kimi ilerlemeler sağlamışlardır. Hükümet programları salt okunmakla kalmamış, meclis üyeleri program hakkındaki görüşlerini, program dolayısıyla ülke sorunları hakkındaki düşüncelerini açıklama fırsatı bulmuşlardır. Böylece ülkemizin siyasal kültürünün gelişmesinde belirleyici rol oynamaya başlamıştır.

Meclis-i Mebusan'da partiler oluşarak iktidar-muhalefet ayrımı başladıktan sonra hükümet programı hakkındaki tartışmaların daha da yoğunlaştığı, bunun da doğal bir gelişme olduğu görülmüştür.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin programında geçen "memalik-i ecnebiyyeden elzem olan her türlü mesa'il-i kanuniyyeyi de taharri edeceğiz" sözüne karşı çıkan Mustafa Asım Efendi, şeriatın oldukça geniş bir içerik taşıdığını, Osmanlı Devleti'nin yasal dayanağının fıkıh olduğuna dikkati çekerek fıkıhın çözemediği sorunlar için yabancı ülkelerin yasalarından yararlanılmasının uygun olacağını belirterek programın içeriğine yönelik eleştiriyi de başlatmıştır.[162] Hüseyin Hilmi Paşa, "Her millet sevk-i tabiisine göre işe mübaşeret eder ve kavanin ve nizamatı kendi ahval-i hususiyesine tevfik eder. Fransa'da cari olan bir kanunu tercüme edip de aynen kabul etmek gibi gayet abes bir söz söylemedim" diyerek taklitçi olmayacaklarını belirtmiştir. Ardından oylamaya geçilmesi için verilen önergeler okunmuş, açık oylama yapılarak "ekseriyet-i âzime" ile hükümete "beyan-ı itimat edildiği" açıklanmıştır.[163]

31 Mart İsyanı nedeniyle Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti istifa etmiş, yerine Tevfik Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştur. İçinde bulunulan siyasal durum dolayısıyla bu hükümet

kısa bir program hazırlamıştır. Meclise sunduğunda program üzerine konuşan mebuslar programın ertelenmesini istemişlerdir. Bu istek uygun bulunmuş olacak ki hükümet programı üzerine herhangi bir tartışma yapılmamıştır.[164]

Hükümet programlarının içerik açısından tartışılmasında İbrahim Hakkı Paşa'nın hükümet programının önemli bir yer tuttuğu dikkatimizi çekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest oya ve propagandaya dayalı ilk seçim 1908 Ekim ve Kasım aylarında yapıldı. Bu seçimlere İttihad ve Terakki Cemiyyeti parti kimliğine bürünmeden "vatanî" bir cemiyyet olarak katıldı. Buna karşılık İttihad ve Terakki'nin uygulamalarından hoşnut olmayan bazı eski İttihatçılar ile kimi aydınlar onun tek parti istibdatı kurmasını engellemek ve ülkeye daha demokratik bir hava getirmek amacıyla Osmanlı Ahrar Fırkası'nı kurarak seçime girdiler.[165] Parti programlarını Prens Sabahattin'in merkezdışıcılık ve bireysel girişimcilik yaklaşımı üzerine oturtan Ahrarcılar, azınlık unsurlarını da yanlarına çekmeye özen gösterdiler. Yoğun bir seçim kampanyası sürdürdülerse de Ankara'dan Mahir Bey'in dışında herhangi bir adayı meclise sokamadılar.[166]

17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra İttihad ve Terakki Cemiyyeti'ne dayanarak meclise gelen mebuslar arasında bir ayrışma başladı. Zira İttihad ve Terakki Cemiyyeti seçime giderken herhangi bir program yayınlamamıştı. Bu nedenle cemiyyetin amaçlarının algılanmasında farklılıklar güzüküyordu. Nitekim Kasım 1909'da meclis içinde Mutedil Hürriyetperveran Fırkası adıyla bir siyasal örgüt ortaya çıktı. Bunu 21 Şubat 1910'da Ahali Fırkası ve 21 Kasım 1911'de de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması izledi.[167]

İşte meclis içinde oluşan bu siyasal partiler zaman zaman hükümet programlarının tartışılmasına yeni boyutlar kazandırdılar. Özellikle birinci devrede İbrahim Hakkı Paşa ve Said Paşa, ikinci devrede ise Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetlerinin programları yoğun bir eleştiriye sahne oldu.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin Meclis-i Mebusan'da güvenoyu almasından kısa bir süre sonra istifa etmesi, İttihad ve Terak-

ki karşıtlarının kafalarında bazı soru işaretlerinin oluşmasına yol açtı. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin programı görüşülürken bu konu sıkça gündeme getirildi. Muhalefete mensup mebuslar, "Meclisin çoğunluğunun oyunu alan bir sadrazamın istifa etmesinde herhalde meclisin bilmediği çok ciddi sorunlar olması lazımdır, eğer böyle bir durum var ise bunların meclise açıklanması gerekir. Aksi takdirde hükümetin denetimi "mümtaz" birkaç kişinin elinde kalır ki bu da meşruti kurallara uyan bir davranış değildir"[168] diyerek bu durumda hükümetin programını meclis yerine partide okumasının daha doğru olacağını, böylece meclisin devre dışı bırakılmayacağını belirtiyorlardı.[169] Hükümetlerin iktidarda kalıp kalmamasının programla olmadığı, kişilerle ilgili olduğu tezini savunan muhalefet mebusları sadrazamların programlarını değil, kişilerin meclise beğendirilmelerini önererek İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin hükümetler üzerindeki etkisini belirtmeye çalışmışlardır.

Hükümet programını "malumat-ı ihtiyatiyye"den sayan ve yasal bir dayanağı olmadığı tezini savunan muhalefete mensup kimi mebuslar, programın oylanması işleminin icraatın sonuna ertelenmesini isterken,[170] kimisi de programın birkaç gün incelendikten sonra oya sunulmasının daha doğru olacağı tezini savunmuştur.[171]

Sadrazamın hükümetini oluştururken özgür davranamadığını iddia eden muhalefet mebusları, eski hükümette yer alan kimi üyelere yeni hükümette de yer verilmesini uygun bulmamışlar ve bu davranışı meşrutiyet kurallarına aykırı bir gelişme olarak nitelendirmişlerdir.[172]

Hükümetin Girit sorununa yaklaşımını olumlu bulan muhalefet, Bulgaristan'la olan gümrük sorununun ve Bulgar Eksarkhanesi'nin durumunun açıklanmamasını, sınır anlaşmazlıklarından söz edilmemesini[173], Balkan, "ihtilaf-ı anasır" ve Yemen sorunlarına değinilmemesini, ülkede uygulanan sıkıyönetimden bahsedilmemesini şiddetli bir şekilde eleştirmişlerdir.[174]

Muhalefetin özellikle üzerinde durduğu konulardan biri de azınlıklar sorunudur. Serez Mebusu Hristo Dalçef Efendi'ye göre daha önceki hükümetlerin programlarında bu konu genel sözlerle geçiştirilmiştir.

Dalçef Efendi, İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin Osmanlı birliğini sağlamaya büyük bir özen göstereceğini açıklamasını ileriye yönelik atılmış iyi bir adım olarak görmektedir. Ancak bunu da yeterli saymaz ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin başında çeşitli cemiyetlerle işbirliği yaparken onlara verdiği sözlere işlerlik kazandırmasını, toprakları elinden alınan ve halen yurtdışında bulunan kişilerin topraklarının sahiplerine ya da onların "akraba ve taallükatları"na verilmesini, bu topraklara göçmenlerin yerleştirilmesinin önlenmesini, Rumeli vilayetlerine Müslüman göçmen gönderilmesinin durdurulmasını, Anayasa ile bağdaşmayan Çeteler Nizamnamesi'nin uygulamadan kaldırılmasını, Müslüman olmayan unsurlar ile Müslümanlar arasında meydana gelen davalarda hızlı hareket edilerek adaletin yerine getirilmesini ister.[175]

Muhalefetin "bir fırkaya mensup olan kabine, programını o fırkada okusun meclise getirmesin" şeklinde özetlenebilecek görüşlerine iktidar yanlısı mebuslar şiddetle karşı çıkarak bunun anayasaya aykırı olduğunu, şayet anayasaya bu doğrultuda bir hüküm konur ise bu hükme uyacaklarını açıklarlar, iktidar yanlılarına göre hükümet, fırkanın hükümeti değil, tüm milletin hükümetidir, o nedenle de hükümet, programını mecliste okumalıdır.[176]

Muhalefetin eski hükümet üyelerine yeni hükümette görev verilmesini eleştirerek, bunun meşruti sisteme uygun olmadığı tezine de karşı çıkarak, Fransa'da ve İtalya'da aynı yöntemin izlendiğini, muhalefetin bu tavrının meşrutiyeti küçültmeye yönelik olduğunu belirtirler[177]. Mebusların her an hükümet üyelerinden hesap sorma hakkına sahip olduklarına dikkati çeken iktidar yanlısı mebuslar, muhalefete mensup mebusların eski hükümet üyeleri hakkında olumsuz kanıları varsa onları açıkça ortaya koymalarının mebusluk görevi olduğunu, kusurlu bulunanların da Divan-ı Âli'ye gönderilmeleri gerektiğini, oysa aradan iki ay geçtiği halde muhalefete mensup mebusların bu konuda herhangi bir girişimde bulunmadıklarını belirterek muhalefet mebuslarının görevlerini iyi yapmadıklarını ima etmişlerdir. Dalçef Efendi'nin mebus olması dola-

yısıyla ülkenin ihtiyacı olan yasaları teklif etme hakkına sahip olduğunu belirten iktidar yanlısı mebuslar bu konunun güvenoyu ile ilgisinin olmadığını, meşrutiyet öncesinde kurulan ittifakların ve verilen sözlerin de hükümeti bağlamayacağını belirtmişlerdir[178].

İktidar yanlısı mebuslara göre program yeni kurulan hükümetin iç ve dış politikada uygulayacağı temel ilkeleri gösteren belgedir. İç güvenliğin korunması, mezhepler imtiyazı, Vilayetler Kanunu, İmtiyazlar Kanunu alanında verdiği mesajlarla[179] 31 Mart'ın yarattığı olağanüstü koşullardan çıkış yolunu göstermesine, iç güvenliğin bozulmasının nedenlerine ve bu nedenlerin ortadan kaldırılmasına yaklaşım biçimiyle başarılı bir programdır[180]. O nedenle meşrutiyet devrinde örneği olmayan program erteleme isteği gerçekçi bir davranış değildir. Kaldı ki "Memleket idare ister, emir ister, nehiy ister, azil ister, nasb ister" diyen İsmail Paşa'nın da belirttiği gibi hükümete güvenoyu verilmesi için zorunlu etkenler vardı[181].

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa da hükümete yönelik eleştirileri yanıtlarken; eski hükümetin meşruti kurallara aykırı olarak görevinden ayrılmadığını, hükümeti kurarken hiçbir kimsenin etkisinde kalmadığını, hükümet programı hazırlanırken kitap yazar gibi ülke sorunlarının ele alınamayacağını, bu konuda sorulacak sorulara her an cevap vermeye hazır olduğunu vurgulayarak programın oylanmasını ister.[182]

Tüm bu tartışmalardan sonra "tayin-i esami" ile yapılan oylamada 31 ret oyuna karşılık 178 kabul oyu ile hükümet meclisten güvenoyu almıştır (11 Kânûnsânî 1325/24 Ocak 1910)[183].

İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği ültimatom üzerine ortaya çıkan siyasî durum karşısında hükümetten çekilen İbrahim Hakkı Paşa'nın yerine sadrazamlığa ünlü devlet adamı Said Paşa atanmıştır (7 Şevval 1327/1 Ekim 1911).

Hükümet karşıtı mebuslar Said Paşa Hükümeti'ni kuruluş açısından yeterli görmemişlerdir. Kimi hükümet üyesini deneyimsiz bulurken,[184] kimilerini de başarısız olarak görmüşlerdir.[185] Hükümeti yapısı itibariyle toplumsal bütünleşmeye yanaşmamakla suçluyorlar ve hükümetin meclis çoğunluğuna değil, Osmanlı halkına daha ötesi "hükümet-i muazzama"nın güvenine dayanması gibi garip bir öneride bulunuyorlardı.[186]

Muhalif mebuslar, ülkedeki meşrutiyeti yeterli görmeyerek, onu adeta *"karagöz perdesi"* olarak nitelendiriyorlardı.[187]

Said Paşa Hükümeti'nin programı tartışılırken, gündemin önemli bir kesimini Trablusgarp Savaşı almıştır. Konuşmacılar ortada hiçbir neden yokken İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal ettiğini, bu işgalin devletler hukukuna aykırı olduğunu, bunun ülke topraklarını korumak için bir ihtar sayılmasını isteyerek sonuna kadar İtalyanlar'a karşı direnilmesini istemişlerdir. İngiltere ile Fransa arasındaki Yüz Yıl Savaşları'nı örnek göstererek direnişin sürdürülmesini savunmuşlar, donanmaya yeterince önemin verilmemiş olmasının da bu olumsuz gelişmede etkili olduğunu vurgulamışlardır.[188]

Mebusların üzerinde durdukları nokta; Osmanlı Devleti'nin İtalya'ya savaş ilan etmemesi, sorunu siyasî yollardan çözmeye çalışarak ülkede savaş hali yokmuş gibi davranması idi. Zira, İtalyanlarla alışveriş devam ediyor, Banka Di Roma çalışmalarını sürdürüyor, İtalyan yurttaşları ülkeden çıkarılmıyor, ülkenin durumunu İtalyan gazetelerine aktarıyorlardı.[189]

Mebuslar, Avrupalı devletler yardım etmediği sürece Osmanlı-İtalyan Savaşı'nın durmayacağını, mali yükünün ağır olması nedeniyle de Osmanlı Devleti'nin bu savaşı sürdüremeyeceğini,[190] ülke çıkarlarının korunabilmesi için Paris Antlaşması'na dönülmesi gerektiğini belirtiyorlardı. Batılı devletler bu belgeye dönmezler ise Osmanı Devleti'nin de başta kapitülasyonlar olmak üzere diğer antlaşmaları tanımamasını, Trablusgarp sorununu uluslararası bir konferansa götürmesini istiyorlardı.[191] Said Paşa'nın izlediği politikayı ülke çıkarlarına uygun bulmayan mebuslar[192] komuta kademesinde değişikliklere gidilmesini de sakıncalı buluyorlardı.[193]

Eleştirileri yanıtlayan Said Paşa, Meşrutiyet'in ilanından beri gelişen olayları irdeleyen mebusların tüm faturayı meşruti sisteme çıkarmalarını doğru bulmuyor ve Meşrutiyet öncesinde de ülkenin çok şey kaybettiğine, bunların konuşulamadığına, tartışılamadığına dikkati çekiyor, meşrutiyetin getirdiği özgürlükler sayesinde mebusların hükümete adeta emir verdiklerini belirtiyordu.[194]

Doğası gereği meşruti sistemin özgürlükçü olduğunu belirten Said Paşa, özellikle mebusların konuşma özgürlüklerine saygı gösterilmesini zorunlu görüyordu. Batılı ülkelerde mebusların konuşmalarının daha bilimsel ve daha disiplinli olduğunu, bunun nedeninin ise partilerden kaynaklandığını, konuşacak mebusları partilerin belirlediğini söyleyerek; Osmanlı Devleti'nde henüz böyle bir oluşumun olmadığına da dikkati çekiyordu.

Hükümetin kurulduğu günden beri geceli gündüzlü çalışarak ülke sorunlarına eğildiğini belirten Said Paşa, sözü İtalya ile savaşa getirerek; ülkede yaşayan İtalyanlara savaş tutsağı uygulaması yapılamayacağını, böyle bir uygulamanın çağdışı olduğunu örneklerle açıklıyordu. İtalyanların ülkeden çıkışlarının bir süre için ertelendiğini, sefaret inşaatı çalışmalarının durdurulduğunu, dışardan gelmek isteyen İtalyanların ülkeye alınmadığını, dış temsilciliklere de bu doğrultuda emir verildiğini belirtiyordu.

Trablusgarp'ta direnişin devam ettiğini, diplomatik çalışmaların da aralıksız sürdürüldüğünü, deniz yoluyla kuvvet gönderemediklerini, başka yollar denediklerini söyleyen Said Paşa, savunma örgütlerinin düzenli asker biçimine sokulması gerektiğini vurguluyordu. Zira o bunalımlı ortamda doğan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin[195] kurulmasınından bazı Avrupa devletleri rahatsız olmuştu.

Said Paşa dış yardıma, çıkar ortaklığına dayalı bloklaşmaya, İtalya dışındaki devletlerle iyi ilişki içinde olmaya özen gösterdiklerini, Trablusgarp sorununu lokalize etmeye çalıştıklarını, hükümette yer alması için çağrı yaptığı kişilerin görev almaktan çekinmediğini, herkesi memnun edecek bir hükümetin kurulmasının kolay olmayacağını, hükümetin tek devleti değil tüm devletleri memnun etmek için kurulduğuna dikkati çekmiştir.[196]

Tüm bu tartışmalardan sonra oya sunulan hükümet programı 60 güvensizlik oyuna karşı 121 güvenoyu ile kabul edilmiştir.[197]

İç ve dış politikadaki tıkanmalar Meclis-i Mebusan'ın yenilenmesine yol açmıştı. Devlet gücünü de yanına alarak seçime giden İttihad ve Terakki Cemiyeti meclisteki gücünü artırarak seçimden büyük bir başarı ile çıktı. Fakat ağırlaşan ülke koşulları karşısında

iktidarını koruyamadı ve Said Paşa istifa etmek zorunda kaldı. Hükümetin oluşturulması görevi ünlü komutan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya verildi (22 Temmuz 1912). Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti İttihatçıların desteklemediği bir hükümet oldu. O nedenle de hükümet programı Meclis-i Mebusan'da hem kuramsal, hem de içerik yönünden yoğun eleştiriye uğradı.

Hükümet yanlıları, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin programını o güne kadar "Meclis-i Mebusana takdim edilen programların en vazıh hutut-ı esasiyyeyi havi" olduğunu, hükümetin ülkenin sorunlarını doğru teşhis ettiğini savladılar.[198]

Hükümetin, asker ve memurların politikaya karıştığını belirtmesine kimi mebuslar tepki göstermişlerdir. Örneğin Ali Galip Bey (Kayseri), "Ordu muhtelif fırka-i siyasiyyeye duhul etmemiştir. Filhakika ordudan bir kısım zabitan İttihad ve Terakki Fırkası'na duhul etmiş ve adeta kongrelerinde ve heyet-i merkeziyyelerinde ve merkez-i umumilerinde murahhaslık vazifelerini dahi ifa eylemişlerdir, fakat ordu muhtelif fırka-i siyasiyyeye intisap etmemiştir" diyerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na giren subayları görmezlikten gelmiştir. Ali Galip Bey, subayların politikanın içinde yer almasının ordudaki disiplini bozacağını, bunun da ülke için olumsuz sonuçlar doğuracağını belirtmiştir. Memurların politikaya karışmasını doğal karşılamakla birlikte, bulundukları devlet görevini kendi siyasal yaklaşımları doğrultusunda kullanmalarının tehlikeli bir gelişme olduğunu da eklemiştir[199].

Ali Galip Bey, son zamanlarda Kanun-ı Esasi ile bağdaşmayan ve geçici yasa adı altında bazı uygulamaların olduğunu vurgulayarak, hükümetin bunları uygulamadan kaldırmasını istemiştir.

Ohannes Varteks Efendi (Erzurum) hükümet programını "anâsır-ı muhtelife ve ıslahat ve terakkiyyat-ı milliyye" açısından ele alarak eleştirmiştir: "Anâsır üzerine söylediğim vakit hiç zannetmeyiniz ki ben anâsır meselesini meydana çıkartıp, sizi ve başkalarını teşvik etmek istiyorum. Anâsır meselesine şimdiye kadar dört sene zarfında çok nazikâne temas etmişiz. Kimse asıl yarayı açmaya çalışmamış. Şimdiki kabine dahi aynı nezaketle o yaraya temas ediyor ve o yarayı deşip, dışarı atıp da kendisi bu anâsır-ı

muhtelifeye karşı bu müşevveş sözlerden maada ne gibi hareket edeceğini söylemiyor. Hiçbir şey söylemiyor. Kâmil Paşa, Tevfik Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Hakkı Paşa ve Said Paşa Kabineleri yine aynı parlak sözlerle Kanun-ı Esasi'nin anâsır-ı muhtelifeye bahşetdiği mezuniyyetlere, salahiyyetlere göre uzun uzadıya bize haklar vadetmişlerdi. Fakat biz görüyoruz ki dört sene zarfında efendiler, anâsır-ı muhtelifeyi birbirine yanaştırmadıktan başka birbirinden uzaklaştırıyoruz. Bunlar beyninde itilaf husule getirecek yerde ihtilaf peyda etdik. Biz anlamak istiyoruz ki şimdiki kabine bu ihtilafları ortadan çıkarıp itilaf peyda etmek için ne gibi teşebbüsatta bulunacak, programı nedir, mesleği nedir? Bunu anlamak istiyoruz. Yalnız iyi biliniz ki, asıl Osmanlı memleketinin büyük yarası budur ve şimdiki meydana çıkan hallerden pek büyük ve tehlikelisi budur. Bu tehlike izale olunmadıkça Osmanlı memleketi kurtulamaz, Osmanlı memleketi hâl-i selamete gidemez."

Varteks Efendi, ıslahat ve terakkiyat konusundaki görüşlerini bütçe görüşmelerine bıraktığını belirttikten sonra, kabinenin; ekonominin gelişmesi, âşâr vergisinin değiştirilmesi ve vergiler konusunda yapacaklarını açıklayarak mesleğini belirtmesini istemiştir. Anâsır-ı muhtelifenin verdiği vergi oranında kendi okullarına ödenek ayrılması gerektiğini belirtmiştir.

Varteks Efendi, hükümetin suistimaller üzerinde durduğunu, fakat bunları önlemek için kendisinin ne gibi önlemler düşündüğünü belirtmediğini; seçimlerdeki suistimalleri inceleyeceğini belirtmesine karşılık bundan sonraki seçimler için alınacak önlemleri açıklamadığını vurgulayarak, "Meclisin fesholunması herkesin ağzındadır. Kabine Meclis-i Mebusan'ı feshettirecektir" diyerek vaktinden önce mebusları uyarmıştır.[200]

Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey de seçimin yapıldığı tüm ülkelerde şikâyetlerin olduğunu, "Bu meclis gayrimeşrudur, müdahelat neticesinde husule gelmiştir" gibi sözlerin söylendiğini, mebus seçilemeyenlerin meclisin feshini istediklerini belirterek bu isteğin hükümetçe yerine getirilmesi halinde toplumsal olayların meydana geleceğine dikkati çekmiştir.[201]

Lazistan Mebusu Yusuf Ziya Bey ise hükümetin seçimlerdeki yolsuzluğu inceleyeceğini açıklamasını Kanun-ı Esasi'ye indirilmiş bir darbe saymıştır. Zira seçimlerle ilgili sorunları incelemenin hükümetin değil, meclisin görevi olduğu kanısındadır. Ancak, hükümetin memurları denetleme hakkının olduğunu, böyle bir konuyu da programa almasının uygun olmadığını belirtmiştir.

Hükümetin kuruluş biçimini de eleştiren Yusuf Ziya Bey, "Kabinenin şekl-i hazırına gelince, bu da fiilen meşrutiyete bir darbedir. Kanun-ı Esasi'ye (göre) mebuslar hiçbir tesir tahtında olmadığı halde rey verecekleri musarrahtır. Onun için mebusların serbest olması lazımdır. Hükümetin bir tabur askerle" geldiğini, eski hükümeti "siz müsavata, adalete riâyet etmediniz, müsavatsızlık, adaletsizlik yaptınız" diye eleştirenlerin kendi hükümetlerinde bunlara yer verdiklerini, bunun da bir çelişki olduğunu iddia etmiştir.[202]

Tüm bu tartışmalardan sonra hükümet, 44 olumsuz 9 çekimser oya karşılık 112 oyla güvenoyu almıştır (17 Temmuz 1328/30 Temmuz 1912).[203]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa meclisten güvenoyu almasına karşılık meclisle çalışmaktan hoşlanmamış ve Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasını sağlamıştır. Ancak, İtalyan savaşının kötü gidişatına Balkan devletlerinin saldırısı eklenince ülkenin durumu daha da kötüleşmiştir. Bunun üzerine sadrazam istifa etmiş, yeni hükümeti kurma görevi eski ve ünlü devlet adamı Kâmil Paşa'ya verilmiştir.

Ülkenin içinde bulunduğu koşullar nedeniyle meclisin açılması için çaba göstermeyen Kâmil Paşa, savaşın gidişatında da herhangi bir iyileştirme yapamamıştır. Daha da ötesi Osmanlı ordularının yenilmesi İstanbul'un durumunu tehlikeye sokmuştur. Bunun üzerine İngiltere soruna müdahele ederek Londra'da bir konferans toplamıştır (17 Aralık 1912). Konferansta alınan kararlar Osmanlı hükümetine sunulmuştur. Kâmil Paşa bu belgeye verilecek yanıtı görüşmek üzere Bab-ı Âli'de geniş tabanlı bir meclis toplamıştır.

Hükümetten uzaklaştırılmış olan İttihad ve Terakkiciler ise savaşın Osmanlı Devleti aleyhine gelişmesinden hükümeti sorumlu tutmuş ve Kâmil Paşa'nın Edirne'yi Bulgaristan'a vereceği propagandasını yapmışlardır. Böylece kamuoyunu kendi lehlerine çevir-

meye çalışan İttihad ve Terakkiciler, 23 Ocak 1913'te Bab-ı Âli'yi basarak Kâmil Paşa Hükümeti'ni düşürmüşlerdir. Yerine Mahmud Şevket Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştur. Ancak bu hükümetin kurulması da savaşın gidişatını değiştirememiştir. Hükümet, 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşması'nı imzalayarak Osmanlı Devleti'nin Trakya sınırını Midye-Enez çizgisi olarak benimsemiştir.

Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te öldürülmesi üzerine hükümeti kurma görevi Said Halim Paşa'ya verilmiştir. Said Halim Paşa'nın tümüyle İttihatçılardan oluşan hükümetinin bir yıl sonra seçim kararı alması ve seçimi yenilemesi siyasal yaşamı canlandırmıştır. Bir yandan sıkıyönetim, öbür yandan muhalefetin susturulmuş olması seçimlerin tek parti ile yapılmasına ve Meclis-i Mebusan'ın tümüyle İttihatçılardan oluşmasına yol açmıştır.

Meclis çalışmalarına başladıktan sonra Said Halim Paşa Hükümeti de geleneğe uyarak hazırladığı hükümet programını Meclis-i Mebusan'a sunmuştur (6 Temmuz 1330/19 Temmuz 1914).

Program dolayısıyla altı kişi söz alarak görüşlerini açıklamıştır.

Aydın mebusu Ubeydullah Efendi Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkenin küçülüş sürecini açıklayarak "üç dört sene evvel bu kürsüye çıktığım vakit başka bir azamet, daha kalabalık birçok arkadaşlar vardı. Onları göremiyorum" dedikten sonra Trablusgarp'ın, Bingazi'nin İşkodra'nın ve Yanya'nın mebuslarının mecliste olmamasını feci bir manzara olarak nitelemiştir.

Bab-ı Âli darbesi öncesi hükümetleri de eleştiren Ubeydullah Efendi "milletin, devletin" siyasî ve mali saygınlığının kalmadığından söz ederek ordunun Edirne üzerine yürümesini olumlu bulmuş ve bunun örnek alınması gereken bir davranış olduğunu belirtmiştir. Zira bu davranışın Edirne'ye girilmesini istemeyen Avrupa'ya karşı yapılmış bir eylem olduğunu, Avrupa'daki "salibin altına giren bir daha hilalin hükmüne girmez" yargısını yıktığını belirtmiştir.

Bab-ı Âli darbesine meşruiyet kazandırmaya çalışan Ubeydullah Efendi şöyle demişti: "Bugün meclis-i millimizin huzuruna beyannamesi ile çıkan kabinemiz nasıl bir devr-i hevlnakde zimam-ı

idareyi eline aldığı hepimizce malumdur. Merdud ve gayrimeşru bir his ve hırs ile idare-i hükümeti eline alan ve birbirini müteakib zimam-ı idare-i devleti bir hercümerciye sevkeden Muhtar ve Kâmil Paşa kabinelerinin zaman-ı idarelerinde memleketin çektiği zahmet layuad ve layuhsadır. Hükümetin başında bulunan bilcümle erbab-ı namus vazifelerinden işkâal edilerek müşevveş, titrek ellerle, merdud fikirlerle idare-i hükümete kalkışan o kabine hırs ve garezini nihayet bünyan-ı hükümeti muhafaza edecek orduya teşmile cevaz verdi."

Ubeydullah Efendi, "Orduda zapturapt yerine, itaat yerine bir hiss-i ihtiras kaim olmuştu. Hâsılı kendilerine mevdu olan o kudsi vazife yerine ağraz-ı şahsiyye madun mafevki tanımamak, mafevk maduna ittifak etmemek gibi hisler uyandırmıştır. Pek az zamanda vatan-ı muazzemizin mühim kısımları hiç kimsenin inanmayacağı surette elimizden gitti. Nihayet umum Osmanlıların kürre-i arzda bulunan 300 milyon İslamın maşukası ve Osmanlıların ikinci payitahtı mukaddesi olan Edirne'nin sukutu herkesi bir beht ü hayret, herkesi bir yeis-i elim içinde bıraktı. Kabine yaptığı hatasını tamir etmek için Saray-ı Hümayunda gayrimeşru surette teşkil etdiği meclisi, vatanın nihayet son idam kararını imza etdirmek için toplamıştı. O gün artık evlad-ı vatan zulmet ile nuru, hakikat ile batılı idrak eylemişti ve zimam-ı idareyi evlad-ı vatanın en namuskâr evladına" teslim etmeye mecbur kaldığını belirtmiştir.[204]

Kirkor Zöhrap Efendi de aynı görüşü destekleyerek Bab-ı Âli darbesi öncesinde hükümetin etkinliğinin bir hayli azaldığını, ülkeyi umutsuzluğun kapladığını, idareyi ele almanın gerçekten "bir vazife-i vataniyye" sayıldığını, bunun adeta insanın kendi kendisini ölüme sürüklemesi demek olduğunu savunmuştur.[205]

Konuşmacılar, Mahmut Şevket Paşa ve Prens Said Halim Paşa devrinde ordudaki disiplinin sağlandığını, iç güvenliği sağlayıcı önlemlerin alındığını, Batılı devletler nezdinde hükümetin saygınlığının arttığını, eski hükümetin dostları düşman yaparken, yeni hükümetin düşmanları bile dost yaptığını, devletin Rumeli'deki varlığını koruduğunu vurgulamışlardır.

Programdaki yasama ile ilgili yaklaşımın ülkenin çağdaşlaştırılması konusunda yeni ufuklar açacağını, serbest anlaşmaların ticaretin gelişmesine yardım edeceğini, ülkeyi Avrupa'ya yaklaştıracağını, kâtib-i adl, sulh mahkemelerinin ülkeye yararlı olduğunu, geçici vilayet yasası ile "tevsi-i mezuniyyet" ilkesinin kabulünün ülke için ileri bir adım olduğunu, ülkede yaşayan Osmanlı uyruklarına kendi dilleriyle eğitim yapma yanında hükümetle olan ilişkilerinde de kendi dillerini kullanmalarının ülkede yaşayan unsurların birlikteliğine önemli katkılar sağlayacağını belirtmişlerdir.

Program dolayısıyla On İki Ada'nın işgalden kurtarılıp Osmanlı yönetimi altına alınması, "Emval-i Gayrimenkule" yasasının ülkenin her yerinde uygulanması, refah ve mutluluğa ulaşabilmek için eğitimin yaygınlaştırılması, bilim ve teknolojinin, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi, –dış müdahelelerin önlenmesi için de– çağdaş Avrupa yasalarının benimsenmesi de istenmiştir.

Konuşmacıların, Bab-ı Âli darbesinden beri çıkarılan geçici yasaların Kanun-ı Esasi ile bağdaşmadığını, hükümetlerin başarısızlıklarını Kanun-ı Esasi'ye yükleme alışkanlıklarından vazgeçmelerini istedikleri de görülmektedir[206].

Bu konuşmalardan sonra güvenoylamasına gidilmiş ve hükümet 1 ret oyuna karşı 197 kabul oyu ile meclisten (6 Temmuz 1330/19 Temmuz 1914'te) güvenoyu almıştır.[207]

Savaş tüm yoğunluğuyla sürerken sadrazamlığa atanan Talât Paşa Hükümeti'nin programı hiçbir eleştiriye uğramamış ve mecliste bulunan 189 mebusun tümünün oyu ile (2 Şubat 1332/15 Şubat 1917'de) kabul edilmiştir.[208]

1.3. Hükümet Programlarında Üzerinde Durulan Ana Konular

Anayasa

Osmanlı halkı uzun ve katı bir istibdat yönetiminden kurtulup özgürlüğüne ulaşınca, bu özgürlüklerin güvencesi olan Anayasa'nın korunması gerekiyordu. Ancak Anayasa'sız dönemde çıkarılan kimi yasalar Anayasa ile bağdaşmıyordu. Kâmil Paşa, işleyen devlet düzenine yön veren önceden çıkarılmış yasaların, kuralların yenisi çıkıncaya kadar yürürlükte kalmasını zorunlu görmüştür. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti ise Anayasa'ya aykırı yasaların yürürlükten kaldırılacağını belirtmiştir.

Osmanlı halkı çeşitli dinî ve etnik özellikler taşıyan unsurların bileşiminden oluşuyordu. Tarihsel gelişim boyunca bunlara çeşitli haklar verilmişti. Anayasalı döneme girince tüm ayrıcalıklar anayasa ile güvenceye alınmıştı. Talât Paşa Hükümeti verilmiş olan ve anayasal güvence altına alınmış olan tüm hakların sürdürüleceğini, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti ise unsurlar arasında eşitliği sağlayarak toplumdaki kardeşlik bağlarının güçlendirileceğini vurgulamıştır.

Anayasa yeterli değildir. Said Halim Paşa Hükümeti siyasal örgütler arasındaki dengeyi sağlam temellere oturtabilmek için Anayasa'nın bazı maddelerinin değiştirilmesini zorunlu görmüştür.

İç güvenlik

Hükümetlerin temel görevlerinden biri, belki de en önemlisi ülkedeki iç güvenliği sağlamaktır. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti bireyleri adaletin, eşitliğin olduğuna inandırabilmek için yoğun bir çaba göstereceğini belirterek bu konudaki zaafın hükümeti ve ülkeyi güç duruma düşüreceğini açıklamıştır.

Meşrutiyet'in ilanından sonra özgürlüğü keyfe göre hareket, hükümet görevlilerine ve başkalarının haklarına saldırmak şeklinde anlayanların olduğunu, bunların kamu düzenini bozucu eylemlere kalktığını, bunun sonunda da İstanbul'da 31 Mart İsyanı'nın başladığını, arkasından Adana olaylarının meydana geldiğini belirterek bunun üzerine askerî önlemler alındığını, sıkıyönetim böl-

gesinin genişletildiğini ve sıkıyönetim mahkemelerinin kurulduğunu, suçluların *"ibret-i müessireyi mucib"* bir şekilde cezalandırılacaklarını, yaralıların tedavi edileceğini, olayda zarar görenlere Ziraat Bankası'ndan yardım yapılacağını, isyan sırasında görevlerini yapmayanların da cezalandırılacağını belirtmiş ve Osmanlı kardeşliğini güçlendirmek için iki mebus, iki memurdan oluşan bir komisyon kurulduğunu, bu komisyonun vereceği rapora göre yapılması gereken işlerin saptanacağını, meşrutiyeti korumak için her türlü önlemin alınacağını vurgulamıştır.

Ülkede meydana gelen bu irticai olaylarda yasaların yetersiz olduğunu saptayan Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, yeni yasaları meclise sunacağını, yürütme gücü ile yasama gücünün ortaklaşa hareket ederek yeni yasaların vakit geçirilmeden benimsenmesini ve uygulamaya konulmasını istemiştir. Zira Hüseyin Hilmi Paşa, yürütme gücü ile yasama gücü arasında görüş birliği olmadığı sürece ülke sorunlarının çözümlenemeyeceği kanısındadır.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa jandarma tensikatına devam edeceğini, ancak ihtiyaç duyulan yörelerde de jandarma sayısını artıracağını, jandarma ile mülkî memurlar arasındaki ilişkilerin sorun yaratmayacak şekilde çözümleneceğini, seçimlere yönelik şikâyetleri inceleyeceğini, orduyu siyasetten "men" edeceğini, ordu mensuplarının girdikleri cemiyet ya da parti ile ilişkilerini *"kati"* olarak keseceğini, tarafsız davranmayan memurların cezalandırılacağını, yasaların tüm bireylere eşit olarak uygulanmasını sağlayacağını belirtmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti programında, devletin ve milletin selâmetinin cins ve mezhep ayrımı yapılmadan tüm Osmanlıların bütünlüğünün korunarak herkesin ülkeye hizmet etmelerini sağlamak olduğu, ancak meşrutiyetin henüz oturmadığı bir sırada ortaya çıkan siyasal partilerin, cemiyetlerin halkı çeşitli cereyanlara sürüklediği, bazı basın organlarının da buna yardımcı olduğu vurgulanarak parti ve cemiyetlerin daha dikkatli davranması gerektiği belirtilmiştir. 31 Mart İsyanı'nın bastırılmasından sonra yeniden ortaya çıkan partiler Said Paşa Hükümeti'ni de rahatsız etmiş olacak ki; partiler arasındaki anlaşmazlıkların görüş ayrılığın-

dan çıkarak ülkenin çıkarlarını zedeler niteliğe büründüğü Said Paşa Hükümeti programında yer almış ve bu konuda gerekli önlemlerin alınacağı mesajı verilmiştir.

Yargı

İyi bir toplumsal düzen oluşturabilmek için iyi bir yargı düzenine ihtiyaç olduğu bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat devrinden beri bu konuda bazı çağdaş adımlar atılmış ise de gelişen toplumsal sorunları çözebilmek için bu alanda da yeni reformlara ihtiyaç olduğu görülmüştür. Nitekim Kâmil Paşa Hükümeti bu durumu görmüş ve yargıdaki tıkanıklıkları çözebilmek için, hâkimin bağımsızlığına dokunulmadan, kayıtsız koşulsuz onlara güvenilmesi temeline dayanan geniş bir reform tasarısı hazırlanacağı belirtilmiştir.

Said Paşa Hükümeti ülke yasalarının çağdaş ihtiyaçları karşılayacak hale getirilmesini, hâkimlerin görevlerini tam bir tarafsızlık ve serbestlik içinde yapacak şekilde yetiştirilmesini zorunlu görmüş, Nizamiye mahkemelerinin peyderpey düzeltilmesini ve genişletilmesini yararlı bulmuştur.

Said Paşa Hükümeti, şer'î mahkemelerin ve bu mahkemelerdeki yargılama yöntemlerinin toplumun gereksinimlerini karşılar bir içeriğe kavuşturulmasını, yargı görevini hakkıyla yapacak hâkimlerin yetiştirilmesini isterken, Said Halim Paşa Hükümeti de bunun için merkez ve taşradaki medreselerin ıslah edilmesini öngörmüştür.

Said Halim Paşa Hükümeti; yargının hızlandırılarak mahkemelerin kısa sürede bitirilmesinin, mahkemelerin baktığı davalara göre (suça göre) derecelendirilmesinin yargının hızlandırılmasına yardımcı olacağını, ceza ve hukuk davaları yasalarında değişiklikler yapılarak basit ve miktarı 5000 krş'tan düşük olan hukuk davaları ile bazı ceza davalarına bakmak üzere sulh mahkemelerinin kurulmasını, bu mahkemelerin daha çok köylülerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde örgütlendirilmesinin yararlı olacağını, hatta bu mahkemelerin köylere taşınması ile *"cebir ve baskı"*nın da azalacağını belirtmiştir.

Eğitim

Toplumların gelişmesinde ve refaha ulaşmasında en etkin öğelerin başında eğitim gelir. Servet ve bilgiyi birbirini tamamlayan iki öğe olarak nitelendiren Kâmil Paşa Hükümeti; toplumun özlediği refaha ulaşabilmesi için eğitimin geliştirilmesini zorunlu görmekte ve o güne değin Osmanlı şanına uymadığını düşündüğü ve eksik olarak gördüğü *"tâlim ve terbiye"*yi anayasal sınırlar içinde kalarak yeniden gözden geçirmeyi zorunlu saymaktadır.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ne göre, eğitimin çağdaş olması gerekmektedir. Bu nedenle hükümet, halk sınıflarının çağdaş bir eğitim almasını, eğitimde cinsiyet ve mezhebiyet ayrılığının giderilmesini, bireyler arasındaki kardeşliğin geliştirilmesine yardımcı olunmasını istemekte; basını eğitimin yaygınlaştırılmasında yardımcı bir unsur olarak görmektedir. Zira eğitimin gelişmesiyle salt uygarlaşma gerçekleşmeyecek, aynı zamanda meşrutiyetin geliştirilmesi ve kökleştirilmesi de sağlanacaktır. Bunun için genel eğitime ağırlık vereceklerini belirtmektedir.

Genel eğitimin ilk basamağını oluşturan ilk eğitime önem verilmesi, okulların araç ve gereçlerinin tamamlanması, eğitimin yararlarının halka anlatılması, orta ve yüksek okulların da ihmal edilmeyip eksikliklerinin giderilmesi, öğrencilerin yeterli ölçüde yararlanmalarının sağlanması Said Paşa Hükümeti'nce saptanmıştı. Bunun yanında genel eğitim yasası hazırlanarak eğitimin üç kademeye bölüneceği, öğretmenlerin mesleki gelişmelerinin sağlanacağı, cemaat okullarıyla özel okulların korunacağı dile getirilmiştir. Said Halim Paşa Hükümeti ise ilköğretimin zorunluluğuna dikkati çekerek, küçük çocuklara aile terbiyesi vermek için anaokullarına önem verileceğini, ilk, orta ve yüksek okullar için gelişmiş ülkeler örnek alınarak aklı ve bedeni geliştirecek programlar yapılacağını, bu programlara uygun olarak başta kitaplar olmak üzere tüm ders araçlarının yarışma yoluyla temin edileceğini, okullarda kızlarla erkeklerin yan yana bulunduracaklarını açıklamıştır.

Said Halim Paşa Hükümeti; kız öğretmen okullarının iyileştirilmesini, kızlar için geçici olarak açılan tahsil-i âli derslerinin sürekli hale getirilmesini de gerekli görmüştür.

Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumlarından medreselerin de ıslah edilmesi gerekiyordu. Said Paşa Hükümeti merkez ve taşradaki medreselerin "hıfzıssıhha" yasasına uygun olarak yapılacağını, ders programlarının ve öğretim yönteminin ıslah edileceğini, öğrencilere din bilgisi yanında fen bilgilerinin de okutulacağını, öğretim elemanlarının maaşlarının ödeneceğini programında dile getirmiştir.

Ordu

Osmanlı Devleti'nin malî durumu iç açıcı olmadığı için devletin tüm kurumlarında tasarrufa gidilmesi düşünülüyordu. Ancak, Osmanlı Devleti büyük bir devletti. Kâmil Paşa Hükümeti ordu ve donanma için tasarruf yaparken bu gerçeği göz ardı etmeyecekti.

Kanun-ı Esasi'ye göre bireyler, haklar yönünden eşit olduğu kadar görevler yönünden de eşitti. Bu ilkeyi göz önüne alan Kâmil Paşa Hükümeti tüm Osmanlı halkının askerlik görevine katılmasını, askerî okullara Müslüman olmayanların da alınmasını, bunun için gerekli yasal düzenlemelerin yapılmasını yararlı görmüştür.

31 Mart İsyanı'ndan sonra ordunun reforma tabi tutulmasının açıkça ortaya çıktığını gören Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti; tensikata yönelmiş ve jandarmada bu işi fiilen başlatmış, Said Paşa Hükümeti de bu uygulamayı sürdürmüştür.

Osmanlı ordusunu güçlendirebilmek için Almanya'dan bir askerî heyet getiren Said Halim Paşa Hükümeti, yurt savunmasında herkesin görev almasını sağlayacak yasal düzenlemelere gidilmesini, askerliğin ekonomiye zarar vermesini önlemek için eylemli askerliğin iki yılla sınırlandırılmasını öngörmüştür.

Düşman tehdidi altında kalan sahillerin ve adaların savunulması için donanmanın eksikliklerinin giderilmesinin zorunluluğuna dikkati çeken Said Halim Paşa Hükümeti, malî güçlüklere karşın Sultan Osman dretnotunu satın almaktan, Fatih dretnotunu da ısmarlamaktan geri durmamıştır. Tersanelerin iyileştirilmesi için İngiliz firmalarıyla görüşmüş ve donanmanın eğitimini geliştirmek için İngiltere'den askerî heyet getirtmiştir.

Basın

31 Mart İsyanı'nın çıkışında basının rolünü göz önünde tutan Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, Matbuat ve Cemiyyet Kanunu'nun meclisten çıkarılmasını istemiştir. Çünkü herkes basın özgürlüğünden yana olmasına karşılık, bu özgürlüğün vatanın mahvolmasına yol açacak bir silah olarak kullanılmasının önlenmesini zorunlu görmektedir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin de vurguladığı gibi basın, ülke bireyleri arasındaki ihtilafları çoğaltmamalı, tam tersine görüş birliği sağlamalı ve yurttaşları aydınlatmalıdır.

Said Paşa Hükümeti çağdaş haberleşme araçlarından posta-telefon ve telgrafın parasal olanaklar çerçevesinde yaygınlaştırılması için her türlü çabanın gösterileceğini belirtirken; Said Halim Paşa Hükümeti telgraf ücretlerinde indirime gideceklerini söylemiştir.

Vilayetler

Said Paşa Hükümeti vilayetler idaresinin yeniden düzenlenmesini zorunlu görmektedir. Bu konuda hazırlanacak yasa tasarısının Şûra-yı Devlet'te ve heyet-i vükelâda incelendikten sonra Meclis-i Mebusan'a sunulacağını söylemiştir. Nitekim bu doğrultuda gerekli düzenlemeler yapılmış ki, Said Halim Paşa Hükümeti yayınlanmış olan vilayetler yasasında anayasada öngörülen yetkilerin genişletilmesi ilkesine uyulduğunu, vilayet işlerinin genel ve özel olmak üzere ikiye ayrıldığını, genel işlerden valilerle diğer memurların sorumlu tutulduğunu, özel işlerden ise, örneğin vilayet bütçesinin hazırlanmasından vilayet meclisinin sorumlu olduğunu belirtmiş ve ülkenin idarî bütünlüğünün sağlanabilmesi için merkezî hükümetin her an vilayetleri denetleyebileceğine dikkati çekmiştir.

Maliye

Devletin malî durumunun iyi olmadığı belliydi. Kâmil Paşa Hükümeti öncelikle meclise sunulmak üzere bir bütçe yapacağını, yü-

rürlükte bulunan vergi yasalarının ve yönetmeliklerinin gözden geçirileceğini, memur maaşlarında düzenlemelere gidileceğini, devlet kadrolarında fazla bulunan memurların görevlerinden alınacağını, bu memurların ilerde ihtiyaç duyulacak görevlerde çalıştırılacağını ve yaşamlarını sürdürebilmeleri için geçici bir süre bir miktar maaş verileceğini, zorunlu harcamaları karşılamak için borçlanmaya gidileceğini, mali konuda alınacak önlemlerin Meclis-i Mebusan'a sunulacağını, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti ise bütçe açığını gidermek için tasarrufa özen gösterileceğini, kesin zorunluluk olmadıkça adi harcamalarda ve faiz ödemelerinde borçlanmaya gidilmeyeceğini, vergi gelirlerinin artırılmasına çalışılacağını söylemektedir. Said Paşa Hükümeti gümrük vergisi ile temettü vergisi oranının artırılmasını, zorunlu tüketim maddeleri içinde yer almayan kimi eşyalardan tüketim vergisi alınmasını düşünmüştür.

Ekonomi

Ülkenin bozuk olan ekonomik düzenini salt tasarruf önlemleriyle düzlüğe çıkarmak olası gözükmüyordu. Bu nedenle Kâmil Paşa Hükümeti o güne değin atıl kalan kaynakları kullanmayı, yeni vergiler koymayı, var olan vergileri gözden geçirmeyi, bunların toplama yöntemlerindeki tıkanıklıkları gidermeyi, ticaret antlaşmalarını yenilemeyi istiyordu. Said Halim Paşa Hükümeti ise ekonomik gelişmenin en önemli unsurunun bireyin ekonomik sorumluluğu olduğu tezinden hareketle, bireyin kendi faaliyetlerinden yararlanması ya da zarar görmesini sağlayacak bir yöntem öngörüyordu. Çalışanların sorumluluğunun üretimden aldığı payla orantılı olması halinde üretimin artacağı tezini işliyordu.

Said Halim Paşa Hükümeti'ne göre iktisadi sorumluluk özgür birikim, özgür çalışma ile birlikte gelişebilirdi. Çağdaş ülkelerin gelişmiş olmalarının kökeninde de bu anlayış vardı.

Devletin o güne değin kalkınma konusunda belirgin bir yol izlemediğini düşünen Kâmil Paşa Hükümeti ticaret ve sanayinin gelişmesini engelleyici unsurların kaldırılmadığını, Osmanlı sınıfları arasındaki eşitlik ilkesinden yararlanılamadığını belirterek sanayi-

nin, kara ve deniz ticaretinin geliştirilmesini sağlayacak önlemlerin alınacağını ve bu konuda hazırlanacak yasaların Meclis-i Mebusan'a sunulacağını vurgulamaktadır. Said Halim Paşa Hükümeti de ekonomik kalkınmada önemli bir yeri olan akit ve sözleşmelerin yasal bir çerçeveye oturtulacağını, bu konuda yetersiz kalan mecellenin baştan başa gözden geçirileceğini, sözleşmeler için yeni yasal düzenlemeler yapılacağını, borcun ödenmesini sağlayacak önlemler alınacağını, böylece serbest tasarruf hakkının güvenceye kavuşturulacağını belirtmektedir.

Ticaretin gelişmesinde kapitülasyonların engelleyici bir özellik taşıdığını bilen Osmanlı Hükümetleri, Avrupalı devletlerle olan görüşmelerinde serbestliğe uyulması konusunda ısrarlı olacaklarını, zira bunu ekonomik gelişmenin önemli bir unsuru saydıklarını vurgulayarak kapitülasyonlardan hoşlanmadıklarını dolaylı bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bunun yanında yöresel sanayinin gelişmesini korumacılıkta ya da yapay önlemlerde aramadıklarını da belirterek, amaçlarının ürünlerini iç ve dış piyasalarda savunmak olduğuna dikkati çekmişlerdir.

Kooperatif

Said Halim Paşa Hükümeti çiftçilerin ekonomik gücünü artırdıklarını, arazinin itibarını iade ettiklerini, vurguncuların elinden çiftçileri kurtardıklarını, imar ve ıslahat için gerekli ortamı oluşturduklarını, şirketler yasası hazırlayacaklarını ve çiftçileri güçlendirici önlemler alacaklarını açıklamıştır.

Bayındırlık

Osmanlı Devleti'nin kalkınmasını sağlayabilmesi için kendi olanaklarının yetersiz olduğunu bilen yöneticiler, ülkenin ihtiyacı olan alanlarda yatırım yapacak Batılı devletlere gerekli imtiyazın verileceğini açıklamışlardır. Ancak, imtiyazla yaptırılması uygun olmayan kimi işlerin de devletin doğrudan doğruya yapmasını, bu tip işlerin hem devlete, hem de bireylere yarar sağlayacak bir dü-

zene kavuşturulmasını istemişlerdir. Bunun için Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti ayrı bir bütçe ile meclisin karşısına çıkacağını, ülkenin servetini artırmak ve ülkeyi bayındır bir hale getirmek için gerekli olan masrafları karşılamak üzere yapılacak borçlanmalar konusunda meclisin hükümete yardımcı olmasını istemiştir.

Talât Paşa Hükümeti dost devletlerle tarafsız devletlerin sermayedarları tarafından kurulacak sanayilerin, onlar tarafından yapılacak bayındırlık işlerinin hükümet tarafından destekleneceğini bildirmiştir.

Said Paşa Hükümeti ülkenin ihtiyaç duyduğu kalkınmayı sağlamak için bir program yapmayı ve bu programı Meclis-i Mebusan ve Âyan'ın onayından geçirmeyi düşünmektedir. Yapılacak yatırım için ülke kaynakları yanında yabancı sermayeden de yararlanmaya, kentlerin sermaye ihtiyacını yabancı sermaye ile karşılamaya çalışacaklarını belirtmiştir.

Madenler

Said Paşa Hükümeti ülkenin çeşitli yerlerinde bulunan maden kaynaklarından en rasyonel biçimde yararlanmayı düşünmektedir.

Ziraat

Osmanlı Devleti tarıma dayalı bir iktisadi yapı üzerine oturduğu için hükümetler ziraatın geliştirilmesine ayrı bir önem vermişlerdir. Said Paşa Hükümeti'ne göre ziraat ve baytar okullarının yanında işçi ve çiftlik okulları kurulacak, vilayetlerde ziraat aletleri ve damızlık depoları oluşturacak, ipekçiliği, sütçülüğü, arıcılığı geliştirmek için özel okullar ve fidanlıklar kurulacak, hayvanları vebadan korumak için aşı getirilecek, yeni ziraat yönteminin halka öğretilmesine çalışılacaktır.

Said Halim Paşa Hükümeti ise Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'ın Ahali Bankaları deneyimlerinden yararlanarak köylünün toplumsal ve ekonomik eğitimine yardımcı olmak amacıyla Ziraat Bankası'na yeni bir yapı kazandıracak, çiftçilerin nakit ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli önlemleri alacaktı.

Taşınmaz mal

Said Halim Paşa Hükümeti, taşınmaz malların tasarrufunda zararlı kayıt ve şartları kaldırmayı istemektedir. Bu nedenle de yeni bir taşınmaz mal yasası hazırlayacaklarını, intikal hakkını genişleteceklerini, vakıf arazilerini de bu kategoride ele alacaklarını, ölen bir bireyin mirasçılarının başvurusu halinde arazinin imara açılacağını, böylece borcunu ödemeden ölen bireyin borcunun mirasçılarına devrinin sağlanacağını, çiftçilerin topraklarını diledikleri şekilde kullanmalarına olanak sağlanacağını, güvenceli alacakların ölüm, iflas vb. bahanelerle yok edilemeyecek bir düzenin oluşturulacağını açıklamıştır.

Vakıf

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti ülkenin dört bir yanına yayılmış olan vakıfların yeniden düzenlenmesi için başlatılan çalışmalara devam edileceğini belirtirken, Said Halim Paşa Hükümeti geleceğin dayanak noktalarından birini oluşturan vakıf gelirlerinin artırılmasına yönelik gerekli önlemlerin alınacağına, "ilim ve irfanı" ülkenin dört bir yanına yayacak bilimsel vakıf teşkilatının kurulacağını, gerek İstanbul gerekse taşradaki vakıfların yeni yöntemlere göre yönetileceğini, Osmanlı ve İslam sanatının güzel örneklerini sergilemek üzere bir vakıf müzesi kurulacağını, vakıf gelirlerinin rasyonel bir şekilde kullanılabilmesini sağlamak için bir vakıf bankasının kurulmasına çalışacaklarını vurgulamıştır.

Dış politika

II. Meşrutiyet dönemi hükümetlerinin dış politikadaki yaklaşımları örtüşmektedir. Genel olarak tüm hükümetler komşu devletlerle iyi ilişki içinde bulunmayı, hiçbir devlete karşı gizli bir amaç taşımadıklarını, düşüncelerinin imparatorluk sınırlarının korunması ve bu topraklar üzerinde egemenlik haklarının sürdürülmesi olduğunu; kısaca, "kimsenin hukukuna tecavüz etmemek ve

fakat diğerlerinin de hukukumuza taarruzlarını tecviz eylemek" olduğunu belirtmişlerdir.

İttihad ve Terakki dönemi yoğun savaşların yaşandığı bir dönemdir. O nedenle hükümetler hazırladıkları programlarda bu konunun üzerinde de durmuşlardır.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti, Osmanlı halkının fedakârlığına dayanarak karşı karşıya bulunduğu saldırıyı yok edinceye, hak ve onurla bağdaşan bir barışa ulaşıncaya kadar vatan savunmasına devam edileceğini belirtmiştir. Ancak gelişmeler istediği doğrultuda olmamıştır. Balkan devletlerinin saldırısı üzerine hükümet oldukça güç bir duruma düşmüş, Uşi Antlaşması'yla İtalyan savaşı bitirilmiştir. Ancak Balkan Savaşı'nı ne o, ne de daha sonra gelen Kâmil Paşa Hükümeti bitirebilmiştir. Mahmut Şevket Paşa Londra Antlaşması ile bu savaşı sona erdirmiştir. Prens Said Halim Paşa Hükümeti ise Londra Antlaşması ile Rumeli'de kalan halkın siyasî ve medeni haklarının korunduğunu, Cemaat-i İslamiyyenin hükm-i şahsiyeti kabul ettirilerek Baş Müftülük teşkilatı kurdurulduğunu, böylece İslam halkının dinî ve dine dayanan medeni haklarının korunduğunu belirtmiştir. Ayrıca, 7 Temmuz 1329 (20 Temmuz 1913) tarihli padişah iradesiyle saldırıya geçen Osmanlı ordusunun Edirne'yi kurtardığını, bu olayın maddi değerinden öte manevi değerinin önemli olduğunu da vurgulamıştır.

Talât Paşa Hükümeti ise düşman devletlerin Osmanlıları İstanbul'dan ve boğazlardan uzaklaştırmak, Anadolu içlerine sürmek istediklerini; fakat ordu ile halkın işbirliği sonucunda başarılı olamadıklarını, kara ve deniz gücünün kahramanca direnişi sonunda Çanakkale'den çıkmak zorunda kaldıklarını vurguladıktan sonra, müttefik devletlerle sıkı ve samimi bir silah arkadaşlığı yaptıklarını, yaşama hakkını güvenceye alıncaya kadar da savaşa devam edeceklerini belirtmiştir.

Görülüyor ki, hükümetler programlarını hazırlarken siyasetin doğası gereği iç ve dış gelişmeleri programlarında saptayıp, bunlara nasıl çözüm aradıklarını bu belge ile ortaya koyarak dönemi anlama konusunda tarihçilere somut veriler sağlamışlardır.

II. BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİNDE KURULAN HÜKÜMETLER VE PROGRAMLARI

2.1.1. Ahmet İzzed Paşa Hükümeti

2.1.1.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim İzzed Paşa

Talât Paşa Kabinesi'nin vuku-ı istifasına ve sizin derkâr olan ehliyet ve kifayetinize binaen mesned-i Sadaret rütbe-i sâmiye-i vezâret ve müşiri ile uhdenize ve meşihat-i İslamiyye dahi Mahkeme-i Temyîz-i Şeriye Dâiresi Reisi sudûrdan Ömer Hulusi Efendi uhdesine tevcih kılınmış ve Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi mucîbince teşkil eylediğiniz heyet-i cedîde-i vükelâ tasdîkimize iktiran etmiştir. Dört seneyi mütecaviz zamandan beri kemâl-i şiddetle deveran eden harb-i hâzırın memleketimizin muamelât-ı umumiyesine ve asayiş ve inzibatına irâs eylediği te'sirâtın izâlesi ve sunûf-ı ahâlimiz arasında vifâk ve muhadenet-i samimiyenin te'sisi ahass-ı makasatımız olduğundan bu gayeye vusul için bir taraftan icrasına ibtidar eylediğimiz teşebbüsât-ı siyâsiyenin netâyic-i haseneye iktirânı esbabının istihsaline ve diğer taraftan şer ve kanunun hâkimiyetini temin ile emniyet ve asayişin istikrarı ve ahalimizin esbab-ı huzur ve rahatının istikmâli ve iaşe muamelatının bila-ifate-i vakt tanzimiyle ihtiyâcât-ı umumiyenin tehvini için tedâbir-i kaviyye ve müessire ittihazına sarf-ı mezid-i i'tina kılınması hamiyyet-i müsellemelerinden muntazırdır. Hemân Cenâb-ı Hak muvaffak bi'l-hayr buyursun. Âmin bi-hürmeti seyyidi'l-mürselin.

7 Muharrem 1337/14 Teşrinevvel 1334/14 Ekim 1918[209]

2.1.1.2. Hükümet Üyeleri[210]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Ahmet İzzed Paşa		14 Teşrinevvel 1334
Şeyhülislam	Ömer Hulusi Efendi	Eski Şeyhülislam	14 Teşrinevvel 1334
Şûra-yı Devlet Reisi	Reşid Akif Paşa	Âyan	14 Teşrinevvel 1334
Dahiliye Nazırı	Fethi Bey	Mebus	14 Teşrinevvel 1334
Hariciye Nazırı	Nabi Bey**	Roma Sefiri	14 Teşrinevvel 1334
	Nabi Bey		28 Teşrinevvel 1334
Harbiye Nazırı	Ahmet İzzed Paşa	Sadrazam	14 Teşrinevvel 1334
Adliye Nazırı	Hayri Efendi	Eski Şeyhülislam	14 Teşrinevvel 1334
Maliye Nazırı	Cavid Bey*		14 Teşrinevvel 1334
Maarif Nazırı	Said Bey	Eski Nazır	14 Teşrinevvel 1334
Nafıa Nazırı	Ziya Paşa	Er.Har.Um.Eski R.Sanisi	14 Teşrinevvel 1334
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Ziya Paşa**		14 Teşrinevvel 1334
	Celal Muhtar Bey**	İaşe Nazırı	26 Teşrinevvel 1334
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Abdurrahman Şeref Bey	Âyan	14 Teşrinevvel 1334
Bahriye Nazırı	Rauf Bey	Erkan-ı Har. Bahriye Reisi	14 Teşrinevvel 1334
Posta Telg. ve Tel. N.	Abdurrahman Şeref Bey**	Evkafı Hüm. Nazırı	14 Teşrinevvel 1334
İaşe Nazırı	Celal Muhtar Bey	Hilal-i Ah.Müf. Umu.	14 Teşrinevvel 1334

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

2.1.1.3. Hükümet Programı

Efendiler,

Müttefiklerimiz Almanya ve Avusturya-Macaristan Hükümetleriyle birlikte Amerikan Reisicumhuruna yapılan sulh teklifini müteakiben Talât Paşa Kabinesi'nin istifası üzerine şeref-sadır olan irade-i seniye-i hazret-i padişahî mucîbince heyetimiz mevki-i iktidara geldi.

Tarihimizin buhranlı devrinde memleketimizin dahilî müşkilât ve haricî muhâtarât ile mali olduğu bir zamanda deruhde-i umur eden hükümetimiz kendisini bekleyen vazifenin ağırlığına vâkıf tarihin muhakeme edeceği mes'ûliyetinin derecesini müdrik olarak müste'anen billâh işe başlamıştır.

İçinde yaşadığımız tarihi saatlerde bizden âti için mufassal programlar taleb etmeyeceğinize eminiz. Bugün bizim elimizde yalnız bir düstur vardır, haricî ve dahilî sulh ve salâhın temini.

Sekiz seneden beri teşevvüşât-ı dahiliye ve hariciyeden mütezelzil olan mebnâ-i vatanın artık sükûna ve bilhassa dört seneden beri devam eden şu bâdire-i uzmada hiçbir kavmin kolay kolay tahammül edemeyeceği elim mahrumiyetlere katlanan fedakâr milletin de artık istirahata ihtiyacı vardır.

Bu ihtiyacı tatmin etmek şimdilik bizim yegâne vazifemizdir. Bi-tevfiki'l-müte'âl bu vazifenin ifâsı için bütün say ve gayretimizi sarf edeceğiz. Ahvâl-i harbiye ilcââtıyla memleket dahilinde bir mahalden diğer bir mahale nakl ü tehcir edilmiş olan vatandaşlarımızın pey-der-pey mevâ-yı kadimelerine avdet etmelerine karar verdik ve bunun icrââtına başladık.

Bir iki seneden beri pek büyük ızdırablara marûz kalan bu vatan evlâdının emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûleleri kendilerine iade olunacak ve satılmış olan eşyalarının bedelleri de te'diye edilecektir.

İdarî ve askerî kararlarla tebid edilmiş olanların badema serbest bırakılmalarına karar verdik ve vilâyâta bu yolda tebligat icra eyledik. Mahkûm-ı siyâsiyye hakkında afv-ı umûmi ilan edil-

mek üzere icâb eden lâyiha-i kanuniyye tanzim ve meclis-i âlinize takdim olunacakdır.

Memleketin selâmeti ve milletin temîn-i huzur ve saadeti ancak kanunun muta' olmasına ve buna tecâvüz edenlerin dûçâr-ı mücâzât olmalarına vabeste bulunduğundan idare çarhını ihlâl eyleyen müsavatsızlıklara haksızlıklara adem-i mesûliyetlere kat'iyyen meydan vermeyeceğiz ve bu yoldaki efâl ve icraatımızın hesabını vermek üzere daima muvacehenize çıkacağız. Maahâzâ bu bâbdaki icraatımızda tedrice riâyet mecburiyetindeyiz. Bir şeyi yapmak tedâbirini istikmâl etmeden yıkmağa teşebbüs etmeyeceğiz.

Sulh-ı hariciye gelince: Heyetimiz bütün efrad-ı milletin itişân olduğu müsalemât-ı hariciyeyi bir an evvel temin için sarf-ı mezid-i mesai eylemektedir. Amerika Reisicumhuru tarafından ilan edilmiş olan hak ve adalet esaslarına müstenid bir sulhu kemâl-i hulûs ile kabul edeceğiz.

Mösyö "Wilson'un" "Washington"un mezarında irâd eylediği nutukta dermiyan olunan arazi, hâkimiye-i milliye, münasebat-ı siyasiye, itilâfât-ı iktisâdiye mesailinin kendi nüfuz-ı hariciyelerini veya rüçhan-ı siyâsiyelerini temin etmek isteyen milel ve akvamın menfaatları esasına nazaran değil, doğrudan doğruya alakadar olan kavim tarafından serbestçe kabul olunacak bir şekilde hall ve tasfiyesi düsturuna tamamen taraftarız.

Münasebat-ı düveliyede ilk defa olarak hak ve adalet düsturları kabul ve bi-hakkın tatbik olunursa memleketimizde ecanibin ihtirasat-ı istilâcuyanesinden masun kalır ve teceddüt ve ıslahat esasları temin edilerek bil-cümle akvam ve anasır için yeni bir devre-i refah ve huzur küşad edilmiş olur. Hükümetimiz şimdiden bilâ-tefrik cins ve mezhep bilcümle anasırın hukuk-i siyasiye-i memlekette müsavâten istifadelerini, serbesti-i inkişaflarını ve idare-i umur-ı memlekete her suretle iştiraklerini temin eyleyecek ve ekalliyetlerin muhafaza-i hukuk için kavânîn-i intihâbiyemizde icâb eden tadilâtı teklif edecektir.

Vilâyât-ı Arabiye meselesinin makam-ı Hilafet ve Saltanat'a rabıtaları mahfuz olmak üzere âmâl ve metâlib-i milliyeye muvafık bir muhtariyet temini suretiyle halline çalışacağız.

İşte efendiler bize itimat ettiğiniz takdirde dakika fevt etmeyerek deruhte eylediğimiz bu büyük ve güç vazifeyi neticelendirmeye gayret edeceğiz. Muvaffakiyet Cenâb-ı Hakk'tandır.

Sözümü bitirmeden evvel dört seneden beri muhtelif harp sahalarında vatanın müdafaası için sabır ve sebat ve fedakârlıkla ifayı vazife etmiş olan berri ve bahri kuvvetlerimizin nâmını da lisân-ı hüzn ve şükran ile yâd eder ve şühedâsına Fatiha ithaf eyleriz.[211]

2.1.2. Tevfik Paşa Hükümeti

2.1.2.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Tevfik Paşa

İzzed Paşa kabinesinin vuku'-ı istifasına ve sizin derkâr olan vukuf ve tecarübünüze ve itimat-ı ammeye mazhariyyetinize binaen mesned-i sadaret uhde-i reviyyetinize ve makam-ı meşihat-i İslamiyye dahi Dâr'ül-Hikmet-i İslamiyye azasından Haydarizâde İbrahim Efendi uhdesine tevcih kılınmış ve Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi mucîbince teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelâ tasdikimize iktiran etmiştir.

Düvel-i İtilâfiye ile ahiren akd eylediğimiz mütareke hâl-i harbe nihayet vermesiyle memleketimiz için kanunî ve meşruti bir idare-i muntazama tesisi zamanı hulul etmiş olduğundan ahvâl-i harbiyenin tevellüd eylediği gayr-i kanunî ve gayr-i tabii muamelâtın serîan izâlesiyle mülkümüzün her cihetinde ahkâm-ı şeriye ve kanuniyyenin fiilen ve tamamen tatbik ve icrası ve sunûf-ı ahalimiz arasında âheng-i vifâk ve ittihadın temin ve tevsikiyle âsâr-ı nifak ve şikâk kâmilen ortadan kaldırılarak bilumum ahalimizin yekdil ve yekcihet olarak vatanımızın selâmet ve saadetine hasr-ı mesai eylemeleri esbâb ve vesâilin istikmâli ve muâmelât-ı hükümetin dahilen ve haricen emniyet ve itimadı kâfil olacak hâl-i intizâma ifrağı ve her tarafta asayişin takrîriyle ihlâl-i sükûn ve inzibata tasaddi edenlerin bilâ ifâte-i vakt kanun dairesinde meni ahvâl-i hâzırada evvel be evvel icrası muktezi-i hususât-ı mühimmeden olduğundan heyet-i vükelâmızla bilâ ittihad bu cihetlerin temin-i tatbikatına son derece de itina kılınması hasâfetinizden muntazırdır. Heman Cenâb-ı Hakk muvaffakülumûr tevfikât-ı samedâniyyesine mazhar buyursun. Âmin bi-hürmet-i seyyidi'l-mürselin.

6 Sefer 1337/11 Teşrinisani 1334/11 Kasım 1918
Mehmed Vahdettin[212]

2.1.2.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Tevfik Paşa

Heyet-i vükelânın istifası tarafımızdan kabul olunarak hakkınızda derkâr olan itimadımıza binaen mesned-i sadaret bitekrar uhde-i istihâlinize tevcih ve ihale ve meşihat-i İslamiyye dahi Haydarizâde İbrahim Efendi uhdesinde ibkâ edilmiş ve Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi mucîbince teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelâ tasdikimize iktiran etmiştir. Nuhbe-i amalimiz devlet ve memleketimizin selâmeti ve sunuf-ı ahalimizin temin-i refah ve saadeti olduğundan Cenâb-ı Hakk cümlemizin bu gayeye matuf olacak mesaisini netâyic-i haseneye makrûn buyursun. Âmin bi-hürmeti seyyidilmürselin.

10 Rebiyülâhır 1337/13 Kânûnsânî 1335/13 Ocak 1919
Mehmed Vahdettin[213]

2.1.2.2. Hükümet Üyeleri[214]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Ahmet Tevfik Paşa		11 Teşrinisani 1334
Şeyhülislam	Haydarizade İbrahim Efendi		11 Teşrinisani 1334
Şûra-yı Devlet Reisi	Mehmet Şerif Paşa	Eski Maarif Nâzırı	11 Teşrinisani 1334
	Mehmet Şerif Paşa*	Eski Maarif Nâzırı	13 Kânûnsânî 1335
	Cemil Molla Bey**	Adliye Nazırı	24 Şubat 1335
Dahiliye Nazırı	Mustafa Arif Bey	Mebus	11 Teşrinisani 1334
	Ahmet İzzed Paşa**	Evkafı Hüm. Nazırı	13 Kânûnsânî 1335
	Reşid Bey		24 Şubat 1335
Hariciye Nazırı	Mustafa Reşit Paşa	Eski Tic. ve Zir. Nazırı	11 Teşrinisani 1334
	Mustafa Reşit Paşa*	Eski Tic. ve Zir. Nazırı	13 Kânûnsânî 1335
	Yusuf Franko Paşa		24 Şubat 1335
Harbiye Nazırı	Abdullah Paşa		11 Teşrinisani 1334
	Cevat Paşa	Erkân-ı Harbiye Reisi	19 Kânûnevvel 1334
	Yâver Paşa		13 Kânûnsânî 1335
	Ferid Paşa		24 Şubat 1335
Adliye Nazırı	Ali Haydar Efendi	Eski Fetvâ Emîni	11 Teşrinisani 1334
	Arif Hikmet Paşa		13 Kânûnsânî 1335
	Cemil Molla Efendi		24 Şubat 1335
Maliye Nazırı	Abdurrahman Bey	Eski Nazır	11 Teşrinisani 1334
	Abdurrahman Bey*	Eski Nazır	13 Kânûnsânî 1335
	Ata Bey		24 Şubat 1335
Maarif Nazırı	Rıza Tevfik Bey		11 Teşrinisani 1334
	Yusuf Ziya Paşa		13 Kânûnsânî 1335
	Yusuf Ziya Paşa*		24 Şubat 1335
Nafıa Nazırı	Mehmet Ziya Paşa	Eski Evkaf-ı Hüm.Nazırı	11 Teşrinisani 1334
	Mehmet Ziya Paşa*	Eski Evkaf-ı Hüm.Nazırı	13 Kânûnsânî 1335
	Şevket Turgut Paşa		24 Şubat 1335
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Kostaki Vâyânî Efendi	Eski Ad. Naz. Müst.	11 Teşrinisani 1334
	Kostaki Vâyânî Efendi*	Eski Ad. Naz. Müst.	13 Kânûnsânî 1335
	Ziya Paşa**	Nafıa Nazırı	8 Şubat 1335
	Abdullah Bey		24 Şubat 1335
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Ahmet İzzet Bey	Eski Van Valisi	11 Teşrinisani 1334
	Ahmet İzzet Bey*	Eski Van Valisi	13 Kânûnsânî 1335
	Ahmet İzzet Bey*	Eski Van Valisi	24 Şubat 1335

Bahriye Nazırı	Ali Rıza Paşa	Âyan-I. Ferik	11 Teşrinisani 1334
	Ali Rıza Paşa*	Âyan-I. Ferik	13 Kânûnsânî 1335
	Ali Rıza Paşa*	Âyan-I. Ferik	24 Şubat 1335
Posta Telg. ve Tel.Nazırı	Oskan Efendi	Eski Nazır	11 Teşrinisani 1334
	Yusuf Franko Paşa	Cebeli Lübnan Mut.	29 Kânûnevvel 1334
	Yusuf Franko Paşa*	Cebeli Lübnan Mut.	13 Kânûnsânî 1335
	Ethem Bey***		24 Şubat 1335
İâşe Nazırı			11 Teşrinisani 1334
	Muzaffer Bey**	Eski Muha.Um.Mua.	14 Teşrinisani 1334
	Raşit Bey	Borsa Komiseri	28 Teşrinisani 1334
	Ahmet İzzet Bey**	Evkafı Hüm.Nazırı	1 Kânûnsânî 1335
	Abdurrahman Bey**	Maliye Nazırı	13 Kânûnsânî 1335
	Abdurrahman Bey*		24 Şubat 1335

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz atanması yapılmamış

2.1.2.3. Hükümet Programı

İzzed Paşa Hazretlerinin taht-ı riyasetindeki heyet-i vükelânın istifa etmesiyle Kanun-ı Esasi ahkâmına tevfikan şeref-müteallık buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhi mucîbince heyetimiz teşekkül etti. Vazife-i hükümeti ne derece takat-güzar müşkilât ve suubat içinde deruhde ettiğimizi tafsilden müstağni görürüz. Cenâb-ı Hakk'ın tevfikât-ı samedâniyyesine istinaden kabul ettiğimiz şu hidmette ihraz-ı muvaffakiyet millet-i Osmaniye'nin emniyet ve müzaheretine vabestedir. Memleketin elyevm muhat bulunduğu gavâ'il-i dahiliye ve hariciyyeye nazaran mufassal bir program ile Meclis-i Millî huzuruna çıkmak muvafık-ı hâl ve zaman olmadığından bu bâbda tatvil-i makâl zâid ve bifâide olmasına mebni yalnız heyetimizin meslek-i esasîsini beyan ile iktifa ediyoruz.

Düvel-i İtilâfiyye ile akd-i mütareke olunarak hâl-i harb hitam bulduğu cihetle evvel-be-evvel devlet ve millet-i Osmaniye'nin şeref ve haysiyeti ile kabil-i telif bir sulh akdi esbabını istihsale sarf-ı mezid-i gayret edeceğiz. Bir kaç seneden beri devam eden gayr-i kanunî ve gayr-i tabii malûmat ve icraatın serian ref ü izalesiyle ahkâm-ı şeriye ve kânûniyenin fiilen ve temâmen icrasına ve bilâ tefrik cins ve mezheb bilumum sunûf-ı ahali arasında samimî bir vifâk ve muhâdenetin her türlü vesaitiyle tesisi ve kâffe-i anasır-ı Osmaniye'nin hukuk-i siyasiye-i memleketten temin-i istifâdesi ile dahilen ciddi bir huzur ve sükûn takririne ve izâle-i mazlûmiyetle telâfi-i mağduriyete çalışacağız. Asayiş ve emniyetin iâde-i tekerrürü ve ihlâl-i sükûn ve inzibata tasaddi edenlerin derhâl men'i için tedabir-i lâzıme ve ciddiyeye tevessül ettiğimiz gibi her an dahi bunu piş-i dikkatte bulunduracağız.

Daire-i meşruiyet ve meşrutiyet haricindeki muamelât ve icraat ne gibi netâyic-i elime ve vahimeyi tevlid eylediği elyevm asar-ı aşikâr bulunduğundan gerek idare-i memlekette, gerek tanzim ve teklif-i kâvaninde bu daireden zerre kadar inhiraf etmeyeceğiz.

İhtikârın men'i ile iaşe umurunun tanzimi ve muamelât-ı ticâriyenin hâl-i tabiiye iadesi için teşebbüsât-ı ciddiyyede bulunuruz. Velhasıl kânun-ı adl ve hakkın bihakkın tatbiki ile mu'âmelât-ı

umumiyenin dahilen ve haricen emn ü itimada kâfil ve hâl-i intizama irca nuhbe-i maksadımız olduğu cihetle Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve inayeti ve Meclis-i Millî'nin itimat ve müzahereti ile müşkilât-ı hazıranın izalesine vakf-ı vücud edeceğiz.[215]

2.1.3. Damat Ferid Paşa Hükümetleri

2.1.3.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Ferid Paşa

Tevfik Paşa'nın vuku-ı istifasına ve sizin derkâr olan ehliyet ve dirayetinize binaen mesned-i sadaret uhde-i kifayetinize ve meşihat-i İslamiyye dahi Dârü'l-Hikmetül-İslamiyye azasından Mustafa Sabri Efendi uhdesine tevcih kılınmıştır. Kânun-ı Esâsi'nin yirmi yedinci maddesi mucîbince teşkil edeceğiniz heyet-i cedide-i vükelânın tasdikimize arzını irade eylerim. Ahvalin ehemmiyet-i fevkalâdesi devletimizin temin-i selâmeti içün o nisbette gayret ve faaliyet ibrazını icâb ettirmekde olduğundan rufekânızla bilittihad bu uğurda bezl-i mechûd etmeniz matlûb-ı kat'i-i şahanemizdir. Min-allahi tevfik.

1 Cemâziyelâhir 1337/4 Mart 1335/4 Mart 1919
Mehmed Vahdettin[216]

2.1.3.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Ferid Paşa

Heyet-i vükelânın istifası kabul olunarak mesned-i sadaret tecdîden uhdenize tevcih ve meşihat-i İslamiyye dahi Mustafa Sabri Efendi uhdesinde ibka edilmiş ve Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi mucibince teşkil eylediğiniz heyet-i vükelâ tasdikimize iktiran etmiştir. Şu ân-ı mühimmede başlarında milletin sinesinden tahassul etmiş altı buçuk asırlık bir hanedanın reisi bulunan ve nefsince her türlü fedakârlığa âmâde olan halifeleri ve padişahları bulunduğu halde bilumum efrâd-ı milletin emel-i yegânesi hukuk-i devlet ve milletin tamam-ı mahfûziyetinden ibaret olduğundan bu emel-i kudsi-i millinin tatmini için son derecede fedakârâne ve azm-perverâne sarf-ı mesai etmenizi sûret-i katiyede ihtar ile her hâlükârda tevfikât-ı ilâhiyeye istinad ve rûhâniyet-i risâlet-penahiden istimdâd eylerim.

18 Şaban 1337/19 Mayıs 1335/19 Mayıs 1919
Mehmed Vahdettin[217]

2.1.3.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Ferid Paşa

Heyet-i vükelânın istifası kabul olunarak mesned-i sadaret tecdîden uhdenize ihale ve meşihat-i İslamiyye dahi Mustafa Sabri Efendi uhdesinde ibkâ edilmiştir. Hâl ve zamanın cümlece malûm olan ehemmiyeti icabınca muamelât-ı devletin selâmet ve sürat-i temşiyetini temin için heyet-i vükelânın hiçbir fırkaya mensub olmayan bitaraf ve mütecanis zevatdan teşkili elzem göründüğünden bu evsafı cami olarak Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesine tevfikan teşkil eylediğiniz heyet-i cedidenin memuriyetleri tasdikimize iktiran etmiştir. Şu ân-ı mühimmede dahilen ve haricen muhat bulunduğumuz mehâlik ve müşkilât vazife ve mesuliyetini müdrik olan heyetinizce piş-i nazar-ı dikkate alınarak hârice karşı hukuk-i devlet ve milletin tamâmı muhafazası ve dahil-i memâlikde sükûn ve intizâmın teminiyle her tarafda nüfûz-ı hükümetin ihsası ve bir zamandan beri efrâd-ı millet arasında devamı kemâl-i teessüfle meşâhid olan âsâr-ı şikâk ve nifakın külliyen izâlesiyle beynel-ahâli ahenk, vahdet ve vifâkın iadesi emrinde lâzım gelen tedâbir ve icrââtda dakika fevt edilmemesi hamiyyet-i vatanperverânenizden şiddetle muntazırdır. Hemân cenâb-ı kadir-i mutlak vatanın selâmeti için masruf olacak mesainizde muvaffak buyursun. Âmin bihürmeti seyyidilmürselin.

22 Şevval 1337/21 Temmuz 1335/21 Temmuz 1919
Mehmed Vahdettin[218]

2.1.3.2. Hükümet Üyeleri[219]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Damat Ferid Paşa		4 Mart 1335
Şeyhülislam	Mustafa Sabri Efendi		4 Mart 1335
	Mustafa Sabri Efendi*		19 Mayıs 1335
	Mustafa Sabri Efendi*		21 Temmuz 1335
Şûra-yı Devlet Reisi	Seyyid Abdülkâdir Efendi		4 Mart 1335
	Ethem Bey**		19 Mayıs 1335
	Rıza Tevfik Bey		24 Mayıs 1335
	Vasfi Efendi**	Adliye Nazırı	29 Haziran 1335
	Mustafa Sabri Efendi**	Şeyhülislam	21 Temmuz 1335
	Rauf Paşa	Eski Mısır Fev. Kom.	11 Ağustos 1335
Dahiliye Nazırı	Cemal Bey	Konya Valisi	4 Mart 1335
	Mehmet Ali Bey	PTT Nazırı	7 Nisan 1335
	Ali Kemal Bey	Eski Maarif Nazırı	19 Mayıs 1335
	Ethem Bey	Ziraat ve Tic. Nazırı	29 Haziran 1335
	Adil Bey	Defter-i Hakanî Emini	21 Temmuz 1335
Hariciye Nazırı	Damat Ferid Paşa		4 Mart 1335
	Damat Ferid Paşa*		19 Mayıs 1335
	Damat Ferid Paşa*		21 Temmuz 1335
Harbiye Nazırı	Abuk Ahmet Paşa		4 Mart 1335
	Şakir Paşa	Bahriye Nazırı	2 Nisan 1335
	Şevket Turgut Paşa	Eski Nafıa Nazırı	19 Mayıs 1335
	Ferid Paşa	Eski Nazır	29 Haziran 1335
	Nâzım Paşa	Divan-ı Harb-i Örfî Reisi	21 Temmuz 1335
	Süleyman Şefik	Ferik	13 Ağustos 1335
Adliye Nazırı	İsmail Sıtkı Bey	Aydın Eski Mebusu	4 Mart 1335
	Cemil Molla Bey	Eski Adliye Nazırı	21 Nisan 1335
	Vasfi Efendi	Eski Evkaf Nazırı	19 Mayıs 1335
	Mustafa Hamdi Ef.	Şûra-yı Devlet Üyesi	21 Temmuz 1335
Maliye Nazırı	Tevfik Bey	Divan-ı Muhâsebat Reisi	4 Mart 1335
	Tevfik Bey*		19 Mayıs 1335
	Ferid Bey**	Nafıa Nazırı	29 Haziran 1335
	Tevfik Bey*		21 Temmuz 1335
Maarif Nazırı	Ali Kemal Bey		4 Mart 1335
	Gelenbevizade Said Bey	Eski Nazır	19 Mayıs 1335
	Gelenbevizade Said Bey*		21 Temmuz 1335
Nafıa Nazırı	Ahmet Avni Paşa	Mirliva	4 Mart 1335

	Şevket Turgut Paşa		2 Nisan 1335
	Şevket Turgut Paşa**		19 Mayıs 1335
	Ahmet Ferid Bey	Mebus	21 Mayıs 1335
	Abuk Ahmet Paşa	Eski Harbiye Nazırı	21 Temmuz 1335
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Ethem Bey	Eski Pos. Tel. ve Tel. N.	4 Mart 1335
	Ethem Bey*		19 Mayıs 1335
	Abuk Ahmet Paşa**		21 Temmuz 1335
	T. Hayrettin Bey	Eski Kudüs Mut.	11 Ağustos 1335
	M. Hâdi Paşa	Ferik	11 Eylül 1335
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Vasfi Efendi	Şûra-yı Evkâf Reisi	4 Mart 1335
	M. Hamdi Efendi	Darülhikmeti İsl. Eski R.	19 Mayıs 1335
	M. Hamdi Efendi*		21 Temmuz 1335
Bahriye Nazırı	Şakir Paşa	Müşir	4 Mart 1335
	Ahmet Avni Paşa	Nafıa Nazırı	2 Nisan 1335
	Ahmet Avni Paşa*		19 Mayıs 1335
	Salih Paşa	Âyan	21 Temmuz 1335
Posta Telg. ve Tel.Nazırı	Mehmet Ali Bey		4 Mart 1335
	Abdullah Bey		7 Nisan 1335
	Abdullah Bey		19 Mayıs 1335
Meclis-i Has Vükelâ Mem.	Şakir Paşa	Eski Harbiye Nazırı	19 Mayıs 1335
	Reşit Akif	Âyan	20 Mayıs 1335
	Ali Rıza Paşa	Âyan	20 Mayıs 1335
	Abdurrahman Şeref Ef.	Âyan	22 Mayıs 1335
	Tevfik Paşa	Âyan-Eski Sadrazam	22 Mayıs 1335
	İzzed Paşa	Âyan-Eski Sadrazam	22 Mayıs 1335
	Haydarizade İbrahim Ef.		24 Mayıs 1335
	Abuk Ahmet Paşa		24 Mayıs 1335
	İsmail Hakkı Paşa	Mebus	24 Mayıs 1335
	Mahmut Paşa	Âyan-Ferik	24 Mayıs 1335
	Rıza Paşa	Âyan-Ferik	25 Mayıs 1335
	Sadık Bey	Emekli Miralay	10 Haziran 1335
	Tevfik Paşa*	Âyan Eski Sadrazam	21 Temmuz 1335
	İzzed Paşa*	Âyan Eski Sadrazam	21 Temmuz 1335
	Ali Rıza Paşa*	Âyan	21 Temmuz 1335

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

2.1.4. Ali Rıza Paşa Hükümeti

2.1.4.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Ali Rıza Paşa

Ferid Paşa Kabinesi'nin vuku'-ı istifasına ve sizin derkâr olan ehliyet ve kifayetinize binaen mesned-i sadaret rütbe-i sâmiye-i vezaret ve müşiri ile uhdenize tevcih ve meşihat-i İslamiyye dahi Haydarizâde İbrahim Efendi uhdesine tefviz olunmuş ve Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi ahkâmına tevfikan teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelâ tarafımızdan tasdik kılınmıştır.

Bir müddetten beri efkâr-ı ahalide hâsıl olup sû-i tefehhüm sebebiyle tezâyüd etmekde bulunan âsâr-ı tefrika ve şikâkın izâlesiyle beyne'l-ahâlî aheng-i vifâk ve vahdetin temini ve dahil-i memâlikde sükûn ve intizâmın takririyle şerâit-i kanuniyye dairesinde intihâbâtın bir an evvel icra vè heyet-i mebusanın ictimaa davet edilmesi matlûb-ı kat'imizdir. Hemân cenâb-ı kadir-i mutlak selâmet-i mülk ü millete hadim olacak teşebbüsât-ı hayriyenizde muvaffak buyursun. Âmin bihürmeti seyyidi'l-mürselin.

6 Muharrem 1338/2 Teşrinevvel 1335/2 Ekim 1919
Mehmed Vahdettin[220]

2.1.4.2. Hükümet Üyeleri[221]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Ali Rıza Paşa		2 Teşrinevvel 1335
Şeyhülislam	Haydarizade İbrahim Ef.		2 Teşrinevvel 1335
Şûra-yı Devlet Reisi	Abdurrahman Şeref Bey	Âyan	2 Teşrinevvel 1335
Dahiliye Nazırı	Mehmet Şerif Paşa		2 Teşrinevvel 1335
	Hazım Bey	Bursa Valisi	8 Şubat 1336
Hariciye Nazırı	Mustafa Reşit Paşa		2 Teşrinevvel 1335
	Safa Bey	Sefir	8 Şubat 1336
Harbiye Nazırı	Cemal Paşa	Ferik-Eski II. Ordu Müf.	2 Teşrinevvel 1335
	Salih Paşa**	Bahriye Nazırı	11 Kânûnsânî 1336
	Mustafa Fevzi Paşa	Ferik	3 Şubat 1336
Adliye Nazırı	Mustafa Bey	Âyan	2 Teşrinevvel 1335
	Kâzım Bey	Mahkemei Temyiz Baş.	8 Şubat 1336
Maliye Nazırı	Tevfik Bey	Âyan	2 Teşrinevvel 1335
Maarif Nazırı	Said Bey		2 Teşrinevvel 1335
Nafıa Nazırı	Abuk Ahmet Paşa	I. Ferik	2 Teşrinevvel 1335
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Hadi Paşa	I. Ferik	2 Teşrinevvel 1335
	Abdurrahman Şerèf Bey**		8 Şubat 1336
Evkâf-ı Hümayun Nazırı	Said Bey**		2 Teşrinevvel 1335
Bahriye Nazırı	Salih Paşa	Âyan-Ferik	2 Teşrinevvel 1335
Meclis-i Has Vük. Mem.	Tevfik Paşa	Eski Sadrazam	11 Teşrinevvel 1335

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

2.1.4.3. Hükümet Programı

Rüfeka-yı mesaimle beraber mesuliyet-i hükümeti deruhte ettiğim zaman memleketin ne halde bulunduğu cümlenizin malûmudur. O esnada hükümet intihabata hemen mübaşeretle Meclis-i Mebusan'ın müsaraaten temin-i içtima ve hükümet-i merkeziyye ile Anadolu arasında peyda olup inkıtaı muhaberat derecesine varan beynunetin izalesi gibi vezaif-i mühimme karşısında bulunuyordu. Bu vezaifin ifasına sarf-ı ikdamat olunarak merkezle Anadolu'nun müraselât ve muharebatı iade edildiği gibi lehülhamd velminne meclis-i âlinizin burada ictimaı dahi müyesser olmuştur. Bundan böyle irade-i milliyenin meclis-i âlinizde tecellisi hasebiyle artık kavaid-i meşrutiyete tamamen tevfik-i harekete hiçbir mâni tasavvur olunamaz.

Taraf-ı hükümetten evvelce neşrolunan beyannamede teşrih edilen makasıd ki siyasî zümrelere karşı bi-taraflıktan ayrılmamak, kavanin-i mevcude ahkâmına tamamiyle riayetkâr olarak bila-tefrik-i cins ü mezheb herkesin kanunen mahfuz olan hukukunu masun tutmak, sükûn ve asayişi halelden vikâyeye ve intizam-ı idareyi mehmâemken temine sarf-ı mâhasal-ı istitaat eylemek, vatanı azizimizin saadet ve selâmeti etrafında bütün hissiyat ve temayülat-ı milliyeyi cem edebilmek inikadına muntazır olduğumuz müsalahanın şeraitini tanzim edecek olan mecliste, saltanat ve millet ve hükümet yekdil ve yekcihet olarak temsil edilmektedir.

İşte efendiler, düstur-ı amal ittihaz olunan şu makasıda daim sadık kalınmıştır. Bunca müşkilat içinde mesai-i vakıadan tahassül eden muvaffakiyatın derecesini takdir-i âlilerine havale ederim.

İdare-i devletin muhtac-ı ıslah olduğu müttefikun aleyh bir hakikattir. Bir asra karib bir müddetten beri zaman zaman devletçe tasavvur olunan ıslahatın tamamen tatbiki ve semeratının hakkıyla iktitafı müyesser olamamıştır. Bunun dahilî ve haricî ilel ve esbab-ı adidesi vardır.

Bu cihetle hükümetçe tarz-ı tatbik ve tevessülü değiştirmek ve bu babda kavaid-i esasat-ı cedide vaz olunmak mecburi görülmüştür. İdare-i vilâyâtta vasi mikyasta tevsi-i mezuniyet usulü ihtiyar olunmak ve bu usul icabınca mecalis-i umumiyyenin salahiyetini tevsi ve hidemat-ı mahalliyeyi uhdesine ihale ve tevdi eylemek, nevahı teşki-

latını bir an akdem mevkii icraya vaz ile idarenin en küçük kısmı olan nahiyeyi memalik-i mütemeddinede mer'î usullere tevfikân bir cüz-i tam şekline koyarak, ona göre icabat-ı hukukiyye ve idariyyesini tayin etmek, ekalliyetlerin hukukunu temine mecalis-i umumiyye ve belediyede temsil-i nisb-i kaidesine tevessül olunmak, kavanin ve nizamat ne kadar mükemmel olursa olsun, tamamiyle ve hakkıyla tatbik olunmadıkça semerat-ı mamule ve muntazıraya dest-res olunamayacağı tahakkuk etmiş bir keyfiyet olmağla umur-ı adliye ve maliye ve nafıa ve inzibatiyede ve hatta idare-i mülkiyyede kavaninin tamamen tatbikini teftiş ve temin eylemek üzere, ecnebi erbab-ı vukufuna müracaatla anlara emri teftişte selâhiyet-i kâfiye vermek. İşte kasdettiğimiz ıslahatın esasları bunlardır. Bu esasatın tatbik ve icrası takarrür ettiği takdirde, lâzım gelen levâyih-i kanuniyyenin meclis-i âlinize takdimi tabiidir.

Umur-ı hariciyeye gelince: Tarafımızdan ve düvel-i mu'telife tarafından imza olunan mütareke mukavelenamesi ahkâmı her tarafça lazimü'r-riaye bir vesika-i beynelmilel olduğundan ahkâm-ı mündericesinden inhiraf edilmemek hükümet-i seniyyece mütehattim görülmekte ve fakat eyyâm-ı mütarekenin temadisinden mütevellid kararsızlık, dahil-i memlekette tereddüdat-ı tezyid ile sükûn-ı kalbin ve hâl-i tabiinin avdetine mâni olmaktadır.

İzmir'in ve havalisinin Yunanlılar tarafından işgal-i nagehanisi misüllü hadisat-ı elimenin aksü'l-amelleri memleketi serâpâ tehyic ve uruk-ı hamiyyeti tahrik etmekte gecikmemiştir. Bu hâl-i galeyan ve tezebzübe hitam verecek, ancak sulh-ı katidir. Davet olunacağımız konferans huzurunda Wilson Prensipleri dairesinde, hukuk-i sariha ve meşruamızın muhafazasına bezl-i makderet-i tamme kılınacaktır. Ümit ederiz ki kavaid-i madelet hakkımızda pâymal edilmeyerek âmâli milliyemiz husul bulur.

Senelerden beri mevcud olan müzayaka-i maliyye esbâb-ı muhtelifeden nâşi mütarekenin bidayetinden itibaren her vakitkinden müşkil bir devreye girmiş ve ma'haza sulhun akdi ile mesail-i maliyenin suret-i halli tayin ve devamlı bir hal te'essüs edinceye kadar her türlü müşkilâta rağmen masarif-i zaruriye-i devletin devam-ı tesviyesi imkânının istihsali elzem bulunmuştur.

Binaenaleyh bir taraftan tasarrufa ve gayr-i müsmir masarifin mümkün mertebe tahfifine itina olunmakla beraber, diğer taraftan vaktin tahammül ve müsaadesi derecesinde tezyid-i varidât çaresine de tevessül edilmek zaruridir.

Vaziyetimizin vehameti, maruz olduğumuz müşkilâtın kesreti ve sizlerin ve bizim vezaifimizin sıkleti, muhtac-ı târif değildir. Ancak azim ve basiretin usri-yusre tahvil edeceğine kanaat-i tammemiz vardır. Adaletin lâ-yetegayyer kavaninine istinad ettikçe tevfikat-ı ilâhiyyenin bizimle beraber olacağına şüphemiz yoktur.[222]

2.1.5. Salih Paşa Hükümeti

2.1.5.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Salih Paşa

Ali Rıza Paşa Kabinesinin vuku-ı istifasına ve sizin derkâr olan reviyyet ve hamiyetinize binâen mesned-i sadaret rütbe-i sâmiye-i vezâret ve müşiri ile uhde-i istihalenize tevcih ve meşihat-i İslamiyye dahi Haydarizâde İbrahim Efendi uhdesinde ibkâ ve takrir kılınmıştır. Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi ahkâmına tevfikan teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelâ tasdikimize iktiran etmiştir. Emel-i yegânem mevrûs-ı ecdadım olan devletimin temin-i vahdet ve selâmetinden ibaret olup bütün efrâd-ı milletimin de aynı his ile mütehassıs olarak menafi-i âliye-i vataniyyeyi muhafaza için taht-ı saltanat ve hilâfet etrafında müctemi ve müttehid bulunacakları meczûmum olduğundan rüfekâ-i mesainizle bil-ittifak bu gayeyi istihsale azm-i metanet ve itidal ve basiretle sarf-ı makdûr ederek hukuk-i meşrûasını müdafaaya azm ve esâsât-ı idâriyesini adalet ve hakkaniyet düsturlarına icâbât-ı asriyeye tevfikan suret-i ciddiyede ıslaha kadir bir millet-i müttehide ve mütemeddine olduğumuzu enzâr-ı ammede fiilen isbât eylemeniz hamiyet-i vataniyyenizden muntazırdır. Hemân cenâb-ı kâdir-i mutlak tevfikât-ı subhâniyesine mazhar buyursun. Âmin bihürmeti seyyidi'l-mürselin.

11 Cemâziyelâhir 1338/8 Mart 1336/1920
Mehmed Vahdettin[223]

2.1.5.2. Hükümet Üyeleri[224]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Salih Paşa		8 Mart 1336
Şeyhülislam	Haydarizade İbrahim Ef.		8 Mart 1336
Şûra-yı Devlet Reisi	Abdurrahman Şeref**	Âyan	8 Mart 1336
	Cemil Bey	Eski Adliye Nazırı	11 Mart 1336
Dahiliye Nazırı	Hâzım Bey	Eski Nazır	8 Mart 1336
Hariciye Nazırı	Safa Bey	Eski Nazır	8 Mart 1336
Harbiye Nazırı	Fevzi Paşa	Eski Nazır	8 Mart 1336
Adliye Nazırı	Celal Bey	Şûra. Dev. Mül. Da. Re .Sa.	8 Mart 1336
Maliye Nazırı	Tevfik Bey**	Âyan	8 Mart 1336
	Faik Nüzhet Bey	Maliye Nezareti Müs.	11 Mart 1336
Maarif Nazırı	Abdurrahman Şeref Bey	Âyan	8 Mart 1336
Nafıa Nazırı	Tevfik Bey	Âyan	8 Mart 1336
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Ziya Bey	Defter-i Hakanî Emini	8 Mart 1336
Bahriye Nazırı	Salih Paşa**	Sadrazam	8 Mart 1336
	Esat Paşa	Ferik	14 Mart 1336
Evkâf-ı Hümayun Nazırı	Ömer Hulusi Efendi	Eski Şeyhülislam	8 Mart 1336

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz atanması yapılmamış

2.1.6. Damat Ferid Paşa Hükümetleri

2.1.6.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Ferid Paşa

Selefiniz Salih Paşa'nın vuku-ı istifası cihetiyle mesned-i sadaret derkâr olan ehliyet ve reviyyetinize binaen uhdenize tevcih kılınmış ve meşihat-i İslamiyye dahi Dürrizâde Abdullah Bey uhdesine ihale edilmiştir. Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi mucîbince teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelâ tasdikimize iktiran etmiştir. Mütarekenin akdinden bed' ile biltedric nokta-i salaha takarrüb eden vaziyet-i siyasiyemizi milliyet namı altında ikâ edilen itişâşât vahim bir hâle getirmiş ve buna karşı şimdiye kadar ittihazına çalışılan tedâbir-i muslihane fâidesiz kalmıştır. Ahiren tebarüz eden vakaya göre bu hâl-i isyanın devamı mazallahü teâlâ daha vahim ahvale masdur olabileceğinden iğtişâşât-ı vakıanın malûm olan mürettib ve müşevvikleri haklarında ahkâm-ı kânuniyenin icrası ve fakat muğfil olarak bu kıyama iltihak ve iştirak etmiş olanlar hakkında afv-ı umumi ilanı ve bütün memalik-i şahanemizde asayiş ve intizamın iade ve teyidi tedabirinin kemal-i sürat ve katiyetle ittihaz ve ikmali ve bilumum teba'-i sâdıkamızın bu suretle de makam-ı hilâfet ve saltanata muhakkak olan merbutiyet-i tağyir-i nâpezirinin teşyidi ve bu cümle ile beraber Düvel-i Muazzama-i mutelife ile gayet samimi revâbıt-i itminan-kârâne tesisine ve menafi-i devlet ve milletin hak ve adalet esasına istinaden müdâfaasına ihtimam olunarak şerâit-i sulhiyenin kesb-i itidal etmesine ve sulhun bir an evvel akdine sarf-ı mekderet edilmesi ve o zamana kadar her türlü tedabir-i maliye ve iktisadiyeye tevessül edilerek müzâyaka-i âmmenin mahmâemken tehvini katiyyen matlûbumuzdur. Cenâb-ı Hakk tevfikât-ı ilâhiyesine mazhar buyursun.

15 Recep 1338/5 Nisan 1336/1920
Mehmed Vahdettin[225]

Vezir-i maâlî-semirim Ferid Paşa

Heyet-i vükelânın istifası kabul olunarak mesned-i sadaret tecdiden uhdenize ihale ve meşihat-i İslamiyye dahi Mustafa Sabri Efendi uhdesine tefviz kılınmış ve Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi ahkâmına tevfikan teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelâ tarafımızdan tasdik olunmuştur. Hemân Cenâb-ı Hakk ve kadir-i mutlak tevfikât-ı subhâniyyesine mazhar buyursun. Âmin bihürmeti seyyidi'l-mürselin.

14 Zilkade 1338/31 Temmuz 1336/1920
Mehmed Vahdettin[226]

2.1.6.2. Hükümet Üyeleri[227]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Damat Ferid Paşa		5 Nisan 1336
Şeyhülislam	Dürrizade Abdullah Bey		5 Nisan 1336
	Mustafa Sabri Efendi		31 Temmuz 1336 [228]
	Nuri Efendi		26 Eylül 1336
Şûra-yı Devlet Reisi	Reşid Bey**	Eski Dahiliye Nazırı	5 Nisan 1336
	İbrahim Ethem Bey**	Eski Tic. Ve Zir. Nazırı	2 Mayıs 1336
	İbrahim Ethem Bey	Eski Tic. Ve Zir. Nazırı	15 Haziran 1336
	Rıza Tevfik Bey		31 Temmuz 1336
	Reşid Mümtaz Paşa**	Dahiliye Nazırı	3 Teşrinevvel 1336
Dahiliye Nazırı	Reşid Bey	Eski Dahiliye Nazırı	5 Nisan 1336
	Reşid Mümtaz Paşa*		31 Temmuz 1336
Hariciye Nazırı	Damat Ferid Paşa		5 Nisan 1336
	Damat Ferid Paşa**		31 Temmuz 1336
Harbiye Nazırı	Mehmed Said Paşa**	Ferik. 5. Kolordu Eski Kumandanı	5 Nisan 1336
	Damat Ferid Paşa**		31 Temmuz 1336
	Hüseyin Hüsnü Paşa	Mirliva	28 Ağustos 1336
Bahriye Nazırı	Mehmed Said Paşa	Ferik. 5. Kolordu Eski Kumandanı	5 Nisan 1336
	Ahmet Hamdi Paşa**	Erk. Har. Um. Reisi	31 Temmuz 1336
Adliye Nazırı	Ali Rüşdi Efendi	Mah. Tem. İstidâ Dâ. Re.	5 Nisan 1336
	Rumbeyoğlu Fahreddin Bey**	Maarif Nazırı	20 Temmuz 1336
	Ali Rüşdi Efendi		31 Temmuz 1336
Maliye Nazırı	Reşâd Bey**	Bahriye Muhasebecisi	5 Nisan 1336
	Reşad Bey	Bahriye Muhasebecisi	22 Nisan 1336
	Nazif Bey**	Maliye Vekâleti Müs.	31 Temmuz 1336
	Nazif Bey	Maliye Vekâleti Müs.	18 Ağustos 1336
	Sabri Bey	Eski Nazır	26 Eylül 1336
Maarif Nazırı	Rumbeyoğlu Fahreddin Bey	Hariciye Müsteşârı	5 Nisan 1336
	Hâdi Paşa		31 Temmuz 1336
	Hâdi Paşa**		21 Eylül 1336
Nafıa Nazırı	Cemil Paşa	Doktor	5 Nisan 1336
	Zeki Paşa	Harbiye N. Ad. Da. Re.	31 Temmuz 1336
Ticaret ve Ziraat Nazır	Hüseyin Remzi Paşa	Ferik	5 Nisan 1336
	İbrahim Ethem Bey**	Şûra-yı Devlet Reisi	26 Haziran 1336
	Cemal Bey	Sadaret Müsteşarı	31 Temmuz 1336
	Hâdi Paşa	Maarif Nazırı	21 Eylül 1336
Evkâf-ı Hümayun Naz.	Osman Rifat Paşa	Ferik	5 Nisan 1336
	Hilmi Paşa		31 Temmuz 1336

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

2.1.7. Tevfik Paşa Hükümeti

2.1.7.1. Hatt-ı Hümayun

Vezir-i maâlî-semirim Tevfik Paşa

Selefiniz Ferid Paşa'nın ahval-i sıhhiyesinden dolayı vuku bulan istifası kabul olunarak mesned-i sadaret uhde-i istihalinize tefviz ve meşihat-i İslamiyye dahi Nuri Efendi uhdesinde ibka edilmiş ve Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi hükmüne tatbikan teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelânın memuriyetleri tasdikimize iktiran etmiştir. Cenab-ı kadir-i mutlak azze şanuhu mesai-i masrufanızda tevfikat-ı celile-i subhaniyesine rehber ve muin buyursun. Âmin bihürmet-i seyyidi'l-mürselin.

8 Sefer 1339/21 Teşrinevvel 1336/1920
Mehmed Vahdettin[229]

2.1.7.2. Hükümet Üyeleri[230]

Nazırlar	Adı	Görevi	Atama Tar.
Sadrazam	Ahmet Tevfik Paşa		21 Teşrinevvel 1336
Şeyhülislam	Nuri Efendi*		21 Teşrinevvel 1336
Şûra-yı Devlet Reisi	Mustafa Arif Bey	Eski Dahiliye Nazırı	21 Teşrinevvel 1336
	Tevfik Bey	Eski Nafıa Nazırı	19 Ağustos 1337
Dahiliye Nazırı	Ahmet İzzed Paşa	Eski Sadrazam	21 Teşrinevvel 1336
	Mustafa Arif Bey**	Şûra-yı Devlet Reisi	23 Nisan 1337
	Ali Rıza Paşa	Eski Sadrazam	12 Haziran 1337
Hariciye Nazırı	Sefa Bey	Eski Nazır	21 Teşrinevvel 1336
	Ahmet İzzed Paşa	Eski Sadrazam	12 Haziran 1337
Harbiye Nazırı	Ziyaeddin Paşa	Eski Nafıa Nazırı	21 Teşrinevvel 1336
Adliye Nazırı	Hüseyin Kâzım Bey**	Eski Tic ve Zir. Nazırı	21 Teşrinevvel 1336
	Arif Hikmet Paşa	Eski Nazır	27 Teşrinevvel 1336
	Kâzım Bey	Şu. Dev. Mülk. Dai. Re.	19 Ağustos 1337
	Mustafa Nuri Bey	Eski Nazır	3 Temmuz 1338
Maliye Nazırı	Raşid Bey	Eski İaşe Nazırı	21 Teşrinevvel 1336
	Abdullah Bey**	Nafıa Nazırı	22 Kânûnsânî 1337
	Abdullah Bey		9 Şubat 1337
	Faik Nüzhet Bey	Eski Maliye Nazırı	13 Ağustos 1337
	Tevfik Bey**	Şûra-yı Devlet Reisi	14 Nisan 1338
Maarif Nazırı	Mustafa Reşit Paşa	Eski Hariciye Nazırı	21 Teşrinevvel 1336
	Raşid Bey	Maliye Nazırı	22 Kânûnsânî 1337
	Mustafa Arif Bey**	Şûra-yı Devlet Reisi	12 Haziran 1337
	Abdullah Bey	Eski Maliye Nazırı	13 Ağustos 1337
	Said Bey	Eski Maarif Nazırı	19 Ağustos 1337
Nafıa Nazırı	Abdullah Bey	Eski İstanbul Valisi	21 Teşrinevvel 1336
	Ali Rıza Paşa	Eski Sadrazam	9 Şubat 1337
	Ali Rıza Paşa**		12 Haziran 1337
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Hüseyin Kâzım Bey	Eski Mec. Meb. Re. Ve.	21 Teşrinevvel 1336
	Sefa Bey	Hariciye Nazırı	12 Haziran 1337
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Nuri Efendi**	Şeyhülislam	21 Teşrinevvel 1336
	Hüseyin Kâzım Bey	Eski Ticaret ve Zir. N.	12 Haziran 1337
	Said Bey**		19 Ağustos 1337
	Raşid Bey	Eski Maarif Nazır	11 Temmuz 1338
Bahriye Nazırı	Salih Hulusi Paşa	Eski Sadrazam	21 Teşrinevvel 1336
	Ziya Paşa**	Harbiye Nazırı	23 Nisan 1337
	Salih Hulusi Paşa	Eski Sadrazam	12 Haziran 1337

* İbkaen atanan ** Vekâleten atanan *** Henüz ataması yapılmamış

2.1.7.3. Hükümet Programı

İktihâm-ı hükümetle milletin say-ı samimîsine tevakkuf eden müşkilât önünde idare-i hükümeti deruhde eden heyetimiz Cenâb-ı Hakk'ın tevfikâtına ve resul-ü muhteremenin ruhaniyetine ve padişahımız efendimizin devam-ı teveccüh ve itimadına istinâd ediyor. Kabine bu müşkilâtı bütün netâyic-i muhtelemesiyle takdir eden efkâr-ı umumîye-i milletle matbuattan heyetimizin hüviyyetini ifade eden samimiyet ve ciddiyeti yanıltmayacak olan bir müzaherete muntazırdır. Hükümet evvelemirde mevcudiyet-i siyâsiyyemize tahmil edilen pek girân-i şerait-i sulhiyye karşısındadır. Bu vaziyet-i mübremenin sevk edeceği fedakârlıklara Düvel-i Mutelife-i Muazzamanın dahi şiddetle alâkadar bulunduğu menâfi-i müsellemâtın tekabül edeceği ümidinde ve bu suretle asayiş-i cihanın husulüne masruf olan mesaisinde düvel-i müşarünileyhimin hayrhâhâne müzaheretlerine mazhar olacağı kanaatindedir. Bünye-i vatanda hadis olan ve mevcudiyeti devleti gayr-i muayyen avâkıba doğru sürükleyen ikiliği vakar-ı devlet ve millet ile mütenâsib surette bertaraf ederek mevcudiyet-i milliyemizi sıyanet ve temin etmek heyetimizin ilk vazifesi olacakdır.

Siyaset-i dahiliyedeki düstur icraat-ı kânunlara mer'iyette hadd-i azam ile itina göstererek kânunu hâkim kılmak ve bir zamandan beri tahaddüs ve temadi eden gayr-i kanunî harekât ve sûi istimâlâta badeezin imkân-ı vuku' bırakmamakdan ibaret olacakdır. Binaenaleyh heyetimiz hukuk ve masuniyet-i şahsiyyeye hürmet ederek halka ihsas-ı itimat etmeği en müteenni bir vazife bilir. Bu maksatladır ki efkârı tazyik eden serbesti-i tenkide mâni olan sansürün âtiyen refi hükümetçe mültezemdir. Ancak nezaket ve vahamet-i zamanı lâyıkıyle takdir etmesi lâzım gelen matbuatın meşru ve makul suretde ve vakar ve ciddiyet dairesinde tenkidât ile iktifa edüp memlekette ihtilâl-i şiraze-i efkâr u amal edecek neşriyatta bulunması da memul ve muntazırdır.

Siyaset-i maliyede takib edilecek olan hatt-ı hareket zâid masrafdan ve bunun netâyici olan felâket-i iktisâdiyeden memleketi korumak ve menba'-i varidat ile mütevazin bir bütçe vücuda geti-

rerek devletin hâdise-i harb üzerine haleldar olan itibar-ı malîsini iade ve takviye etmekden ibarettir.

Siyaset-i adliye; hükümet, mehâkimin istiklâli ve hükkâmın masuniyet-i hukuk ve haysiyyeti esbabının temini olacakdır.

Hükümet ile milletin hem-dest-i vifâk olarak ifâ-yı vazife etmesi vücubuna kâni olan heyetimiz Kanun-ı Esasi'nin mukteziyâtına tevfikan muâhede-i sulhiyenin şekl-i kanunîde tasdikini mümkün kılmak üzere temin-i vahdete matûf teşebbüsün husulü ânında meclis-i umûmi'yi içtimaa davet edecekdir.

El-hâsıl muahede-i sulhiyenin imzasıyla açılan yeni devrin ilcââtına tevfik-i icraat ile maliye, maarif, nafıa, ziraat, ordu ve jandarma gibi bilcümle aksam-ı idarede memleketin kabiliyet-i hayâtiyesini teyîd ve tezyid edebilecek suretde tadilât ve ıslahat vücuda getirmek ve alelhusus teşkilat-ı mülkiyyeye ekalliyetlerin bile alâkadar olduğu idareye iştirakini temin eder suretde işleyebilecek bir cihaz-ı hükümet şeklini vermek maksadımızın en mühimlerindendir. Ve min-Allahu'-tevfik.[231]

2.2. Hükümet Programlarının Meclis-i Mebusan'daki Yankıları

Talât Paşa Hükümeti'nin istifasından sonra kurulan ve bir geçiş dönemi özelliğini taşıyan Ahmet İzzed Paşa Hükümeti'ne ait programın 19 Kasım 1918'de okunmasından sonra tartışmalara geçilmiştir.

Hükümet programı dolayısıyla mebuslar çeşitli ülke sorunları hakkındaki görüşlerini açıklamışlardır.

Uzun savaş yılları çok uluslu bir yapıya sahip olan imparatorlukta iç barışı bozucu bazı gelişmelere yol açmıştı. Bunu gören hükümet, iç barışı sağlayacak önlemler alacağını belirtmiş, bu konudaki yaklaşımını da yasaların eksiksiz uygulanması olarak formüle etmiştir. Bu noktadan hareket eden Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi; hükümetin Kanun-ı Esasi'yi eksiksiz uygulamasını istiyordu. Zira Kanun-ı Esasi'de birçok Avrupa ülkesinin anayasalarında bulunmayan hakların ve özgürlüklerin olduğunu belirtiyordu.[232] Artin Efendi'ye göre, Kânun-i Esasi bireylerin seyahat, yerleşme özgürlüğünü kısıtlamamakta, onların yargılanmadan cezalandırılmasına, tutuklanmasına, sürgüne gönderilmesine izin vermemekteydi. Mal ve mülk güvence altına alınmıştı. Hiçbir kimse bunlara saldıramayacağı gibi mal sahibinin rızası olmadan mal ve mülkün el değiştirmesi de söz konusu olamazdı. İnanç, eğitim ve basın özgürlüğü vardı.[233] Aynı konuya değinen Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey ise bir ülkede haksızlık, zulüm ve baskının var olması halinde o ülkede iç barışın kurulamayacağını belirterek; iç barışın ancak haksızlıkların ortadan kaldırılması, mazlumların haklarının korunması, bireylere karşı devlet güvencesinin sağlanması ve mutlak adaletin yerine getirilmesi ile sağlanabileceğini vurgulamıştı. Şemsettin Bey, Birinci Dünya Savaşı süresince mutlak adaletin zedelendiği, binlerce suçsuzun kendi devletinin bireyleri tarafından ezildiği kanısındaydı. Uygulanan yanlış politikaların ülkeyi elektriklendirdiğini, en ufak bir "şerare"nin büyük olaylara yol açacağını vurguladıktan sonra; hükümetin herkese yasaların mutlak bir tarafsızlıkla uygulanacağı güvencesini ve imajını vermesini istiyordu. Böyle bir politikanın iç barışı sağlayacağı gibi Osmanlı unsurlarının "müttehid ve asri millet" olarak görülmesine de yardımcı olacağını, böylece imparatorluğun "birçok felaketli hükümlerden" korunacağını belirtiyordu.[234]

Trabzon Mebusu Mehmed Bey ise, savaş boyunca ülkedeki zulüm ve yolsuzlukları inceleyip yapanları cezalandırmayı meclise tavsiye etmediği için hükümeti eleştirir. Zira savaş boyunca birçok insanın kendi çıkarları uğruna yasadışı uygulamalara yöneldiğini, halka eziyet ettiğini belirttikten sonra ülkede yapılan tüm kötülüklerin önce İttihad ve Terakki'ye, sonra da Türk ulusuna fatura edildiğini, oysa Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzlerce yıldan beri kendine sığınan çeşitli ulusları tebalığı altında yaşattığını; o nedenle Osmanlı ülkesinde yapılan her kötülüğün İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ve Türklere fatura edilemeyeceğini, bu işleri yapanların kimliklerinin saptanarak açıklanmasının daha doğru bir iş olacağını belirtir ve bozguncu propagandaların da durdurulmasını ister. Bunlar yapılmaz ise, suç işleyenler halk arasında serbestçe dolaşmaya devam ederse, ülkede iç barışın kurulamayacağına dikkati çeker.[235]

İç barışın kurulması yanında hükümet programındaki "Bütün anasır memleketin mukadderatına iştirak ettirilecektir" yargısı da kimi mebuslar tarafından eleştirilir.

Şemsettin Bey bunun anayasal bir zorunluluk olduğunu belirterek savaş sırasında yapılan bazı uygulamaları anımsayıp böyle bir yargıya varmanın doğru olmadığını, Türk ulusunun kendisiyle ortaklaşa hareket etmek isteyen tüm unsurları kendisinden saydığını, kimseye karşı kin beslemediğini, ülkedeki herkesin eşit olduğunu vurgular.

Hükümet programında, Arap vilayetlerine muhtariyet verileceğinin belirtilmesi mebuslar tarafından olumlu bulunmuştur. Şemsettin Bey; "Bu gün Arapların reyine müracaat suretiyle kendilerine dahilî muhtariyet vermekle Arap ve Türk milleti arasında hiçbir zaman bir buhran-ı kati bir ayrılık husule gelmeyecektir. Her iki millet yine Hilafet-i Osmaniye etrafında toplu kalacaktır. Çünki Arap ve Türk milletini birleştiren Kur'an'dır" diyerek muhtariyete sıcak bakmaktadır.[236]

Savaş boyunca cephelere yakın bölgelerden daha güvenli iç bölgelere büyük göçlerin olduğunu belirten Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, bu insanların güçlükler içinde yaşadığını öne sürerek, hü-

kümet programında bunların kurtarılmasına yer verilmemesini eleştirmiştir.[237]

Meclis-i Mebusan'ın çalışmadığı sıralarda hükümetin ihtiyaç duyduğu yasaları çıkarmasına olanak sağlayan geçici yasa çıkarma işlevi Artin Efendi tarafından eleştirilmiştir. Çağdaş dünyada çok az sayıda devlet tarafından benimsenen bu uygulamanın "anayasa bahçesine dikilmiş bir çalı" olduğunu belirterek, hükümetin bu çalıyı kökünden söküp atmasını istemiştir. Sıkıyönetimin zorunlu hallerde başvurulan bir uygulama olduğunu belirten Artin Efendi, bu uygulamanın hükümetin keyfine bırakılmamasını, meclisin oyu alındıktan sonra uygulanmasını, meclisin benimsemediği bir sıkıyönetimin geçersiz sayılmasını istemiştir.

Artin Efendi hükümetin görevinin kendi yurttaşlarının can güvenliğini korumak olduğuna dikkati çekerek, idam cezalarının hafifletilmesini isterken de şöyle demiştir: "Şimdiye kadar biz idam kararı vermekte gayet israf eyledik. Bu hususta birçok kanunlar yaptık. İdam, idam, idam... Hükümetin vazifesi, kendini teşkil eden efradın hayatını idame etmek olduğu halde, hükümet kendi vazifesinin hilafına olarak insanların idamı ile meşgul oluyor. Bendeniz esasen idam cezasının bütün bütün aleyhtarıyım ... Bizim ahvalimize ve bazı hususata binaen şu kadarını kabul edebilirim ki, idam cezası şer'-i şerifin göstermiş olduğu daireye mahdud ve münhasır kalsın... Ben bir adam öldürmeyi bir dereceye kadar kabul edebilirim. Fakat güneşe durdun idam, gölgeye döndün idam... Bunu katiyen kabul edemem. Bunun için teklif ediyorum ki idam kararı için şer'-i şerifin tayin ettiği hududun haricine çıkılmamalı... Ne kadar idam kararı sadır olmuş ise küreğe tahvil edelim ve bu suretle hemcinsimizin kanı ile kendimizi telvis etmeyelim." Artin Efendi "bu ciheti(n) de kabinenin programlarına ithal" edilmesini temenni ettiği gibi savaş ilanının da meclisin onayına bırakılmasını istemiştir.[238]

Mebusların bu eleştirilerini Sadrazam Ahmet İzzed Paşa yanıtlamıştır.

Ahmet İzzed Paşa, geçici yasaların yapılmasına izin veren uygulamadan tümüyle vazgeçmeyeceklerini, zorunlu olmadıkça da bu

yola başvurmayacaklarını, iç barışı sağlamak için "mutlak adalet"i vaat ettiklerini, mahkeme hükümlerini mutlak yerine getireceklerini, bunu yaparken ölçülü davranacaklarını, imparatorlukta anarşi yaratmamaya özen göstereceklerini, bunun için sadece hükümetin çalışmalarının yeterli olamayacağını, toplumun tüm kesimlerinin de ölçülü hareket etmesini istemiştir. Wilson ilkelerinin savaşları önleyeceği kanısında olan Ahmet İzzed Paşa, savaş ilanının meclisin onayına verilmesi isteğine pek sıcak bakmamıştır.

Meclis üyelerinin genel tavrı hükümetin "herkesin arzu ettiği sulhu" yapmaktan başka bir şey yapamayacağı, hükümet programındaki amaçları gerçekleştiremeyeceği doğrultusundadır. Zira hükümet herhangi bir partiye dayanmıyordu. Tüm bu tartışmalardan sonra güvenoylamasına gidilmiş; oylamaya katılan 131 mebustan 121'inin kabul oyu ile hükümet meclisten güvenoyu almıştır.

Uzun bir İttihad ve Terakki hükümetleri döneminin ardından gelen ve herhangi bir partiye dayanmadığını belirten Ahmet İzzed Paşa Hükümeti'nin uzun süre görevde kalmasını beklemek olanaklı değildi. Zira bu hükümetten ne İttihatçılar, ne de karşıtları memnun kalacaklardı. Hükümet içinde bulunan İttihatçı üyeler yandaşlarına daha yumuşak davranılmasını sağlamaya çalışırlarken, karşıtları yılların biriktirdiği kinle İttihatçılardan hesap sorulmasını, onların cezalandırılmasını isteyecek ve iktidarı tümüyle ele geçirebilmek için son derece yıkıcı bir muhalefet politikası izleyeceklerdir. Ülkenin içinde bulunduğu ortamda "bekle gör" politikasını benimseyen azınlıklar da muhalefete destek vermekte gecikmeyeceklerdir.

Hükümet ile meclis arasındaki tartışmalarda padişah da gerekli desteği vermeyince, hükümet Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra istifa etmek zorunda kalmıştır.

Ahmet İzzed Paşa'nın istifası üzerine sadrazamlığa atanan (11 Kasım 1918) ve deneyimli bir devlet adamı olan Ahmet Tevfik Paşa hazırladığı hükümet programını 18 Kasım 1918'de Meclis-i Mebusan'ın görüşüne sunmuştur.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin programı tartışılırken azınlık sorununun önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Halep Mebusu Artin

Boşgezenyan Efendi "Sulh güneşi alîm başını ufuktan göstermeye başladı. Yakında galip ve mağlup her millet sulh masasının etrafında çevrilecek... O masanın başına biz elimiz boş gitmeyelim. Kendimizi müdafaa edecek hukukumuzu muhafaza eyleyecek bazı istihrazat ile gidelim" dedikten sonra, Türk ulusunun uygarlık ve politik arenada suçlu mevkiinde bulunduğunu, ortada Osmanlı tarihinin en matemli ve en kızıl sahifesini teşkil eden büyük bir cinayet olduğunu, yerleri ve gökleri inleten bu cinayetin de "Ermeni kıtali" olduğunu belirtiyordu. Artin Efendi, bu olaylardan sorumlu olanların Türk ulusu değil, o sırada yönetimde bulunan hükümet ve onun yandaşları olduğunu söylüyordu. Dolayısıyla Ermeni olaylarını kabul ediyor, ancak ulus yerine hükümeti suçlamayı politik tavrına daha uygun görüyordu. Zira Artin Efendiye göre "aslen Ermeni yurdu olduğu halde değil, Ermeni Hıristiyan namına bir Asuri, bir Keldani bulunmayan" vilayetlerin olduğunu, 70-80 bin Ermeninin yaşadığı yerlerde 70-80 kişinin kalmadığı tezini savunarak; hükümetin vakit geçirmeden savcılara emir verip bu cinayetleri araştırmasını, sadece suç işleyenlerin değil, suçlulara yardım edenlerin de cezalandırılmasını, haksızlığa uğrayanlara tazminat verilmesini istiyordu[239]. Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendi de yurtdışında yaşayan, ülkede çeşitli evlerde uygunsuz koşullarda çalıştırılan Ermenilerin sorunlarına çözüm bulunmasını istiyor, "Ermeni milletinde namus bittiği gibi servet de kalmamıştır" diyerek, son derece dramatik bir tablo çiziyor ve Ermeni sorununun barış masasına oturulmadan çözümlenmesini istiyordu.[240] Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi ise, Ermeni sorununun kimi kişilerin algıladığı gibi küçük bir sorun olmadığını, "cihanı heybet ve fecaat ile tedhiş etmiş, titretmiş bir mesele" olduğunu vurgulayarak bu sorun çözümlenmeden Osmanlı Devleti'nin "ne idarî, ne de o günki ve gelecekteki" sorunlarının çözümlenemeyeceğine dikkati çekiyordu. Nalbantyan Efendi, eğer ortada suç var ise suçluların cezalandırılmasının doğal olduğunu, ancak birkaç kişinin yaptığı eylemlerden dolayı tüm bir milletin cezalandırılmasının yanlış olduğunu söylüyordu.[241]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların görüşlerini de Aydın Mebusu Emenuel Efendi açıklıyordu.

Emenuel Efendiye göre, Osmanlı İmparatorluğu "...pek acı ve tarihi bir zamanda" bulunuyordu. Zira o "Büyük bir savaşa girmişti. Ancak bu savaşa nasıl girildiği hâlâ bilinmemektedir. Osmanlı hükümeti toplumu savaşa sürükledi. Bu savaşa katılmayanları cezanlandırdı, mahvetti" diyerek farkında olmadan hükümet uygulamalarına meşruiyet kazandırıyordu.

Emenuel Efendi, İttihatçıların meşrutiyeti ilanı üzerine benimsedikleri "ittihad-ı anasır" programına uymadıklarını, bu programa uyulmadığı takdirde devletin ve milletin kurtulamayacağını vurguluyordu.

Hükümet programındaki "Bila-tefrik-i cins ve mezheb kanun tatbik edilecektir" sözlerini de eleştirip "Biz bu sözü yüz senedir işittik, işitiyoruz" diyerek programa güvenmediğini ima ediyordu. Programdaki "hukuk-i cemaat" kavramını da yetersiz buluyor, bunun istibdat döneminden kalma bir yaklaşım olduğunu, hükümetin çağdaş dünyada geçerli olan milliyetlerin hukukundan bahsetmesini istiyordu.[242]

Azınlık mebuslarının bu tavrına karşı en sert tepkiyi Muş Mebusu İlyas Sami Efendi göstermiştir. Özellikle Ermeni olaylarının nasıl çıktığı konusu üzerinde duran İlyas Sami Efendi, Birinci Dünya Savaşı başlayınca hükümetin seferberlik ilan ederek kendi yurttaşlarını silah altına aldığını, en iyi silahları sınırlarda bulunan Ermenilere ve Rumlara verdiğini, fakat daha sonra bunların o silahları düşman yerine kendi yurttaşlarına karşı kullandıklarını, Karakin ve Papazyan Efendi'nin savaş başlayınca hükümete bir telgraf yazarak isteklerinin kabul edilmesini, aksi takdirde "Müsellah kuvvetlerimizle Rusya'ya müsellahan muavenet edecek, gayri müsellah kuvvetlerimizle de mesail-i dahiliyeyi vezaif-i hükümeti daima işgal edeceğiz" diyerek dayatma içine girdiklerini, bununla da kalmayıp yanında bulunan güçlerle Osmanlı ordusuna saldırdıklarını ve onu, Rus ve Ermeni ateşi arasında bıraktığını, Van'da yaşayan halkın %70'inin mahvolduğunu açıklamıştır.

İlyas Sami Efendi, Wilson ilkeleri ortada iken, Kânûn-i Esâsi yürürlükteyken, yurdun düşman çemberi ile sarıldığı bir dönemde silahla hak aramaya kalkışmayı "namussuzluk" olarak nitelendirmiştir.[243]

Mebuslar, mütareke konusunu da ele alarak tartışmaya açmışlardır. Divaniye Mebusu Fuat Bey, İtilaf devletlerinin kendilerinin imzalamış oldukları koşullara uymadıklarını, İstanbul'a silahlı asker çıkardıklarını, Makriköy'ü, İskenderun'u, Musul'u işgal ettiklerini, girdikleri yerlerdeki bazı evleri, resmî binaları, şahıslara ait yerleri, özel ve resmî daireleri, cemaate ait bazı yerleri adım adım ele geçirdiklerini belirttikten sonra; "Evet biz mağlubuz. Biz böyle mağlup bir vaziyette bulunurken elimizden kılıcımızı aldılar. Fakat elimizde bugün ancak hak ve adalet vardır ve biz bunu her zaman isteyeceğiz. Vaziyetimizi, hukukumuzu daima müdafaa edeceğiz..." diyerek İtilaf devletlerinin politikasına karşı çıkıyor ve bunların davranışını "Bu işgal-i askerî değil, bu adeta istiladır, daha doğrusu ilhaktır" diyerek teşhisini yalın bir şekilde ortaya koyuyordu.[244]

İstanbul Mebusu Fethi Bey de aynı konuya değinirken hükümetin yaklaşım biçimine karşı çıkıyor ve hükümet üyelerinin mütareke metnini okumadıklarını, maarif nazırının konuşmalarından haraket ederek "Buyurdukları herhangi bir noktayı işgal tabiri hiçbir zaman İstanbul'un bugünkü haline kabil-i tatbik değildir. Binaenaleyh eğer hükümet bu fikir ve zan ile hareket ediyor ise, ecnebilerin bundan istifade ederek memleketimizi yavaş yavaş işgal-i askerî altına almalarına katiyen hayret etmemek" gerektiğini belirtiyordu.[245] Fethi Bey, harbiye nazırının Taksim Kışlası'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesine yaklaşım biçimini de eleştirmiş; "Harbiye Nazırı Paşa Hazretleri: Ora da zaten Fransız malıdır dediler. Bu nasıl lakırdı? Bir defa Taksim Kışlası ile meydanı bir Osmanlı şirketine Maliye Nezareti tarafından devredilmiştir. Şirkette Maliye Nezareti'nin de iki yüz bin liralık sermayesi vardır. O şirket Osmanlı şirketidir... O şirketin içerisinde Fransız sermayesi bulunmuş olmakla hiçbir zaman Fransız hükümeti askeriyyesi o şirketin emval ve emlakine va'zülyet edemeyeceğine" dikkati çekerek, "Eğer bu mülahazaya binaen Taksim Kışlası'nın işgaline müsade edilmiş ise buna teessüf edilmek lazım gelir" demiştir. Trabzon Mebusu Mehmet Bey ise; hariciye nazırının ülkenin nerelerinin işgal edildiğini bilmediğini, mütarekenin uygulama biçiminin

ülkeyi askerî işgal altına almak doğrultusunda geliştiğini, hükümetin bunu göremediğini iddia ederek; mütarekenin bu doğrultuda uygulanmasına izin veren bir hükümetin barış masasında daha fazla müsamahakâr davranacağından, dolayısıyla da Osmanlı haklarının yeterince korunamayacağından endişe duyuyordu.[246]

Mebuslar, hükümetin kuruluşu sırasında sadrazamın izlediği yöntemden de rahatsızlık duyuyorlardı. Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey; sadrazamın meclisle görüşmemesini meşruti kurallara aykırı bir davranış olarak yorumlarken, Trabzon Mebusu Mehmet Bey de kimi hükümet üyesinin meclisin varlığını meşru görmediğini, hükümetin gücünü meclisten alacağı yerde "hükümdarlık makamı"ndan almayı yeğlediğini belirtiyordu. Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey ise hükümet üyeleri arasında görüş birliği olmadığını, böyle bir hükümetin "Milletin mukadderatını tayin etmek için vaziyeti ve icap eden hukuku tamamen tayin etmekten aciz" olduğunu söylüyor ve adliye nazırının ülkenin içinde bulunduğu somut koşullar nedeniyle yeterli olamayacağına dikkatleri çekiyordu.[247]

Hükümet üyeleri ise kendi görüşlerini açıklarken şu noktalar üzerinde duruyordu:

Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey mütarekeye sahip çıkmıyordu. Bu mütarekeyi biz yapmadık "Herhalde bilirsiniz ki hüküm galibindir... Mütarekede bazı maddeler vardır ki o maddeler türlü türlü tefsir olunabilinir" diyerek işgalleri onaylayıcı, İtilaf devletlerinin politikasını doğrulayıcı, tam bir teslimiyetçi tavır sergiliyordu. Zira o "Biz hükmedecek değiliz. Çünkü mağlup mevkiindeyiz. O nedenle de yenen devletlerin her isteğini kabul etmek zorundayız" gibi bir saplantı içindeydi.[248] Rıza Tevfik Bey çağdaş dünyada egemen olan görüşün ulusalcılık olduğuna da dikkati çekerek hükümetin de bu görüşü benimsediğini, kilise, okul vb. sorunlara gayet sıcak yaklaştığını belirterek azınlıklara göz kırpıyordu.

Şûra-yı Devlet Başkanı Şerif Paşa ise mütarekenin uygulanmasında ortak bir politika oluşturabilmek için Hariciye Nezareti'nde yerli ve yabancı subaylardan bir büro kurulduğunu, İstanbul'da askerî binaların işgal edilmediğini, İtilaf devletlerinin birkaç tabur

askerinin olduğunu, onların da bazı yerlere yerleştirildiğini belirterek, başta İstanbul olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerindeki işgal hareketini örtmeye çalışıyordu.[249]

Bu tartışmalardan sonra hükümet programı mebusların oylarına sunulmuştur. Ancak oylamaya katılan mebus sayısı yeterli olmadığı için (114 mebus katılmıştı) oylama ertesi güne bırakılmıştır. 19 Kasım'da 124 mebus oylamaya katılmış; 7 çekimser, 26 ret, 91 kabul oyu ile Tevfik Paşa Hükümeti Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu almıştır

Osmanlı İmparatorluğu parlamentosunun görüştüğü son hükümet programı Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin programı olmuştur.

Sadrazam Ali Rıza Paşa 9 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'a gelerek programını okumuştur. Okuma işlemi bitince Hamdullah Suphi Bey'in önerisi, mebusların onayı üzerine tümü de 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanacak olan Büyük Millet Meclisi'nde görev alarak yeni Türkiye Devleti'nin kurulmasında aktif görev üstlenecek Necati Bey (Erzurum), Muhtar Bey (İstanbul), Celalettin Arif Bey (Erzurum), Rauf Bey (Sivas), Şeref Bey (Edirne), Mehmed Vehbi Efendi (Konya), Yusuf Kemal Bey (Kastamonu), Hamdullah Suphi Bey (Antalya), Ömer Lütfü Bey (Amasya) gibi mebuslar söz alarak, program, dolayısıyla da ülkenin kimi sorunları hakkındaki görüşlerini açıklamışlardır.

Bu dönemin en önemli sorununu Mondros Mütarekesi oluşturuyordu. Mütarekenin mimarlarından Rauf Bey bu konunun üzerinde dururken şunları söylüyordu: "Osmanlı Devleti Wilson ilkelerine dayanarak mütarekeye talip olmuştur, ilan edilen hükümlerin dışında gizli hüküm yoktur, kesin barışa ulaşmak için geçilmesi zorunlu bir aşama olan bu mütareke ne yazık ki kendinden beklenen verememiştir. Halk barış ortamının oluşacağını beklerken tam tersiyle karşılaşmıştır, uygulamalar ülkeyi doğal olmayan bir hale sokmuştur. Osmanlı milleti mütareke koşullarına saygı gösterdiği halde diğer devletler bu saygıyı göstermemişlerdir. Osmanlı halkı her ne kadar savaşta yenilmiş ise de ulusal haklarını korumaktan geri kalmayacaktır."

Rauf Bey, Musul'un, Adana, İzmir ve çevresinin Balıkesir ve Ayvalık'ın mütareke koşullarına aykırı olarak işgal edilmesiyle Türk halkının beklentisi olan "sulha sükûna" kavuşma umudunun karardığını, İzmir'de yedi-sekiz bin Müslümanın katledildiğini, hükümetin bu katliamlara seyirci kaldığını, bunun üzerine halkın ırz ve namusunu korumak amacıyla silahlanarak Kuva-yı Milliye'yi oluşturduğunu, bu gücü halkın kendi iradesiyle yarattığını vurguladığı gibi, Kuva-yı Milliye güçlerinin ülkenin iç güvenliğini bozmadığını da belirtmiştir. Rauf Bey "İslam ümmetinin", "Osmanlı milletinin" amacının padişahın mevkiini güçlendirmek, "Hilafet-i İslamiyye" makamının dokunulmazlığını sağlamak, açıklanan ilkeler çerçevesinde Osmanlı topraklarını korumak, bu topraklar üzerindeki halkın özgürce gelişmesini sağlamak olduğunu söyledikten sonra, bu kadar felaketten sonra dünyaya karşı kılıç çekecek hiçbir ahmağın olmadığını vurgulamıştır.[250]

Şeref Bey, mütareke; barış imzalanıncaya kadar silahların bırakılması anlamına gelen diplomatik bir belge özelliği taşıdığı için tarafların belgedeki koşullara uymasının diplomatik bir zorunluluk olduğu görüşünü savunmuştur. Şeref Bey, İtilaf devletlerinin mütareke koşullarına uymadıklarını, Trakya'daki demiryollarının, Hayrabolu'nun, Uzunköprü'nün, Babaeski'nin niçin işgal edildiğini, Babaeski'de ezan okuyan müezzinin niçin öldürüldüğünü sormuştur.[251] Muhtar Bey ise, Yunanlıların bir süreden beri İzmir vilayeti üzerinde tarihi ve soycul haklardan söz ettiğini, bunun yanlış olduğunu, İzmir vilayetinde yaşayan nüfusun çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğunu belirtmiştir.[252]

Mebusların üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta da barış konusuydu. Yusuf Kemal Bey Paris'te hazırlanıp, Almanlara, Avusturyalılara, Bulgarlara tebliğ edilen barış projesine benzer bir projenin Osmanlılara da dayatılmasından kaygı duyduğunu açıklamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına yönelik olacak bu projenin hükümet tarafından dikkatlice izlenmesini istemiştir.[253]

Yusuf Kemal Bey, barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti'nin ekonomik gelişmesini engelleyici, kısıtlayıcı hükümlere yer veril-

mesinin olası olduğuna dikkatleri çekerek "saf Türk sükûtu"na kapılarak sorunların çözümünü beklemenin aldatıcı olacağını, o nedenle de ekonominin geliştirilmesini engelleyici hükümlerin benimsenmemesini istemiştir. Muhtar Bey ise; doğal sınırlar korunsa bile ekonomik gelişmesinde özgür olmayan ulusların bütünlüğünün ve bağımsızlığının güçlü bir anlamı olamayacağını, bu nedenle de Türk ulusunun yenilmiş olmasına karşılık ekonomik gelişmesini engelleyici koşulları kabul edemeyeceğini belirtmiştir.[254]

Celalettin Arif Bey ülkede reformlara ihtiyaç olduğunu, ancak bu reformların bağımsızlığı ve ekonomik gelişmeyi engelleyici olmamasını; Vehbi Efendi ise ülkenin toplumsal yapısına uygun bir reform yapılmasını istemiştir. Yusuf Kemal Bey barış görüşmeleri sürerken reform konusunun ortaya atılmasını uygun bulmamış ve barış yapıldıktan; devletin şekli, vaziyeti, sınırları belli olduktan sonra reform yapmanın daha uygun olacağı tezini savunmuştur.

Hükümetin azınlıklara nispi temsil yöntemiyle daha fazla temsil yetkisi verme düşüncesini kimi mebuslar olumlu bulmamıştır. Yasaların, anayasanın ve şeriatın azınlık haklarını koruduğunu belirtmişlerdir.

Meclis-i Mebusan'ın açılması ile ulusal iradenin artık mecliste oluşacağını belirten mebuslar padişah ile milletin et ile tırnak gibi olduğunu, birbirinden ayrılamayacağını, ülkenin içinde bulunduğu bunalımlı ortamdan çıkılabilmesi için tüm ulusun yekdil ve yekvücud olması gerektiğini, Osmanlı milletinin; hakanları önlerinde, tüm millet onun arkasında dünya uygarlığından adalet beklediğini, hakları verilmediği takdirde bağımsızlığını alıncaya kadar savaşa devam edeceğini, bu doğrultuda görev yapacak hükümeti de destekleyeceklerini açıkça belirtmişlerdir.

Meşrutiyetçilerin en büyük hatalarının yasaları egemen kılamamak olduğunu düşünen kimi mebuslar ise, meşrutiyete ara verilmesinin ülkedeki olumsuzlukları artırdığını vurgulayarak, dolaylı da olsa meclisin kapatılmasından kaygı duyduklarını ve böyle bir yola gidilmemesini istemişlerdir.

Tüm bu eleştirilerden sonra güvenoylamasına gidilmiş ve 2 ret oyuna karşılık 104 kabul oyu ile hükümet meclisten güvenoyu almıştır.

2.3. Hükümet Programlarında Üzerinde Durulan Konular

Bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun en bunalımlı dönemidir. Yenilginin arkasından gelen mütareke ve bu mütarekenin uygulanma koşulları tedirginlikler doğurmaktadır. Hükümetler genel olarak çok kısa programlarla konuyu geçiştirmeye çalışmışlardır. İlkeleri dış ve iç barışı biran evvel kuracak koşulları yaratmak, yıllardan beri savaşlar dolayısıyla çeşitli acılarla kıvranan halkın yaralarını sarmaktır. Ancak bu pek kolay olmayacaktır. Çünkü İtilaf devletleri, savaşın uzatılmasından sorumlu tuttukları Osmanlı halkını cezalandırmak için fırsat kollamaktadır. O nedenle de hükümetlerin programlarını uygulamaya koyabilmeleri güç gözükmektedir. Çok kısa olan bu dönemde, hükümet programlarında şu ana konular üzerinde durulduğu görülmektedir.

Meclis-i Mebusan

Tevfik Paşa Hükümeti barış görüşmeleri tamamlandıktan sonra barış antlaşmasının onaylanması için Kanun-ı Esasi'nin öngördüğü şekilde "Meclis-i Umumî"yi toplantıya çağıracağını, Ali Rıza Paşa ise meclisin toplanmasıyla ara verilen meşruti kurallara işlerlik kazandırılacağını, milli iradenin mecliste tecelli edeceğini, mecliste hükümetin, milletin ve saltanatın bir bütün olarak çalışacağını belirtmiştir.

Yerel yönetim

Ali Rıza Paşa Hükümeti devlet idaresinde çeşitli reformların yapılmasını düşünmektedir. Bu reformların başında yerel yönetimlerin geldiği görülmektedir. Vilayet yönetiminde büyük ölçekte "tevsi-i mezuniyet" ilkesine yer vermeyi istemektedir.

Adalet

Tevfik Paşa Hükümeti, mahkemelerin bağımsızlığını, hâkimlerin dokunulmazlığını sağlamaya çalışacağını belirtmektedir.

Siyasî af

Ahmet İzzed Paşa Hükümeti idarî ve askerî kararlarla oturduğu yerden başka yerlere gönderilen kişilerin yerlerine döndürüleceğini, tutuklu bulunanların serbest bırakılacağını, siyasî suçlular hakkında genel af çıkarılacağını vurgulamıştır.

İç güvenlik

Ahmet İzzed Paşa Hükümeti, ülkedeki iç güvenliğin yasaların mutlak uygulanması, onlara uymayanların ise cezalandırılmasıyla sağlanabileceği kanısındadır. Tevfik Paşa Hükümeti ise, ülkedeki ikiliğin sona erdirilmesine çalışacağını, yasaları egemen kılmaya özen göstereceklerini, ancak kişi dokunulmazlığını da göz ardı etmeyeceklerini, özgür eleştiriye izin vermeyen sansürü kaldıracakları sözünü vermiştir.

Azınlıklar

Birinci Dünya Savaşı nedeniyle ülke içinde bir içgöç hareketi yaşanmıştı. Bu olay toplumun bazı kesimlerini rahatsız etmiştir. Ahmet İzzed Paşa Hükümeti göç nedeniyle yerlerinden uzaklaştırılan insanların tekrar yerlerine dönmelerini sağlayacaklarını, mal ve mülklerini kendilerine iade edeceklerini, satılmış olan eşyalarının bedellerini ödeyeceklerini belirtmiştir. Hükümetin, ülkede yaşayan tüm halkın, cins ve mezheplerine bakılmaksızın siyasî haklardan eşit olarak yararlanmalarını, ülkenin yönetimine serbestçe katılmalarını sağlayacaklarını, azınlıklara çeşitli belgelerle verilmiş olan ayrıcalıklı haklarının sürdürülmesi için seçim yasasında gerekli değişikliklerin yapılacağını vurgulamıştır, Tevfik Paşa Hükümeti azınlıkların mülkî yönetime katılımını sağlayacak düzenlemelerden söz etmiştir. Ali Rıza Paşa Hükümeti ise, azınlıkların temsil gücünü artırmak için genel ve belediye seçimlerinde nispi temsil sistemine geçilmesini düşündüklerini söylemiştir.

Ekonomi

Karaborsacılığı, vurgunculuğu önlemeyi, halkın ihtiyaçlarını düzenli olarak karşılamayı, yersiz harcamalardan vazgeçip ülkenin gelir kaynaklarına göre bir bütçe yapacağını belirten Tevfik Paşa Hükümeti böylece ülkenin savaş dolayısıyla zedelenmiş olan mali saygınlığını da artırmayı düşünmekteydi. Ali Rıza Paşa Hükümeti ise tasarrufa önem vereceklerini, devletin gelirlerini artırmaya çalışacağını belirtmekteydi.

Dış politika

Hükümetlerin tümü de Wilson ilkelerine dayanan Osmanlı Devleti'nin yasal ve belirgin haklarını koruyacak bir barış antlaşmasının yapılmasını istiyorlardı.

Arap vilayetleri

Ahmet İzzed Paşa Hükümeti Hilafet ve Saltanat'a bağlı kalmak koşuluyla Arapların millî isteklerine uygun olarak bu vilayetlere özerk (muhtar) bir statü verilmesinin çağdaş bir yaklaşım olacağı kanısındaydı.

III. BÖLÜM

MECLİS HÜKÜMETİ DÖNEMİ

3.1. Hükümetin Kuruluş Biçimi

Büyük umutlarla girilen Birinci Dünya Savaşı ne yazık ki büyük bir hayal kırıklığı ile bitti. Türk ordusu çeşitli cephelerde kahramanca savaşmasına rağmen 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile savaş alanından yenilmiş olarak ayrıldı. Bunu fırsat bilen emperyalist güçler Birinci Dünya Savaşı boyunca aralarında yaptıkları gizli antlaşmalara[255] paralel olarak işgal hareketine başladılar. Osmanlı topraklarını sömürgeleştirmek, Türk halkını köleleştirmek istiyorlardı. Bu konuda yüzlerce yıldan beri Türk halkıyla iç içe yaşamış Türk ve Müslüman olmayan unsurlar da yarattıkları huzursuzluklarla onlara destek veriyorlardı. Hükümet tam bir teslimiyetçi yaklaşımla adeta işgalci güçlerin isteklerini yerine getiren bir güç haline gelmişti. İşgalin boyutları günden güne büyürken, Türk halkının temel hak ve özgürlükleri günden güne tehlikeye düşerken hükümetlerin herhangi bir önlem alamaması, halkı kendi yazgısını kendisinin çizmesi sorunuyla karşı karşıya getirdi.

Mondros Mütarekesi'nin hemen arkasından başta İstanbul olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde asker ve sivil yurtsever aydınların öncülüğünde Müdafaa-i Hukuk adı altında bir örgütlenme harekâtı başlatıldı. Bölgelerinin Türk ve Müslüman olduğunu belgelerle ortaya koyarak düşman işgalinden korumayı amaçlayan bu harekât giderek güçlendi. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden sonra onun çabalarıyla daha da gelişti ve tüm yurt yüzeyine yayıldı.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin çabalarıyla halktaki yenilmişliğin yarattığı moral çöküntüsünü giderebilmek, birlik ve dayanışmayı pekiştirebilmek için mitingler yapıldı,[256] kongreler düzenlendi. Bu kongrelerde millî sınırlar içinde vatanın bir bütün olduğu, ayrılığın kabul edilmeyeceği, manda ve himaye gibi sömürge yönetiminin ad değiştirmiş şekillerinin benimsenmeyeceği, Hıristiyan azınlıklara siyasal yapıyı ve toplumsal dengeyi bozucu hakların verilmeyeceği açıkça belirtilmiştir. Ayrıca Kuva-yı Milliye'nin etken ve millî iradenin hâkim kılınacağı, millî meclisin vakit geçirmeden toplanması gerektiği, İstanbul Hükümeti vatanı koruyamadığı ve bağımsızlığı elde etme gücünü gösteremediği

takdirde bu amacı gerçekleştirmek için geçici bir hükümetin kurulacağı da vurgulanmıştır.[257]

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıktıktan 10 gün sonra, 29 Mayıs 1919'da Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı telgrafta, "Ulusun tutsaklıktan kurtulup topraklarımızda egemen ve bağımsız olarak yaşayabilmesi için, azimkâr ve namuslu ellerin milleti kısa ve doğru yoldan haklarını savunmaya ve bağımsızlığa yönlendirmesi"ni; bunu da güvenilir mülkî memurların el ele vererek gizli bir şekilde örgütlenerek yapmasını ve bu konunun "ihtisası dolayısıyla askerlerin uhde-i vatanperveranesinde bulunmasını" belirtmişti.[258] İşte bu düşünce iledir ki, Sivas Kongresi sonucu seçilen Heyet-i Temsiliye Anadolu'nun yönetiminde adeta bir hükümet gibi çalışmıştır.[259]

İstanbul'un işgali ve Meclis-i Mebusan'ın çalışamaz duruma düşmesi üzerine Heyet-i Temsiliye daha da önem kazanmıştır. Seçimleri o yönetmiş, Büyük Millet Meclisi açılıp ülke yazgısına el koyuncaya dek hükümet gibi çalışmıştır. İşgalci güçlere karşı verilecek savaşta hükümet sorunu önemli bir yer tutuyordu. Çünkü her türlü icraatı o yapacaktı. İşte bu nedenle Ankara'da kurulacak hükümetin şekli konusundaki tartışmalar daha meclis açılmadan başlamıştır. Öncülüğünü Celalettin Arif Bey'in yaptığı bir grup aydın; anayasalı fakat monarksız bir monarşi düşünüyordu. Bunlar, bir yasama meclisi, bir kabine, bir de yürütme kurulu (icra heyeti) oluşturmak, bunun da başına meclis başkanını getirmek istiyordu. Cumhuriyete benzediği ve halkı ürküteceği düşüncesi ile bu şekle karşı çıkan Mustafa Kemal Paşa, "Biz bize uygun bir şekil yaratmalıyız" diyordu. O, Jean-Jacques Rousseau gibi güçler birliği ilkesini savunuyordu. Sonuçta, yürütme ve yasama güçlerinin meclisin elinde olması, hükümet üyelerinin meclisten seçilmesi, meclis başkanının aynı zamanda hükümet başkanı olması ilkesi üzerinde ortak bir görüş sağlanmıştır.[260]

23 Nisan 1920'de meclisin açılış töreni yapıldı. 24 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa, vatanı çökmek ve parçalanmaktan kurtarmak için alınacak önlemlerin meclise ait olduğunu belirtti ve vakit geçirilmeden "mesuliyetini takdir ve tesbit edecek" bir hükümetin

kurulmasını istedi.[261] Osmanlı Devleti'nin başında bulunan kişinin aynı zamanda halife olduğuna da dikkati çekerek, Anadolu'da kurulacak hükümetin başkansız olmasını, geçici kaydıyla da olsa bir hükümet başkanı ya da bir padişah kaymakamının atanmamasını, kurulacak hükümetin meclis adına vekil olarak iş yapmasını ve doğrudan doğruya meclise karşı sorumlu olmasını, meclis başkanının hükümete de başkanlık etmesini, yürütme işlerinde hükümet üyeleri gibi meclise karşı sorumlu olmasını önerdi.

Çeşitli düşünce akımlarına mensup kişilerin meclis çatısı altında birleştiğini bilen Mustafa Kemal Paşa, "yalnız maruz (kalınan) inhilal tehlikesine ve umuru devlet ve milletin uzun müddetten beri mercisiz" kalmasına dikkati çekerek, kuramsal tartışmalara girilmemesini, böyle bir tartışmanın en kötü yönetimlerden daha kötü etki yapacağını söyledi. Oysa kimi milletvekili, Mustafa Kemal Paşa'nın önerilerinin; daha iyi değerlendirilebilmesi için, bastırılarak milletvekillerine dağıtılmasını[262] ve Heyet-i Temsiliye'nin de sorumluluğu birkaç gün daha taşımasını istiyordu.

Geçecek süre içinde miletvekilleri arasında kurulacak diyaloğun, kuşkusuz kendi hükümet modeline ters düşeceğini iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, bu karşı koymalar üzerine İstanbul'un işgalinden itibaren tüm güçlüklere rağmen Heyet-i Temsiliye'nin görevini yaptığını, bu yükün altında daha fazla kalmamasını belirterek, "Bu dakikadan itibaren teklif ediyorum, derhal memleket mukadderatına el koyunuz. Bundan kaçmağa gerek yoktur. Bu vazife o kadar mühim, içinde bulunduğumuz zaman o kadar tarihidir ki, bu koca mesuliyeti üç beş kişiye yüklemekle iktifa edilemez. Bütün bu meclis tüm manasıyla mesul olması lazım gelir. Millet bizi ancak bunun için gönderdi" diyerek milletvekillerini yürütme görevinde ortak sorumluluk yüklenmeye çağırdı.[263]

Mustafa Kemal Paşa hükümetin kurulması önergesini verdiği zaman, Anadolu'nun somut koşulları gerçekten de bir yürütme organının oluşturulmasını zorunlu kılıyordu. İstanbul'un işgal edilmesinden sonra ülke topraklarının büyük bir bölümü denetimsiz bir duruma girmişti. İstanbul'da gücünü halktan almayan hükümetlerin kurulmasından sonra ülkenin çeşitli yerlerinde karışıklık-

lar, ayaklanmalar ortaya çıkmıştı.[264] Anadolu başsız bir vücut şekline dönüşmüştü. "Öyle bir vücut ki ortada dönüyor. Herkes kendi kendini amir-i mutlak tanıyor"du.[265] Böyle bir ortamda mutlak bir hükümetin kurulmasına ihtiyaç vardı. Ancak bu hükümet kalıcı mı olmalı, yoksa "muvakkat" mı olmalı konusu tartışılıyordu. Sırrı Bey'e (İzmit) göre; "Hükümeti muvakkate teşekkül ve teessüs etmeli ve millet kendi kudret-i siyasiyesini ıspat etmelidir ... Üç buçuk kişinin idaresiyle hareket edecek kadar çiğ olmadığını, siyasî olgunluğunu göstermelidir. Biz kendi idaremizi istediğimiz şekil ve yönde oluşturuyoruz demelidir. Bunu kanıtladığı gün, uygar bir millet ve hakkının bilincinde uygar bir toplum olarak kendini tanıtmış" olurdu. Sırrı Bey, "İstanbul işgal edilmiş diye başı kesilmiş tavuk gibi birtakım ihtilacat-ı asabiye içinde vakit geçir(il)ecek olunursa" Avrupa'nın ulusalcılara hiçbir önem vermeyeceğini, o nedenle hükümetin kurulmasının zorunlu olduğunu belirtiyordu.[266]

Bu konuda görüş birliği sağlanmıştı. Ancak hükümetin oluşum biçimi nasıl olacaktı? İşte bu sorunun çözümü hakkındaki görüşmeler 25 Nisan 1336'da (1920) başladı ve Cumhuriyetin ilanına kadar sürdü. Çünkü Türkiye Büyük Millet Meclisi, "en kuvvetli idarenin ulusal idare, en büyük kuvvetin de Kuva-yı Milliye" olduğu ilkesini benimsemişti. Ulus işlerinin yürütülmesinde ve denetlenmesinde geleneksel kuralların yeterli olamayacağını meclis üyeleri yaşayarak görmüşlerdi. Kendilerini amaca ulaştıracak yeni bir yapılanmaya gitmeleri gerekiyordu. Bu konudaki gelişmeyi Tokat Milletvekili Nâzım Bey ve yirmi dört arkadaşının verdiği şu önerge başlatmıştı.

> Meclis-i Âli Riyasetine
>
> Meclis-i fevkalâdenin umur-ı idare-i memleketi ele alması icabetmekle beraber, hükümet-i muvakkate şeklini andırır herhangi bir teşekkülden hususiyet-i hâl-i millîmiz icabınca mehazir-i azime tekevvün etmesi de gayr-i münkerdir. Şu iki hali telif edebilmek için şöyle bir idare tarzı düşünüyoruz. Meclisimiz bir meclis-i fevkalade olmakla beraber Meclis-i Mebusan şeklindedir. Bittabi Meclis-i Mebusan'da olduğu gibi her kısım idareler için encümenler te-

şekkül edecektir. Bu encümenlerin mülkümüzdeki aksam-ı idarenin mürakabe ve idaresini tamamiyle ele alarak bütün mesuliyeti deruhte etmesi ve makam-ı riyasetin de bu şubelerden vaki olacak mukarrerata istinaden idare-i umur etmek suretiyle meclis-i millî namına vilayetlerle muhabere eylemesi ve yazılacak evamir herhangi bir şube mukarreratına müstenit ise emrin sonunda o şubenin zikredilmesi suretiyle de maksadın tevsıkı münasiptir. Böyle olursa, Meclis-i Millî hem heyet-i umumiyesiyle idare ve mesuliyete iştirak etmiş olur, hem de dahilden erbab-ı mefasidin su-i tefsirat ve telkinatının önüne geçilir zannındayız. Takririmizin nazar-ı dikkate alınmasını ve bu esas ile reye vaz'ını istirham eyleriz.

25 Nisan 1336[267]

Bu önerge üzerine ilk sözü Erzurum milletvekili Celalettin Arif Bey almış ve "Hükümet yapılmalı mı, yoksa yapılmamalı mı? Veyahut Paşa Hazretlerinin dün teklif buyurdukları veçhile bir vekâlet yapılmalı mı? Ve şayet bunlar yapılacak olursa bu zevatın vazife ve salahiyetleri neden ibaret bulunacak? Sonra bu vazife ve salahiyet tayin edildikten sonra Meclis-i Millî ile vukua gelecek münasebetleri ne suretle tesis edilecek? Bu bir kanun şeklinde çıkacak bir şey" diyerek öncelikle bir yasanın hazırlanması gerektiğine işaret etmiştir. Ancak, İstanbul'un işgalinden sonra ülkenin büyük bölümünde hükümetin olmadığını, bunun da birçok yolsuzluğa yol açtığının görmezlikten gelinemeyeceğine dikkati çekerek şu öneriyi yapmıştır; "Kanunu yapmak vakit alacak. On beş kişiden oluşan bir encümen oluşturulsun, bu encümen kanun tasarısını hazırlasın ve meclise sunsun. Bu tasarı meclise gelip kanunlaşıncaya kadar geçici bir İcra Heyeti oluşturulsun. Durmuş olan hükümet işlerini bunlar sürdürsün."[268] Celalettin Arif Bey'in bu önerisini İzmit Milletvekili Sırrı Bey de destekleyerek "Anadolu'nun ahval-i ruhiyesine ve milletin ruhuna" uygun bir hükümetin kurulmasını istemiş ve bunun için de on beş kişilik encümenin oluşturulmasını uygun bulmuştur. Afyonkarahisar Milletvekili Mehmet Şükrü Bey ise, "Anadolu'da hükümeti muvakkate teşkil olunacak, bunun başına Mustafa Kemal Paşa tayin edilecek, reisicumhur olacak" gibi kötü propagandanın yapıldığını dile getirdikten sonra, bunların önüne geçmek için meclisin, "vekiller vasıtasıyla, heyeti icra teşki-

liyle değil encümenler teşkiliyle, encümen riyasetleri ve encümen vasıtasıyla idare-i umur" etmesini, "encümen reisleriyle Divanı Riyaset(in) mesail-i mühimmede birleşerek ittihazı mukarrerat" etmelerini ve "encümenler(in) divan reisleriyle Heyet-i Umumiye'ye karşı mesul" olmalarını kapsayan bir model önermiştir.[269] Meclis Genel Kurulu toplanmadığı zaman mecliste encümen reislerinin kaldığını ve çalışmalarını sürdürdüğünü belirten Emir Paşa (Sivas) da bu modele destek vermiştir.[270] Trabzon milletvekili Ali Şükrü ve üç arkadaşı ise üyelerin birbirini yeterince tanımaması ve benimsenecek idarî teşkilat programının da düzenlenmemiş olması nedeniyle hükümetin geçici olmasını istemiştir.[271] Bursa Milletvekili Muhittin Baha ise, "Bizim hükümetimiz Osmanlı hükümetidir. Bizim hükümetimizi idare eden makam-ı celile hilafet ve saltanattır. Binaenaleyh bir hükümet teşkil ediyor değiliz. Bizim heyetimiz, Heyet-i Milliye'dir. Buraya gelmemiz bir hükümet teşkili için değil, hukuku paymal edilen bir hükümetin res-i kârında bulunan hükümdarı ve halifesi esir edilen bir hükümetin hukuk-i mağlubesini müdafaa ve istirdat etmek içindir. Binaenaleyh burada bir hükümet teşkili mevzu-ı bahs olamaz" diyerek, "muvakkat hükümet" denmesine karşı çıkmış ve tam bir Osmanlıcı düşünceyle konuya yaklaşmıştır.[272] Bu tartışmalar arasında Celalettin Arif Bey'in "Meclisin muâmelatını tanzim, Heyet-i İcraiye'sini teşkil ve Heyet-i İcraiye meclisin münasebatını temin edebilmek için on beş kişilik bir 'Lâyiha Encümeni' teşkilini ve tanzim edilecek kanuniyyenin meclis-i âlice kabulüne kadar şimdilik beş-altı zattan müteşekkil bir İcra Encümeni intihap buyurulmasını teklif eylerim" diyen önergesi okunmuştur. Kırşehir Milletvekili Müfit Efendi'nin karşı koymasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın da bu önergeyi desteklemesiyle meclisin ilk geçici hükümetinin kurulması yolu açılmıştır. Fakat hükümet üyesinin seçimi sorun yaratmıştır. Kimi milletvekili, –örneğin İsmail Fazıl Paşa ve Refik Bey– adayların Riyaset Divanı'nca gösterilmelerini önermişlerdir. Fakat bu öneri fazla taraftar bulamamıştır. Neticede 7 kişiden oluşacak geçici hükümet üyesinin seçiminde önce mutlak, daha sonra "izafi" çoğunluk benimsenerek, üyelerin, aday gösterilmeden seçilmesine geçilmiştir. İlk seçimde Celalettin Arif Bey (71/107), Câmi Bey (66/107), Be-

kir Sami Bey (58/107) oy alarak seçilmişlerdir. Hamdullah Suphi Bey, İsmet Bey'in fiilen Erkân-ı Harbiye Reisi olarak icrai bir görev yaptığını vurgulayarak oylamaya katılmadan seçilmesini önermiş ve bu öneri benimsenerek İsmet Bey'in görevini sürdürmesi kabul edilmiştir.[273] Daha sonra Fevzi Paşa (58/103) oy ile seçilmiştir. Hamdullah Suphi Bey (47/103) ile Hakkı Behiç Bey (40/103) oy ile seçilerek geçici hükümet 25 Nisan 1920'de oluşturulmuştur.

Bu geçici hükümetten asıl hükümete geçişi sağlamak için Rıza Nur Bey, Yusuf Kemal Bey, Yunus Nadi Bey, Hamdullah Suphi Bey, Hakkı Behiç Bey, Sırrı Bey, Refik Bey, Şeyh Servet Efendi, Haydar Bey, Emir Paşa, Hilmi Bey, Besim Atalay Bey, Ferid Bey, Abdülkadir Kemali Bey ve Celalettin Arif Bey gibi önemli bir kısmının ilk ve daha sonraki hükümet üyeleri içinde yer alacak kişilerden oluşan bir Lâyiha Encümeni oluşturulmuştur.[274] Encümen, 1 Mayıs 1336'ya kadar çalışarak icra heyetinin seçimi konusunda bir yasa önerisi hazırlamıştır. Encümen bu konuda meclise bilgi verirken de şu açıklamada bulunmuştur:

> Yapılacak çok iş olmasına karşın ilk önce devlet görevlerini vakit geçirmeksizin "temşiyet" ettirebilmek ve yüzüstü kalan işleri yürütebilmek için İcra Heyeti meselesini birinci mesele olarak kabul ettik. Bu konuda verilen tüm önerileri göz önünde tuttuk, fakat Mustafa Kemal Paşa'nın önerisini temel olarak aldık. Bu öneride meclis reisi, hem yasama hem de yürütme görevi yapacak heyetin de başkanı olacaktı. İcra organı için seçilecek vekiller meclis tarafından seçilecekti. Bunun yanında vekil sayısını belirlerken de daha önce mecliste kurulmuş olan encümen sayısını ve meclisin kabul ettiği kararı esas aldık.

Encümenin hazırladığı beş maddeden oluşan yasa tasarısı şöyleydi:

> 1- Şeriye ve Evkaf, Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye, İktisat (Ticaret, Zirat, Orman ve Maadin) Maarif, Adliye ve Mezahib, Maliye ve Rüsumat, Nafıa, Dahiliye (Emniyet-i Umumiye, Posta ve Telgraf), Müdafaa-i Milliye, Hariciye, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye işlerini görmek üzere Büyük Millet Meclisi'nin on bir zattan mürekkep bir İcra Vekilleri Heyeti vardır.

2- İcra Vekilleri Büyük Millet Meclisi'nin ekseriyet-i mutlakası ile intihab olunur.

3- Her vekil deruhte ettiği umurun ifasında mensub olduğu encümenin rey-i istişarisini alabilir.

4- İcra Vekilleri arasında çıkacak ihtilafı Büyük Millet Meclisi halleder.

5- Meclisin toplanmadığı zamanda vekiller meyanında istifa eden olursa, bilahere meclisin tasdikine iktiran etmek üzere mezkûr umuru Büyük Millet Meclisi Reisi meclis azalarından tensib edeceği zata kendi mesuliyeti altında muvakkaten tevdi eder.[275]

Bu yasa taslağı gerek şekil, gerekse ilke yönünden yeni bir düşünceyi yansıtıyordu. Kurulacak hükümette Muavenet-i İçtimaiye, İktisat vekâletlerine yer verilmekte, Erkân-ı Harbiye'yi hükümetin içine alarak, hükümetle orduyu iç içe sokmaktaydı. Yeni kurulacak hükümetin bir başkanı da yoktu. Hükümet üyelerine vekil adı verilmişti. Oluşum biçimi atama olmayıp seçime dayandırılmıştı. Bu durum alışılagelen Osmanlı sisteminden tümüyle ayrı bir özellik gösteriyordu.

Vekillerin ortak bir hükümet programı çerçevesinde birleşip, mecliste güvenoyu alması kuralı da yoktu. Bu haliyle ulusal sorumluluk temeline dayanan ve Anadolu'nun özgün koşullarından ortaya çıkarılan bir model yaratılmış oluyordu. Bu model kuşkusuz ki meclis hükümeti modeliydi.

Bu hükümet modeli ile Anadolu'da yeni bir sistemin doğmaya başladığını gören bazı milletvekilleri özellikle "vekil" terimi üstünde durmuşlardır. Kimin vekili sorusu ortaya atılmıştır. Saltanatçılara göre vekil, padişah veya İstanbul'daki nazırların vekili, devrimcilere göre ise Anadolu halkının vekili olacaktı.

Tokat Milletvekili Nâzım Bey "Biz icra vekilleri diyoruz. Tayin edeceğimiz bu zevata verilen bu vekâlet tabirinden hedef nedir? Bu vekâlet İcra Heyeti'ne nereden geliyor? Bir hükümet sukut etmiş. Şimdi burada, İstanbul'da bulunan heyetin yerine vekiller ikame edeceğiz. Vilayetlerde muattal kalmış işlere merciler tayin edeceğiz... Nezaretlerin henüz bizce işlememiş olan ödevlerini tesbit etmeden, uzun uzadıya tasrih etmeden şimdi biz yeniden ihdas

edersek, bu karışıklığa mucib olacaktır. Bendenize kalırsa, İstanbul'da mevcut olan nezaretlerin vazifesine burada vekiller tayin edilir. O vekiller ortalık tamamiyle düzelinceye kadar asli vazifesini ifa ederler. Ülke kurtulduktan sonra da kanunumuzu toplanacak Meclis-i Mebusan yapar"[276] diyerek, vekilliği adeta geçici bir görev olarak algılamış ve saltanatçı bir yaklaşım sergilemiştir.

Yasa tartışmaları dikkatli bir şekilde izlendiğinde, düşünsel planda üç görüşün ortaya çıktığı görülüyor:

1- Yeni bir hükümete gerek yoktur. Geçici bir hükümet kurulsun ve Osmanlı düzeni böylece sürsün gitsin.

2- Yeni bir hükümet kurulacaksa, bu kabine sistemi olmalıdır. Meclis başkanı hükümetin de başkanı olduğu için ona arkadaşlarını seçme iznini verelim. Böylece hükümet içindeki "tesanüd" sağlanmış olur.

3- Meclis, hükümet üyelerini tek tek kendi içinden seçsin.

Sonuçta üçüncü görüş benimsenmiş ve Osmanlı siyasal düzeninden ayrılma da böylece başlamıştır.

Refik Şevket Bey ve arkadaşları yasaya anayasa statüsü kazandırmak ve bir daha kolay kolay değiştirilmesini önlemek için, yasanın kabulünde salt çoğunlukla değil, 2/3 çoğunlukla ve "tayin-i esami" ile oylanmasını istemiş ve bu istek Celalettin Arif Bey tarafından da desteklenmiş, Meclisce de benimsenmiştir.[277] Tartışmalarda maddelere bazı eklemeler yapılmıştır. Kimi milletvekilleri hükümet üyeleri arasında "tesanüd"ü sağlayabilmek için vekillerin reis tarafından seçilip meclisin onayına sunulmasını ya da reisin her vekâlet için üç aday göstermesini önermiş ise de kabul edilmemiştir.[278] İlk dört madde 2 Mayıs 1336'da (1920) 110/130 oy ile benimsenmiş,[279] arkasından seçimlere geçilerek BMM'nin ilk yasal ve sürekli hükümeti oluşturulmaya başlanmıştır.[280] Yüz otuz yedi kişinin katıldığı oylamada mutlak çoğunluğu (altmış dokuz oyu) geçen adaylar seçilmişlerdir. Maarif ve Maliye vekâletleri için aday gösterilenler çoğunluğu sağlayamadıkları için onların seçimi ertesi güne kalmıştır. 4 Mayıs'ta yapılan seçimlerde mutlak çoğunluğu geçen adaylar arasından Maarif ve Maliye vekilleri de seçilerek İcra Vekilleri Heyeti'nin seçim süreci tamamlanmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin on bir kişiden oluşan ilk hükümeti şu kişilerden oluşmuştur:

Şeriye Vekili	: Mustafa Fehmi Efendi (Bursa)
Müdafaa-i Milliye Vekili	: Fevzi Paşa (Kozan)
Hariciye Vekili	: Bekir Sami Bey (Tokat)
Maliye Vekili	: Hakkı Behiç Bey (Denizli)
Nafıa Vekili	: İsmail Fazıl Paşa (Yozgat)
İktisat Vekili	: Yusuf Kemal Bey (Kastamonu)
Adliye Vekili	: Celalettin Arif Bey (Erzurum)
Dahiliye Vekili	: Câmi Bey (Aydın)
Maarif Vekili	: Dr. Rıza Nur Bey (Sinop)
Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili	: Dr. Adnan Bey (İstanbul)
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili	: İsmet Bey (Edirne)

Yeni sistemde meclis başkanının hükümetin de başkanı olması ilkesi benimsenmiş, Ankara Milletvekili Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) hükümetin de başkanı olmuştur.[281]

Yeni hükümet bir yandan icra görevini sürdürürken, diğer yandan da yapmayı düşündüğü icraatları meclise sunmak ve meclisin onayını almak üzere bir hükümet programı hazırlamaya koyulmuştur. Hazırlanan program 9 Mayıs 1920'de meclise sunulmuştur.[282]

Haziran'da başlayan Yunan saldırılarının bir kısım kentleri işgal etmesi ve bunun meclisteki etkileri, hükümet üyeleri arasında istifaların başlamasına yol açmıştır.[283]

Meclisin açılmasından itibaren geçen süre çok kısa, ülkenin olanakları çok sınırlı olması nedeniyle ortaya çıkan sorunları kısa sürede çözme olanağı yoktu. Hükümeti veya vekillerden herhangi birini eleştiri daha çok kişisel çıkarlara yönelik eğilimler taşıyordu. Milletvekillerinin birbirlerini –düşünsel planda– daha iyi tanımalarından sonra kişisel çıkarlara zümresel, grupsal çıkarlar da eklendi. Yerli yersiz eleştiriler vekilleri yıprattı ve istifalar başladı.[284] Mustafa Kemal Paşa'nın anlatımına göre,[285] "ecnebi mahafiline

casusluk" edenler de grupsal çıkarlar nedeniyle İcra Vekilleri Heyeti'ne seçilmeye başladı. Örneğin Nâzım Bey'in 4 Eylül 1920'de Dahiliye Vekilliğ'ine seçilmesini Halk Zümresi planlamıştı.[286] Buna rağmen üçüncü oylamada 64 oy alarak seçilebilmişti.[287] Bu durum İcra Vekilleri Heyeti'nin seçim yasasının yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğini ortaya çıkardı.

1 Kasım 1920'de Adliye Vekili Celalettin Arif Bey'in izne ayrılması üzerine onun dönüşüne kadar yerine birinin vekâleten seçilmesi gündeme geldi. Yerine seçilen Abdülkadir Kemali Bey de üç gün sonra istifa etti. Bunun üzerine Çorum Milletvekili Fuat Bey ve 45 arkadaşı 4 Kasım 1920'de Meclis Başkanlığı'na ortak bir önerge vererek; İcra Vekilleri Heyeti Seçim Kanunu'nun 2. maddesinin şu şekilde değiştirilmesini istediler: "Madde 2- İcra Vekilleri, Millet Meclisi Reisinin meclis azaları arasından göstereceği namzetler meyanında ekseriyeti mutlaka ile intihâp olunurlar." Bu teklif ilgili encümene gönderilmeden Meclis Genel Kurulu'nda tartışılmaya başlandı.[288] Teklifte imzası olan İhsan Bey; yürütme yetkisine sahip olan meclisin ulusun güvenini kazanmış kişilerden oluştuğunu, bunların içinden yürütme yetkisine sahip "İcra Heyeti"ni çıkardığını, İcra Heyeti'nin uyumlu çalışmasının sağlanabilmesi için üyeler arasında "tesanüd"ün bulunmasını, aralarında "tesanüd" olmayan heyetin başarılı olamayacağını, bir kaç aylık yakın geçmişin bu yargıyı güçlendirdiğini belirterek Heyeti Vekile'nin bir kaç aday göstermesini, milletvekillerinin de bunlar arasından seçim yapmasını, böylece de hükümet üyeleri arasında"tesanüd"ün sağlanacağını söylemiştir. Tartışmalar sırasında iki görüş ortaya çıkmıştır. Önerge sahipleri aday gösterilmesini isterken; kimi milletvekili de bu yöntemin "meclisi kayıt altına alacağını" iddia ederek karşı çıkmışlardır.

Yasanın ikinci maddesi, "İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisi Reisinin meclis azalarından göstereceği adaylar arasından mutlak çoğunluk ile seçilir" şeklinde değiştirilmiştir.[289]

Halkçılık Programı'nın meclisce görüşülüp Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak benimsenmesinden sonra icra vekillerinin oluşum biçimi yeniden gözden geçirilmiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre ülke "vekiller vasıtası ile idare" edilecektir. "Meclis, icra-i

hususat için vekilere veche tayin ve ledelhace bunları tebdil" eyleyebilecektir. "İcra Vekilleri Heyeti, içlerinden birini kendilerine reis intihap" edecektir. "Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi, Vekiller Heyeti'nin de reis-i tabisi" olarak çalışmalarını sürdürecektir.[290] Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun meclisce kabul edilmesinden sonra İcra Vekilleri Heyeti 24 Ocak 1921'de "İttifak-ı ara" ile Müdafaa-i Milliye Vekilini İcra Vekilleri Reisliğine seçerek Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na işlerlik kazandırmıştır.[291]

Görülüyor ki bu değişiklikler ile hükümet, meclis hükümeti modelinden biraz kabine sistemine doğru kaymıştır.[292] Bu kayış, "Heyeti Vekile'nin vazife ve mesuliyeti"nin de saptanmasını gündeme getirmiş ve Heyeti Vekile'nin görev ve yetkilerini belirleyen bir yasanın yapılması kararlaştırılmış, 22 Ocak 1921'de bunun için özel bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır.[293]

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde oluşan İkinci Grup'un güçlenmesiyle vekil seçimi daha da zorlaşmıştır. Zira her grup vekilin kendisinden olmasını istiyordu. Bu da oyların dağılmasına, oylamanın yenilenmesine, zamanın boşa harcanmasına ve milletvekilleri arasında gerginliklere yol açıyordu. Ayrıca vekiller hakkında sık sık istizah (gensoru) önergesi verilmesi de vekillerdeki çalışma isteğini olumsuz yönde etkiliyordu. Bu durum hükümeti yeni arayışlara itti. Uygulanan yöntemi kaldırarak yerine kabine sisteminin getirilmesi dillendirilmeye başlandı. Buna göre meclis başkanı bir başvekil seçecek, o da birlikte çalışacağı arkadaşlarını seçip listeyi meclis başkanına onaylattırdıktan sonra meclise gelip programını okuyacak ve meclisten güvenoyu isteyecekti.[294] Meşrutiyet döneminde uygulanan ve kabine sistemi adı verilen bu yöntem gerçekleştirilemeyecektir. Mustafa Kemal Paşa düşmana son darbeyi indirmek ve onu yurttan atmak için Başkomutan olarak orduyu taarruza geçirmek için gerekli hazırlıklarla uğraşırken; bu durumu iyi değerlendiren İkinci Grupçuların baskısıyla 8 Temmuz 1922'de İcra Vekillerinin Seçimi Kanunu'nda yeniden bir değişiklik yapılarak, istifa eden ya da görevinden alınan vekilin yerine doğrudan doğruya –meclis başkanının aday göstermesi işlemi kaldırıldı– milletvekillerinin kendi adaylarını seçmesi sistemine dönüldü. Bu uygulama Cumhuriyetin ilanına kadar sürdürüldü.

3.1.1.Hükümet Üyeleri

Vekâletler	Adı	Seçim Çev.	Atama Tar.	Ayrılma Tar.	Gerekçe
B.M.M. Reisi	M. Kemal Paşa	Erzurum	3 Mayıs 1920		
Umur-ı Şer'îye V.	Mustafa Fehmi Ef.	Bursa	3 Mayıs 1920		
Müdafaa-i Milliye V.	Fevzi Paşa	Kozan	4 Mayıs 1920		
Adliye V.	Celalettin Arif Bey	Erzurum	3 Mayıs 1920		
Dahiliye V.	Câmi Bey	Aydın	3 Mayıs 1920	13 Temmuz 1920	İstifa
	Hakkı Behiç Bey	Denizli	17 Temmuz 1920	2 Ağustos 1920	İstifa
	Nâzım Bey	Tokat	4 Eylül 1920	5 Eylül 1920	İstifa
	Refet Bey	İzmir	6 Eylül 1920		
Hariciye V.	Bekir Sami Bey	Amasya	3 Mayıs 1920		
Maliye V.	Hakkı Behiç Bey	Denizli	4 Mayıs 1920		
	Ahmet Ferid Bey	İstanbul	17 Temmuz 1920		
Maarif V.	Rıza Nur Bey	Sinop	4 Mayıs 1920		
	H. Suphi Bey	Antalya	16 Aralık 1920		
Nafıa V.	İsmail Fazıl Paşa	Yozgat	4 Mayıs 1920	25 Aralık 1920	güvensizlik
	Ömer Lütfü Bey	Amasya	27 Aralık 1920		
Umur-ı İktisadiye V.	Yusuf Kemal Bey	Kastamonu	3 Mayıs 1920		
Sıhhiye Vekili	Dr.Adnan Bey	İstanbul	4 Mayıs 1920		
Erkân-ı Harbiye Umum Reisi	İsmet Bey	Malatya	3 Mayıs 1920		

3.1.2. Hükümet Programı

Yeni hükümet bir yandan icra görevini sürdürürken, diğer yandan da yapmayı düğündüğü icraatları meclise sunmak ve meclisin onayını almak üzere bir hükümet programı hazırlamaya koyulmuştur. Hazırlanan aşağıdaki program 9 Mayıs 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur.

Milletin maruz bulunduğu ahval-i fevkaladeden dolayı nazari, karışık ve uzun süren mesai ve muamelata mahal olmadığı malûm-ı âlileridir. Meclis-i âlileri namına işe başlamış olan Heyet-i İcraiye'mizin deruhde ettiği mesai vatanın selameti, Hilafet ve Saltanatın istiklal ve masuniyeti, milletimizin pür-şan ü şeref bir tarihi zafer ve temeddüne istinad eden beka ve mevcudiyeti gaye-i ulviyesine matuftur.

Bu itibarla deruhde ettiğimiz vazifeyi, bu gayemizin istihsaline kadar milletin vahdet ve tesanüdüne güvenerek atıldığımız bir cidal diye kabul ediyoruz.

Bu cidalde en büyük silahımız milletin istiklâline matuf olan hakk-ı meşru-ı tabiisini müdafaa emrindeki azim ve sebatıdır ve bu azm ü sebatın tecelligâhı da meclis-i âlinizdir. Siyaset-i hariciyemizde istihdaf ettiğimiz maksat, bugün payitahtımızı esaret ve tahakküm altında bulunduran devletleri evvelce İstanbul'da inikad etmiş olan son Meclis-i Mebusan'ın müttefikan tanzim ve tesbit ettiği ahd ü misak-ı millî dairesinde istiklalimize hürmetkâr kılmaktır.

Mukarrerat-ı sulhiyenin kabul ve tasdik-i nihaisi bittabi heyet-i muhteremenizin ittihaz bulacağı karara tabidir. Ve siyaset-i dahiliyemizde bütün mesaimizin hedef-i müştereki, milletin vahdet ve tesanüdünün muhafazası ve emniyet-i umumiyenin tesisi ve takriridir. Tesvilat-ı hariciye ve dahiliye ile ihdas edilen vukuat-ı hainanenin bir suret-i müessirede izale ve imhasiyle asayişin her yerde acilen teminini en büyük bir vazife-i vataniyye telakki etmekteyiz.

Emr ü idarenin her veçhile şayan-ı emn ü itimat eyadi-i azm ü iktidarda bulunması cümle-i amalimizden olmakla meclis-i âlilerinin bunu âmir ve müeyyid olarak tanzim edeceği mukarrerat bittabi azm ü şiddetle tatbik olunacaktır. Gerek siyaset-i hariciye ve

gerek vaziyet-i dahiliyemizin istilzam edeceği tedabir-i askeriyye bir mecra-yı salimde cereyan edebilmek için Kuva-yı Milliye Teşkilat-ı Muntazamaya ilhak edilerek resmî bir mahiyete konmak üzere tedabir-i muktaziyeye tevessül edilmiştir.

Siyaset-i maliyemizde dahi hedefimiz, mücahedat-ı milliyemizde memleketin iktisadiyatını, halkın refah ve saadetine mülayim, düşmanlarımızın tasmimat ve tecavüzatına karşı mukavim kılmaktır. Dostluğunu fiilen ispat edecek devletlerin menafi-i iktisadiyesini memleketimizin menafi-i esasiyesiyle telif ederek kabule taraftarız.

Umur-ı nafıa hakkındaki teşebbüsatımıza gelince: Memleketin iktisadi nokta-i nazarından elzem olup da şimdiye kadar inşasına ibtidar olunmamış ana hatların malum olan buhrandan dolayı bu sene inşaatına devam olunamaması zaruridir. Ancak, mevcud olan yollarda ahalimizin mürur u ubura mâni olan harap aksamı turuk ile köprülerin tamiratına ve işbu tariklerde inşa olunmamış aksamı mühimmenin ikmali inşaatına müsareat olunacağı gibi Ankara-Sivas demiryolunun inşaatı (Yahşihan) mevkiine kadar bil-ikmal işletilmesine ait tedabir ittihaz olunmuştur. Umur-ı sıhhiye ve muavenet-i içtimaîye hususunda hâl-i hazırı malimizin müsaid olabildiği kadar ve mümkün mertebe iktisada riayet olunarak azamî fevaid-i sıhhiye ve içtimaiye teminine çalışılacaktır. Ahalinin ve memlekette mevcut müessesat-ı sıhhiyenin edviye ve levazım-ı sıhhiye hususunda müşkülata uğramamaları için şimdiden bu gibi levazımın memlekete ithaline say olunuyor. Elimizde mevcut edviye ve ecza-yı tıbbiyeyi israf etmemek üzere kullanırsak bu buhranlı devreyi kolaylıkla atlatabileceğimizi zannediyoruz. Emraz-ı sariyenin lehülhamd memlekette bu sene evvelki harb senelerine nisbeten pek az olduğunu marazı hamdü şükranda zikretmekle beraber bugün emraz-ı içtimaiye namı altında zikrolunan malarya ve frenginin tahdid-i mazarratı için diğer şuabat-ı idare ile müttehiden ittihaz-ı tedabir olunacağını söylemek isteriz.

Maarif işlerindeki gayemiz; çocuklarımıza verilecek terbiyeyi her manasiyle dinî ve millî bir hale koymak ve onları cidal-i hayatta muvaffak kılacak, istinatgâhlarını kendi nefislerinde buldura-

cak kudret-i teşebbüs ve itimad-ı nefis gibi seciyeler verecek müstahsıl bir fikir ve şuur uyandıracak bir derece-i aliyeye isal eylemek, tedrisat-ı resmiyeyi bütün mekteplerimizi en ilmî, en asri olan bu esasat ile kavaid-i sıhhiye dairesinde yeniden tanzim ve programlarını ıslah etmek, mizac-ı millete ve şerait-i coğrafiye ve iklimiyemize, an'anat-ı tarihiye ve içtimaiyemize muvafık ilmî ders kitapları meydana getirmek, halk kütlesinden lugatları toplıyarak dilimizin kamusunu yapmak, bizde ruh-ı millîyi nemalandıracak asar-ı tarihiye, edebiye ve içtimaiyeyi erbabına yazdırmak, âsâr-ı atika-i milliyeyi tescil ve muhafaza eylemek, Garp ve Şarkın müellefat-ı ilmiyye ve fenniyesini dilimize tercüme ettirmek hâsılı bir milletin hıfz-ı hayat ve mevcudiyeti için en mühim âmil olan maarif umuruna dikkat ve gayret-i mahsusa ile çalışmaktır. Bugün ise ilk işimiz mekatib-i mevcudeyi hüsn-i idare etmektir.

Teşkilat-ı adliyede de iki nokta-i nazardan vaziyetin tetkiki iktiza eder: Birisi hükkam ve memurîn, diğeri muamelat-ı umumiye.

Şüphe yoktur ki, kavanin-i mevcudeyi hüsn-i tatbik edebilecek hükkâmımız çok değildir. Ancak bu azlık hükkâmın fikren dun olmalarından ziyade mesleke merbutiyet-i katiye ile bağlanacak raddede temin-i refahları düşünülmediğinden ileri geliyor. Pek yüksek salahiyetlere mâlik olan heyet-i hâkime memurîn-i saireye nispetle gayet az maaş alarak derd-i maişet içinde çırpınıyor. Bunun için hükkâmın terfihi bizim için bir umdedir. Zıyyık maişetle fikren harab olan heyet-i hâkimeden şeriatın ve aklın istiyeceği sürat-i karar, selamet-i reyi beklemek temenni-i muhaldir. Heyet-i hâkimeyi her türlü düşünceden âzâde, mesleğine âşık zevattan mürekkep bir hale koymak ve bu refahı temin eyledikten sonra namus ve iffetin icabatına riayetkârlığın bir zerre-i taksiri anlaşılan hâkimi hiçbir devlet memuriyetinde istihdam etmiyerek bütün hukukundan mahrum bırakmamak siyaset-i esasiyemizi teşkil eder. Muamelat itibariyle noksanlarımızın en büyüğü halkın hükümetten adalet dilenmesi şeklidir. Hâlbuki hükümetler halkın mal, hayat ve namusunu sıyanet için teşekkül etmişlerdir. Irzına tecavüz edilen bir adamın aylarca mahkeme kapılarında sürünmesi ve yine neticeten düşman-ı ırzının ceza-dide olduğunu görememesi devlet teşkilatındaki gayeye münafidir.

Hükkâmın terfihinden ve vazifesine dikkat ve ihtimam etmiyenlerin tardı esasını kabulden sonra, muamelat-ı adiye-i mehâkimin tesri-i intacına matuf tedabir ittihazına sıra gelir. Müstantık veya müddeiumumînin cürm-i meşhuda giderek ikmal ettiği tahkikat evrakının bir iki şahidin noksanisi dolayısiyle istintak dairelerinde uzun zaman kalmasına ve sonra heyet-i ittihamiyeye gitmesine ve istintakan ifadesi alınan kesanın altı ay sonra tekrar cinayet mahkemesi kapılarında sürünmesine ve saireye matuf olan teşkilat-ı hazıra-i adliyeyi tâdil ve yerine cürm-i meşhut vukuunda derhal mahalline âzimle isticvab ve istimal, aynı zamanda icra ederek hükmü vermek vazifesiyle mükellef üçer kişilik hâkim-i müçtemi ve mesail-i saire-i cezaiyede hâkim-i münferit usulünü kabul ve istintak ve ittiham gibi muamelatı uzatan, irtikâb ve irtişaya büyük kapılar açan teşkilatı ortadan kaldırmak ve seyyar sulh hâkimleri vasıtasiyle adâleti halkın ayağına götürmek elsem-i tariktir. Muamelat-ı âdiyenin teşrii ve hükümlerin kabil olan süratle itası için her kazada doğrudan doğruya müddeiumumîler emrine verilecek süvari jandarmaları vasıtasiyle tebligat icra ettirebilmekten başka çare göremiyoruz.[295]

3.2. Fevzi Paşa Hükümeti

3.2.1. Hükümet Üyeleri[296]

Vekâletler	Adı	Seçim Çev.	Atama Tar.	Ayrılma Tar.	Gerekçe
İcra Vekilleri Heyeti R.	Fevzi Paşa	Kozan	24 Ocak 1921	16 Mayıs 1921	
	Fevzi Paşa	Kozan	19 Mayıs 1921	9 Temmuz 1922	
Şeriye V.	Mustafa Fehmi Bey	Bursa	24 Ocak 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
	Mustafa Fehmi Bey	Bursa	19 Mayıs 1921	27 Nisan 1922	İstifa
	Abdullah Azmi Bey	Eskişehir	11 Mayıs 1922	9 Temmuz 1922	İstifa
Müdafaa-i Milliye V.	Fevzi Paşa	Kozan	24 Ocak 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
	Fevzi Paşa	Kozan	19 Mayıs 1921	5 Ağustos 1921	İstifa
	Refet Bey	İzmir	5 Ağustos 1921	10 Ocak 1922	İstifa
	Kâzım Bey	Karesi	14 Ocak 1922	9 Temmuz 1922	İstifa
Adliye V.	Celalettin Arif Bey	Erzurum	24 Ocak 1921	24 Ocak 1921	İstifa
	Refik Şevket Bey	Saruhan	19 Mayıs 1921	9 Temmuz 1922	İstifa
	Yusuf Kemal Bey	Kastamonu	30 Ocak 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
Dahiliye V.	Refet Bey	İzmir	24 Ocak 1921	18 Marrt 1921	İstifa
	Mehmet Ata Bey	Niğde	21 Nisan 1921	16 Mayıs 1921	
	Mehmet Ata Bey	Niğde	19 Mayıs 1921	30 Haziran 1921	İstifa
	Refet Bey	İzmir	30 Haziran 1921	5 Ağustos 1921	İstifa
	Ali Fethi Bey	İstanbul	10 Ekim 1921	9 Temmuz 1922	İstifa
Hariciye V.	Bekir Sami Bey	Amasya	24 Ocak 1921	8 Mayıs 1921	İstifa
	Yusuf Kemal Bey	Kastamonu	16 Mayıs 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
	Yusuf Kemal Bey	Kastamonu	19 Mayıs 1921	9 Temmuz 1921	İstifa
Maliye V.	Ahmet Ferid Bey	İstanbul	24 Ocak 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
	Hasan Bey	Trabzon	19 Mayıs 1921	22 Nisan 1922	İstifa
	Hasan Fehmi Bey	Gümüşhane	24 Nisan 1922	9 Temmuz 1922	İstifa
Maarif V.	Hamdullah Suphi B	Antalya	24 Ocak 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
	Hamdullah Suphi B	Antalya	19 Mayıs 1921	12 Kasım 1921	İstifa
	Mehmet Vehbi Bey	Karesi	19 Kasım 1921	9 Temmuz 1922	İstifa
Nafıa V.	Ömer Lütfü Bey	Amasya	24 Ocak 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
	Ömer Lütfü Bey	Amasya	19 Kasım 1921	12 Kasım 1921	istifa
	Hüseyin Rauf Bey	Sivas	17 Kasım 1921	7 Ocak 1922	İstifa
	Fevzi Bey	Diyarbekir	14 Ocak 1922	9 Temmuz 1922	İstifa
İktisat Vekili	Yusuf Kemal	Kastamonu	24 Ocak 1921	30 Ocak 1921	İstifa
	Mahmut Celal Bey	Saruhan	27 Şubat 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
	Mahmut Celal Bey	Saruhan	19 Mayıs 1921	14 Ocak 1922	İstifa
	Sırrı Bey	İzmit	19 Ocak 1922	27 Nisan 1922	Güvensizlik
	Hasan Hüsnü Bey	Trabzon	11 Mayıs 1922	9 Temmuz 1922	İstifa

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili	Dr. Adnan Bey	İstanbul	24 Ocak 1921	2 Mart 1921	İstifa
	Dr. Refik Bey	Bayazıt	10 Mart 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
	Dr. Refik Bey	Bayazıt	19 Mayıs 1921	14 Aralık 1921	İstifa
	Dr. Rıza Nur Bey	Sinop	24 Aralık 1921	9 Temmuz 1921	İstifa
Erkân-ı Harbiye Um. R.	İsmet Bey	Malatya	24 Ocak 1921	16 Mayıs 1921	İstifa
	İsmet Paşa	Malatya	19 Mayıs 1921	5 Ağustos 1921	İstifa
	Fevzi Paşa	Kozan	5 Ağustos 1921	9 Temmuz 1922	İstifa

3.3. Rauf Bey Hükümeti

3.3.1. Hükümet Üyeleri[297]

Vekâletler	Adı	Seçim Çev.	Atama Tar.	Ayrılma Tar.	Gerekçe
İcra Vek. Hey. R.	Hüseyin Rauf Bey	Sivas	12 Temmuz 1922	4 Ağustos 1923	İstifa
Şeriye V.	Abdullah Azmi Efendi	Eskişehir	12 Temmuz 1922	3 Kasım 1922	İstifa
	Mehmet Vehbi Efendi	Konya	6 Kasım 1922	14 Nisan 1922	Güvensizlik
	Musa Kâzım Efendi	Konya	15 Nisan 1923	4 Ağustos 1923	İstifa
Müdafaa-i Milliye V.	Kâzım Paşa	Karesi	12 Temmuz 1922	4 Ağustos 1923	İstifa
Adliye V.	Celalettin Arif Bey	Erzurum	12 Temmuz 1922	14 Temmuz 1922	İstifa
	Rifat Bey	Kayseri	16 Ağustos 1922	4 Ağustos 1923?	İstifa
Dahiliye V.	Ali Fethi Bey	İstanbul	12 Temmuz 1922	4 Ekim 1922	İstifa
			5 Ekim 1922	4 Ağustos 1923	İstifa
Hariciye V.	Yusuf Kemal Bey	Kastamonu	12 Temmuz 1922	25 Ekim 1922	İstifa
	İsmet Paşa		26 Ekim 1922	4 Ağustos 1923	İstifa
Maliye V.	Hasan Fehmi Bey	Gümüşhane	12 Temmuz 1922	4 Ağustos 1923	İstifa
Maarif V.	Mehmet Vehbi Bey	Karesi	12 Temmuz 1922	6 Kasım 1922	İstifa
	İsmail Safa Bey	Mersin	6 Kasım 1922	4 Ağustos 1923	İstifa
Nafıa V.	Feyzi Bey		12 Temmuz 1922	4 Eylül 1922	İstifa
			9 Eylül 1922	4 Ağustos 1923	İstifa
İktisat V.	Mahmut Esat Bey	İzmir	12 Temmuz 1922	4 Ağustos 1923	İstifa
Sıh. ve Mu. İç. V.Dr.	Rıza Nur Bey	Sinop	12 Temmuz 1922	18 Eylül 1922	İstifa
			25 Eylül 1922	4 Ağustos 1923	İstifa
Erkân-ı Har. Um.V.	Fevzi Paşa	Kozan	12 Temmuz 1922	4 Ağustos 1923	İstifa

3.4. Fethi Bey Hükümeti

3.4.1. Hükümet Üyeleri[298]

Vekâletler	Adı	Seçim Çev.	Atama Tar.	Ayrılma Tar.	Gerekçe
İcra Vekilleri H. R.	Ali Fethi Bey	İstanbul	14 Ağustos 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Şeriye ve Evkaf V.	Musa Kâzım Ef.	Konya	14 Ağustos 1923	29 Ağustos 1923	İstifa
	Mustafa Fevzi Ef.	Saruhan	1 Eylül 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Adliye V.	Seyid Bey	İzmir	14 Ağustos 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Dahiliye V.	Ali Fethi Bey	İstanbul	14 Ağustos 1923	24 Ekim 1923	İstifa
Hariciye V.	İsmet Paşa	Malatya	14 Ağustos 1923	27 Ekim 1923	İstifa
İktisat Vekili	Mahmut Esat Bey	İzmir	14 Ağustos 1923	22 Eylül 1923	İstifa
	Hasan Bey	Trabzon	22 Eylül 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Maarif V.	İsmail Safa Bey	Adana	14 Ağustos 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Maliye V.	Hasan Fenmi Bey	Gümüşhane	14 Ağustos 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Millî Müdafaa V.	Kâzım Paşa	Karesi	14 Ağustos 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Nafıa V.	Feyzi Bey	Diyarbakır	14 Ağustos 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Sıhhiye V.	Dr.Rıza Nur Bey	Sinop	14 Ağustos 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Erk. Har. Um.V.	Fevzi Paşa	İstanbul	14 Ağustos 1923	27 Ekim 1923	İstifa
Müb. İmar ve İs. V.	M. Necati Bey	İzmir	20 Ekim 1923	27 Ekim 1923	İstifa

3.4.2. Hükümet Programı

Muhterem efendiler!

İcra Vekilleri Riyasetine intihabım dolayısıyla heyet-i celilenize beyan-ı teşekkür eylediğim zaman vekil arkadaşlarımla müdavele-i efkârdan sonra siyasî hatt-ı harekâtımız hakkında huzur-ı âlinize bâzı mâruzatta bulunacağımı söylemiştim.

Gerek umdelerimizden, gerek meclis-i âlinin şimdiye kadar tebbellür eden temayülât-ı umumiyesinden mülhem olan şu mâruzatım vekilleriniz için yakın istikbalde takib edilecek mesai programını çizecektir. Maamafih bu mesai programı mukadderat-ı millete vâzıülyed olan Meclis-i Âli tarafından lüzumunda verilecek mütemmim veçhelerin istilzam edeceği tevessüat ve tadilâta tâbi bulunacaktır.

Efendiler!

Her türlü ıslâhat tasavvurlarına girişmezden evvel nazar-ı dikkatimizi evvelemirde vaziyet-i maliye üzerine atfetmek faideli olur. Filvaki bir taraftan şuabat-ı idaremizde gördüğümüz noksanları ikmal etmek, maarifimizi, iktisadiyatımızı yükseltmek için bir an evvel mevki-i tatbike koymak ihtiyacını umumen hissettiğimiz her türlü tedbirlerin, teşebbüslerin bütçeye istinad etmesi lâzımgeldiği gibi diğer taraftan en mühim ıslahatın dahi bütçemizi tevazün ettirmekten ibaret olduğuna şüphe yoktur. Pek bedihî olan bu hakikatleri bir daha tekrar etmek itikadımca mânâsız bir hareket değildir. Çünkü yeni Türkiye Devleti teşekkül edinceye kadar bu bedahetler maalesef nazarı dikkate alınmamış veya hiç bütçesiz memleket idare edilmiş ve varidatı devlet gelişigüzel israf edilerek erbab-ı istihkakın maaşları verilmemiş ve bu yüzden muntazam bir idare tesis olunamamış veya varidatı devletle gayrimütenasib yapılan masarifat hariçten yapılan istikrazlarla kapatılmış ve bugünkü neslimiz bu istikrazatın faizleri yüzünden gayet ağır bir bar-ı mâli altında bırakılmıştır.

Memlekette hemen hiçbir eser-i ümran ve salâh izi bırakmadan akıp gitmiş olan bu paraların bizim için ve ensal-i âtiye için ne elîm mahrumiyetler ifade ettiğini ve memleketin refah ve serveti yolunda müzic engeller teşkil eylediğini izaha hacet yoktur zannederim.

Bu itibarla vekilleriniz, âzami tasarrufa riayet ederek 1340 senesi için mütevazı bir bütçe ile Huzur-ı Âli'nize çıkmayı akdem-i vezaif tanımıştır. Pek yakında nazar-ı dikkatinize arz edilecek olan bu bütçenin hutut-ı esasiyesi şudur:

Varidatımızdan Âşar Vergisinin yüzde on iki buçuktan yüzde ona tenzili. Âşar Vergisinin tarz-ı cibayetini ıslah etmek ve ziraatin inkişafına müsait bir şekle ifrağ eylemek esaslı umdelerimizdendir. Ancak, bunun varidat-ı bütçemizi altüst etmeden, mevki-i fiile konması için uzun tetkikata, dikkatli tetebbuata lüzum vardır. Maliye Vekâleti'nce yapılmakta olan bu tetkikatın neticesi bittabi bir kanun lâyihası şeklinde meclis-i âlinize arz edilecektir. Fakat bu pek şayan-ı arzu olan ıslahat derpiş edilinceye kadar köylünün üzerinde pek ağır bir vergi olan ve ağırlığı yüzünden çiftçiye fazla ârâzi zerretmek, çalışmak için hiçbir şevk ve heves bırakmayan bu nisbetsiz vergiyi tahfif etmeyi hükümet gerek köylüye karşı bir vazife-i âdâlet, gerek istihsalâtın tezyidi için bir çare-i teşvik addetmiştir.

Bu yüzden varidatımıza ârız olacak noksanı telâfi için bilvasıta vergilerle inhisarlardan bâzılarına zamaim icrasını düşündük. Heyet-i Âliye'nizin nazar-ı tasvibine arz edeceğimiz bu yeni kanunlar hakkında seri bir karar ittihazını rica eyleriz.

Bütçemizin masarif kısmına dair yakında manzurunuz olacağı cihetle uzun uzadıya malûmat vermeyi zait addederim. Yalnız şurasını kaydetmek isterim ki: Her vekâlet âzami tasarrufa riayet etmiş ve bütçeyi hâl-i tevazünde bulundurmak kaydını bilcümle teklif ve tasavvurlar için esas ittihaz eylemiştir. Binaenaleyh, bütün ihtiyaçlarımızın 1340 senesi bütçesinde tatmin edilmediğini görürseniz, bunu eser-i nisyan telâkki buyurmamanızı, belki bizzarure bütçenin tevazünü menfaatine ihtiyar olunduğunu nazar-ı dikkate almanızı rica ederim.

Siyaseti maliyemiz hakkında ilâveten şunu da arz etmek isterim ki: Hâl-i hazırda tatbik edilmekte olan Temettü Kanunu bâzı bâriz haksızlıkları ihtiva ettiği için muhtac-ı tadil görülmektedir. Filvaki bu kanuna göre muhtelif sunuf-ı mükellefîn arasında nispet-i

âdile yoktur. Pek çok mükellefîn verginin daire-i şümulünden hariç kaldığı gibi bir kısmı da gayet ağır surette mükellef tutulmuşlardır. Bu nispetsizlikleri ve haksızlıkları izale etmek ve mükellefînin istitaat-i maliyeleri nazar-ı dikkate alınarak eyleme üzere ihzar olunan lâyiha meclis-i âlinize kariben takdim olunacaktır. Masarif bütçesinde mühim bir yekûn tutan muhassasat-ı zatîyeye ait kanunların tetkiki elzem görüldüğünden buna dair bâzı kanun lâyihaları takdim olunacaktır.

Düyun

Efendiler! Hükümet muhtelif sebep ve şekillerde efrad-ı millete karşı borçludur. Birçoklarının yedinde hükümetten alacağına dair mazbatalar vardır. Eğer bu mazbatalar için bir suret-i tediye taharri edilmezse hükümetin dahildeki itibar-ı malîsi duçar-ı tezelzül olacaktır. Bu itibarı yüksek tutmak ve halkın hükümete karşı olan itimadına halel vermemek için İstiklâl Harbine ait tekâlif-i harbiye ve vesait-i nakliye düyunumuzu itfa etmeyi bir vecibe addediyoruz. Bu maksatla heyet-i celilenizden tahsisat taleb edeceğiz. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'ndan müdevver ve miktar-ı azîm bir yekûn teşkil eden borçlarımızın devletin alacaklarına mahsubunu icra etmek ve bakıyesini büyük bir tasfiye ameliyesine tâbi tutmak mecburiyetinde olduğumuzdan vâsi mikyasta bir mahsub-ı umumî kanun lâyihası takdim olundu. Badettasfiye kalacak düyunumuzu hazine tahvilleri ihracı suretiyle kapatmak tasavvurundayız. Evrak-ı nakdiyemizin kıymetini ve kabiliyet-i iştiariyesini tezyide hadim olmak üzere bütçeye tahsisat vaz'ını pek lüzumlu addetmekteyiz.

İstikraz-ı dahilî kuponlarının muntazaman tediyesini dahi bir kaide-i salimeye raptedeceğiz.

Ziraat Bankası'nın takviyesi ile zürranın ihtiyacını tatmin için mülga İstanbul idaresinin bir buçuk milyon ve Hükümet-i Milliye'nin mezkûr bankaya olan beş yüz küsur bin lira borçlarını tediye için tahsisat taleb edeceğiz. Düyun-ı hariciyemiz hakkında nokta-i nazarlarımız malûmdur. Konferansta tavzih ettiğimiz veçhile

makul, bizim için mümkün esasat takarrür ettirildikten sonra borçlarımızı muntazaman tediye etmek vazifemizdir.

Efendiler! Mali bahsi kapatmazdan evvel şurasını arz edeyim ki, bilumum memurîn-i devletin ve zabitanın ahvalini terfih eylemek ehemmiyetle nazar-ı dikkatte bulundurduğumuz bir meseledir. Önümüzdeki sene zarfından bu ihtiyacı mümkün mertebe tatmin için vekilleriniz bazı tedbirler teklif eyliyeceklerdir.

Diğer cihetten bilumum vekâletlerde ihtisasa ihtiyaç gösteren işler için ecnebi mütehassısların celbini ve onların vukufundan istifadeyi düşünmekteyiz.

Siyaset-i dahiliyemize gelince: Evvelce huzur-ı âlinizde asayişi her şeye takdimen tesis azminde olduğumuzu arz etmiştim. Heyet-i içtimaiyemize musallat olan şakileri bilâmerhamet takip ve tenkil edeceğimiz gibi bunların her türlü kurtuluş yollarını kesmek, iltica ve himayelerine mâni olmak için şedit kanunlar vaz'ı lâzımgeleceği itikadındayım, bu maksatla meclis-i âlinize takdim eylediğim Men'-i Şekavet Kanunu'nun bir an evvel kesb-i kanuniyyet edeceğini ümid etmekteyim.

Bununla beraber jandarmamızı asrî bir kuvve-i zabıta heyetinde terakki ettirmek için jandarma zabıtanının tasfiye ve ıslahı ve jandarma müfettişlikleri ihdas ederek gerek zabitan, gerek efradın daimî bir murakabe altına alınması derece-i vücübattandır. Aynı zamanda elyevm Ankara, Kayseri, Giresun, Kars ve Diyarbekir'de mevcut Jandarma Karakol Mektebi ve İzmir, İstanbul, Adana da Efrad-ı Cedide mektepleri açmak lâzımdır.

Polis için İstanbul'daki mektebe ilâveten Anadolu dahilinde münasip bir yerde bir mektep açtırmak niyetindeyim.

Hapisaneleri tanzim ve ıslah en mübrem olan ihtiyacatımızdandır. Memleketimizde hapishaneler heyet-i içtimaiye arasında müstelzim-i ceza olan ef'alin mütecasirlerini ıslah-ı hale sevk edecek müessesat haline bir an evvel getirmek gayesindeyiz. Bilumum hapishanelerin bu maksada göre tanzim ve ıslahı zaman ve büyük masrafa mütevakkıf olduğundan birinci kademe olarak Ankara'da müceddeden bir hapishane inşası, Niğde, Kayseri, Konya, Kırşehir hapisanelerinde tadilât icrası ve Bursa'da Yunanlılar tarafından yakılan hapishanenin tamir ve inşası, İstanbul tevkifhanesiyle Es-

kişehir, Kayseri, Gebze, Tekirdağ hapishaneleri inşaatının ikmali mutasavverdir.

Halk umurunun adalet, kiyaset ve süratle intacı faal, muktedir, müstakim bir silsile-i memurînin kemal-i intizam ve usul ve kanunu dairesinde iş görmesine mütevakkıftır. Bu maksadı temin için mevcud olan memurîn-i dahiliye nizamnamesi tadil edilerek yeni bir lâyiha tanzim edilmiştir. Bu yeni lâyihada ilk memuriyete alınacak olanların mahâsin-i ahlâkiye ile beraber erbab-ı liyakatten olmalarını temin için bilmüsabaka kabulü, müstahdemîn meyanında olanların hal ve liyakati memlekete nâfi olmıyacak şekilde bulunanların müddet-i hizmetlerine göre ihraç ve tekaüde sevki, hüsn-i hizmeti görülenlerin suret-i muhtelifede taltifi ile vazifeye merbutiyetlerini teyidi ve her üç senede hüsn-i hizmeti görülenlerin sınıflarının terfii ve kıdem zammının ve âsayişi muhafaza edememek gibi ahvalin gayri hususatta bilâsebeb-i kanunî idare-i azle nihayet vermek suretiyle memurların masuniyeti temin edilmiştir.

Memurinin sicil-i ahvali daha mazbut ve daha muntazam surette tesbit edilecek ve her memurun, memuriyet verdiği mahallerdeki kabiliyeti, derece-i faaliyeti, şayan-ı terfi olup olmadığı ve tahvil edilirse esbab-ı mucibesiyle sebeb-i tahvili ve mülkiyye müfettişleriyle âmirlerinin memurlar hakkındaki mütalâatı zabt ve tescil olunacaktır.

Zaman-ı hazırda bilumum devletlerce ehemmiyetle takib edilmekte olan mesailden biri de ahval ve harekât-ı nüfustur. Milletleri teşkil eden nüfusun adedi, sureti terkibi, harekât ve tahavvülâtı, ahval-i medeniyyesi gibi hususat malûm olmadıkça devletlerin ahval-i idariyye ve siyasiyyesi, umur-ı askeriyye ve maliyesi, muamelât-ı ticariye ve iktisadiyesi tanzim edilemez. Bu zarureti Avrupa hükümetleri iki asır evvel takdir eylemişler ve hukuk-i medeniyelerinin en mühim mebahisini nüfus sicillât ve muamelâtına tahsis eylemişlerdir. Bizde de, sicil-i nüfus idareleri ihdas edilmiş ise de ahval-i medeniye sicillâtının ilmî ve hukukî mahiyeti takdir edilmemiş ve yalnız idarî, malî ve askerî makasıtla nüfusun tahriri ve tevellüdat, vefeyât, münakehat ve talâk vukuatının ta-

kibi düşünülmüştür. 1280, 1298 ve 1318 sene-i hicriyelerinde tanzim edilen nüfus nizamnameleriyle 1330 tarihli Sicill-i Nüfus Kanunu nüfus idarelerine evvelen: Nüfusun tahriri, saniyen: Ahval-i medeniye sicillâtının, salisen: Nüfus defatirinin tanzimi gibi vezaifi tahmiş eylemiş ise de vazaif-i mezkûre birbirine karıştırılarak her üç kısımda da muvaffakiyet istihsal edilmemiş ve memleketimiz uzun zaman ihsaî bir tahriri nüfustan ilmî ve hukukî ahval-i medeniye sicillâtından ve muntazam nüfus defatirinden mahrum kalmıştır. Kuva-yı umumiye-i devletin ve hukuk-i efradın üssü'l-esası olan nüfus kuyudunun bu hâl-i ibtidaîde kalması gayr-i caiz ve nüfus sicillâtının asrî ve hukukî bir şekle ifrağı hükümet-i milliyemiz için gayr-i kabil-i ihmal bir zaruret olduğundan bu maksatla bir Sicill-i Nüfus Kanunu lâyihası ihzar ve takdim edilmiştir. Harb-i Umumî'de Rusların ve müteakib muharebatta Fransızlarla Yunanlıların işgal ve istilâlarına geçen kazaların bir kısmında nüfus kuyudatı zayi olmuş, ihrak edilmiş ve Kars, Ardahan gibi anavatana iltihak eden mahallerde de nüfus sicillâtının tesisi zaruri bulunmuş olduğundan esbab-ı ânife ile kısmen veya tamamen nüfus sicillâtından mahrum bulunan 118 kazada sicillâtın tesisi ve mahall-i sairede yoklama icrası suretiyle nüfus-ı seyyare ve mukime miktarının tesbiti için dahi bir lâyiha-i kanuniyye tanzim ve takdim edilmiştir.

Bu lâyihalar iktisab-ı kanuniyyet eyledikten ve memleketimizde muntazam ve gayr-i kabil-i tağyir ve tahrif nüfus sicillâtı tesis edildikten sonra ihsai bir tahriri nüfus icrası dahi musammemdir.

Taksimat-ı Mülkiyye

Taksimat-ı mülkiyyede tadilât icrası zaruridir. Memleketin taksimat-ı mülkiyyesi esasen ilmî bir şekilde icra edilmemiş ve teşkilat-ı mülkiyyeye ihtiyaçtan ziyade hissiyata müstenit metalib-i mahalliye esas ittihaz edilmiştir.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda işaret buyurulduğu veçhile coğrafî vaziyet ve iktisadî münasebet ve nüfus-ı mevcude ve varidat-ı memleket nazar-ı dikkate alınmak suretiyle taksimat-ı mülkiyyede tadilât icrası ve binnetice bâzı livaların kaza haline ifrağı ve bun-

ların iktisadi cereyanlara göre irtibatlarının tanzimi icabeylemiş ve bu bapta lâyiha-i kanuniyye tanzim edilmekte bulunmuştur.

Şeriye ve Evkaf

Vazife-i asliye ve fer'iyelerini ifaya muktedir eimme ve halkın tezhib-i ahlâkını temin ve ihtiyacat-ı ruhiyelerini tatmin edecek hateba ve vâizler yetiştirmek için icabeden tedabir ve teşkilat yapılacak ve medaris-i mevcude ihtiyacat-ı asriyeye muvafık bir surette ıslah ve tanzim edilecek ve memalik-i mustahsaladaki âbidât-ı islamiyyenin imar ve ihyası esbabına tevessül olunacaktır.

Evkafın nev'i ve mahiyeti nazar-ı dikkate alınarak nevahi ve şûralar kanunlarına tevfikan mahallerince idaresi için meclis-i âlinize lâyihalar takdim edilecektir.

Maarif

1- Maarif siyaseti terbiye-i umumiye ve müşterekede vahdet ve terbiye-i meslekiyede ihtisas esaslarına istinad edecektir.

2- Maarifin terbiyevi vazifelerinden birincisi çocukların terbiye ve talimi, ikincisi halkın terbiye ve talimi, üçüncüsü millî güzidelerin yetişmesi için lâzımgelen vasıtaların ihzar ve teminidir. Çocukların terbiye ve talimi bittabi mektepler vasıtasiyle temin edilecek ve mekteplerin asrî tekemmülâta mahzar olabilmeleri için muallimlerin daha iyi yetiştirilmesine ve tatil zamanlarında açılacak dersler ile tevsi-i malûmat etmelerine, binaların ıslahına, alât-ı dersiyenin ikmaline çalışılacaktır. Halkın tâlim ve terbiyesi için gece dersleri ve çırak mektepleri tesis olunacak, halk lisaniyle ve halkın ihtiyacına muvafık kitaplar yazdırılacak tab' ve teksir ile memleketin her tarafına tevzi edilecektir. Millî güzidelerin yetiştirilmesi için istidat ve kabiliyeti tebarüz eden ve ailesinin kudret-i maliyesi müsaid olmıyan gençler orta ve yüksek mekteplerde suret-i mahsusada himaye ve muavenete mahzar olacakları gibi ihtisas peyda etmeleri için Avrupa'daki irfan merkezlerine gönderileceklerdir. Muhtelif şuabat-ı ilmiyyeye ve bilhassa insanî ve içtimaî esasata mütaallik muhalledat ve ana kitaplar tercüme ve tab' ve tevzi olunacaktır.

3- Hükümet tahsilin bütün derecelerine azamî inkişaf temini için aynı ehemmiyeti verecektir. Yani ilk tahsil mektepleriyle idadî ve liselerin darülfünun ve âli meslek mekteplerinin mütevaziyen tekemmülüne itina olunacak iptidaî darülmualliminler ile idadîlere muallim ve muhtelif mıntakalara ehliyetli ilk tedrisat müfettişleri yetiştirmek için orta darülmuallimîn müdavimlerinin ayrıca meslekî malûmat almaları ve tatbikat görmeleri esbabı temin edilecektir.

4- Maarif Vekâleti'nce bu seneden itibaren memleketin muayyen noktalarında darülmuallimîn ve darülmuallimat ve tam devreli liseler açmak ve bunları her türlü vesaitle teçhiz etmek suretiyle *kuvvetli irfan merkezleri tesis edilecektir. Vesait-i dersiye tedariki* için Avrupa'ya üç kişiden mürekkep bir heyet gönderilmiştir. Alâtı dersiyenin tedricen memleketimizde imal edilebilmesi için münasip merkezlerden birinde muntazam bir mektep müzesi ve müzeye mülhak olmak üzere bir de imalâthane vücuda gerilecektir.

5- Maarif teşkilatı milletin her ferdine istidat ve kabiyetini azamî surette inkişaf ettirecek yolu açık bırakacak, fevkalâde istidat ve kabiliyetini ispat eden fukara evlâdının en yüksek derece-i tahsili takib edebilmesi esbabını hükümet temin edecektir. Bu seneden itibaren liselere kabul edilecek leylî meccanî talebenin müsabaka usuliyle memleketin muhtelif mıntakalarından celp ve kabulüne başlanmıştır. Bu kabil talebeden darülfünün ve mekâtibi âliye tahsilini takib edeceklere mahsus olmak üzere İstanbul'da bir talebe yurdu tesisi mutasavverdir.

6- Ferdin, bedenî, fikrî kabiliyetleri gibi ahlâkî ve içtimaî kabiliyetleri de inkişaf ettirilecektir. Bu maksada vusul için bir terbiyei bedeniye darülmuallimîni açılacak, izcilik teşkilatına ehemmiyeti mahsusa verilecek, programlar ile mekteplerin teşkilatı tedricen içtimaî esasata tevfik olunacaktır.

7- Tahsil-i iptidaî milletin bütün efradına terbiye-i umumiyeyle de temin edecektir. Müsait merkezlerde altı senelik iptidaî tahsilinden sonra tedricen ziraat, sanayi ve ticarete müteveccih iki senelik ikmal sınıfları açılarak yüksek tahsil edemeyen gençlerin bu sınıflara devamları mecburî tutulacaktır.

8- Tahsil-i iptidaînin mecburiyeti tamim edilecektir.

9- Kadınların tahsiline de erkeklerin tahsili kadar ehemmiyet verilecektir. Bu maksatla muhtelif merkezlerde mütekâmil darülmuallimatlar ve kız liseleri açılmaya başlanılmıştır. Tedricen kız sanai idadîleri de açılacaktır.

10- Millî hars teşkilatına ehemmiyet-i mahsusa verilecek terbiye ve talimin esası millî harsa ve asrî medeniyete müstenid olacaktır. Maarif Vekâleti'ndeki Hars Müdüriyeti tevsi ve ikmal olunarak muhtelif yerlerde tetkikata başlanılacak, münasib mevkilerde millî müzeler vücuda getirilecek, millî asarın cem ve telfikıne ve millî bedayi' ve sanayiin inkişaf ve tekemmülüne çalışılacaktır.

11- Muallimliğin bir meslek-i mahsus haline ifrağı ve menşelerini tevhidi hakkındaki lâyiha meclis-i âlinize tevdi olunmuştur.

12- Maarif Vekâleti'nin ıslahat ve icraatında takib edeceği ilmî esasları tesbit vazifesiyle mükellef bir heyet-i ilmiyyesi bulunacaktır.

Nafıa

Efendiler!

Harb senelerinde umur-ı nafıaya bilmecburiye pek az masraf edebildik. Yollarımız, köprülerimiz muhtac-ı tamir olduğu gibi birçok limanlarımız henüz inşa olunmamış ve birçok nehirlerimiz mecralarına müsadif arazi için servet menbaı olacak yerde bakımsızlık yüzünden o arazi için mucib-i felâket bulunmuştur. Birçok yerlerde öyle bataklıklar vardır ki, masraf edilip kurutulsa civar ahali için ayn-ı feyiz ve bereket olacaktır.

Hâlbuki bu halleriyle ırkımızın sıhhatine ve nüfusumuzun tezayüdüne düşman olan mikropların yatağıdır. Yaşamak için umur-ı nafıaya dört elle sarılmak mecburiyetindeyiz. Ancak bütün bu ihtiyacatın bütçeden teminine bugün için imkân yoktur. Bugün yapabileceğimiz azamî fedakârlık umur-ı nafıa için 1338 senesinde mevzu tahsisatı 6, 7 misline iblâğ etmek olacaktır. Bununla şoseler ve umumî köprüler tamir olunacak liman ve nehirler hakkında tetkikat-ı fenniye bulunulacak ve projeler ihzar olunacaktır.

Şarkî-Anadolu'da dört bin küsur kilometre tulünde demiryolu inşası için geçen sene bir Amerikalı kumpanyaya imtiyaz verilmiş-

ti. Bu demiryolunun inşaatına karîben mübaşeret olunacağına dair son günlerde malûmat alınmıştır. Şurasını sarahaten söylemek isterim ki: Bütçe açığını kapatmak için hariçten istikrazata suret-i katiyede taraftar olmıyan Heyet-i Vekileniz muayyen bir nafıa işi için ve meselâ nehirlerimizden birini tathir veya herhangi bir bataklığı nâfi şeraitle kurutmak için istikraz akdetmeye mütemayildir ve memlekete umuru nafıa için girecek olan sermayelere azamî tehlilâtı iraeye hazırdır.

Demiryollarının tarifelerini ihtiyacat-ı iktisadiyemiz nazar-ı dikkate alınarak tadil etmeye çalışacağız ve şimendifer müstahdemini yetiştirmek için açılan mektep gibi adedleri ihtiyaca gayrikâfi olan küçük fen memurları dahi yetiştirmek için İzmir'de ve Elâziz'de birer mektep açılacaktır.

Adliye

Muhakematın tasrii, mümkün olabildiği kadar az bir zamanda tevzi-i adalet kaziyesinin temini için teşkilat-ı hazıra-i adliyenin ve usul-i muhakemenin ıslahı lâzımdır.

Hükkâmın tayin ve terfiinde kıdem usulü nazar-ı itibara alınmakla beraber ehliyet ve iktidara daha ziyade atf-ı ehemmiyet edilecek ve binaenaleyh ahkâm-ı kanuniyyenin hâdisata hüsn-i tatbikini temin maksadıyla en muktedir hâkimlerin intihabına sarf-ı makderet olunacaktır. Bugünkü ihtiyacat-ı medeniyemizi tatmin edecek veçhile Kanun-ı Medenî'mizi ıslah etmek ve Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye ile Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye ve Usul-i Muhakemat-ı Şer'iye-i Berri ve Bahrî Ticaret kanunları ile Kanun-ı Cezayı tadil ve ıslah etmek için teşkil olunan komisyonlar faaliyetine devam edeceklerdir. Ancak bu komisyonun mesaisi uzun sürebileceği gibi bütün bu tadilâtı kanun haline getirmek ve bilhassa Kanun-ı Medenî'mizi tedvin eylemek için seneler lâzımdır. Hâlbuki mecellemizde ve kavanin-i sairede müstacelen tadili lâzımgelen hususat vardır. İşte bu ihtiyacı izale için bu günkü şerait-i hayatiye ve içtimaiye ve iktisadiyemize muvafık şekilde müstacelen ıslahı lâzımgelen maddeler karîben meclis-i âlinize takdim olunacaktır.

İktisat

İktisat Vekâleti'nin mesaisini tevcih edildiği gaye memlekette muvazenet-i iktisadiye tesisidir. Memleketin muvazenet-i iktisadiyesi öteden beri aleyhimizdedir. Daima ithalât büyük nispetlerle ihracata galebe etmiştir. Bunun devamı ise paramızın düşmesi ve harice borçlu kalmaklığımız ve dahilen kesb-i servet ve refah eylemeye imkân bulamamaklığımız ile neticelenecektir. Bunun için bugünkü vaziyetimize göre memlekette hammaddelerin istihsalâtını tezyid etmek lâzımdır. Hammaddelerin istihsali tezyid edildikçe birtakım menabi dahi kendi kendine inkişaf edilecektir. İstihsalâtı tezyid edeceğimiz hammaddeler başlıca üç kısma ayrılabilir: Mevadd-ı ziraiye, ormanlar ve madenler.

Memleketin en mühim şube-i iktisadiyesinin ziraat olduğu bedihî bir keyfiyettir. Ziraatin himaye ve inkişafını temin için bir Himaye-i Ziraat Kanunu teklif olunacak ve sanayi-i ziraiyenin inkişafı için ihtisas-ı ziraat mektepleri açılacaktır. Memleket sekiz ziraat mıntıkasına taksim edilmiş olup her mıntıkada tedricen umumî ziraat mektepleri, alât ve edevat-ı ziraiye tamirhaneleri ve saire açılacak ve bu mıntıkalarda çiftçilerimizin asrî vesait-i ziraiye ile teçhizine çalışılacaktır. Ziraatimizi harice tanıtmak ve beynelmilel münasebatı takviye etmek için ziraat sergileri açılacaktır. 1340 senesi zarfında bu maksatla Adana'da bir sergi küşadı için hazırlık yapılmaktadır. Çiftçi ve sanayi erbabına itibar-ı malî temini için hususî çiftçi sandıkları ve köy bankaları açmak ve Ziraat Bankası vasıtasiyle bu sandıklara yardım etmek ve çiftçiler arasında alımsatım ortaklıkları şirketlerinin, kooperatiflerin teşkiline muavenet etmek ve muhtaç çiftçilere tohumluk ve vesait-i ziraiye tevzi eylemek ve hayvanatın teksiri için damızlık ahırlar açarak meccanen ahalinin hayvanlarını telkıh etmek ve hayvan hastalıklarına karşı mücadelenin şiddetini artırmak İktisat Vekâleti'nin cümle-i mesaisinden olacaktır. Ziraatin inkişaf ve terakkisi ve bilhassa kredi muamelesinin çiftçilerimize azamî teshilât iraesiyle kabil olabileceği malûm bir keyfiyettir ve bu maksatla Ziraat Bankası muamelâtını hayli tevsi etmiştir. Maamafih bankanın sermayesi bugünkü ihtiyacata gayr-i kâfi bir haldedir. Devletin zaman ve kefaleti altında Ziraat Bankası'na hariçten para tedarik ederek çiftçilerin mü-

him mikyasta ihtiyaçlarına yetişmek muvafık görülmektedir. Bununla beraber Ziraat Bankası'nın maliyeden matlubatını tesviye için 1340 senesi bütçesine tahsisat-ı lâzıme vaz'olunmuştur.

Memleketimizde bankacılık pek geride kalmış olduğundan, bu noksanı telafi için Ziraat Bankası'nca bir mektep açılacağı gibi Avrupa bankalarında muamelât öğrenmek üzere tatbikat görmek için memurlar gönderilecektir. Bankanın re's-i idaresine bir mütehassıs celbi için muhabere edilmek üzeredir. Çiftçilere sühulet olmak için itibar-ı şahsî üzerinden ikrazatta bulunmak üzere Ziraat Bankası Kanunu'nun tadili dahi teklif olunacaktır. Ayrıca müessesat-ı maliye ve iktisadiye nezdinde çiftçilerimize bankanın kefaletiyle itibar küşad ettirilmesi esası temin olunmuştur. İstihsalâtımızı tanzim ve ihracı teshil için ticaretimize ehemmiyet-i lâzıme atfedilecektir. Bu meyanda bir ticaret bankası teşkili hakkında kanun meclis-i âlinize takdim olunacaktır.

Ormanların işletilmesini eski kuyut ve şuruttan kurtarmak ve halkın vâsi mikyasta istifadesini temin etmekle beraber fennî suretle idare eylemek için tanzim olunan Orman Kanunnamesi lâyihası meclis-i âlinize takdim olunmuştur.

Ormanlardan istifadeyi teshil ve ihtiyacatı dahiliyemizi dahilden temin etmekle beraber bilhassa ihracat hususunda atf-ı ehemmiyet olunacaktır.

Madenlerimizin en mühimi ve memleketin feyyaz bir menba-ı serveti olan Zonguldak kömür madenlerinde istihsali temin edecek bir kanun teklif olunacaktır. Kömür ve diğer madenlerin fazla işletilmesi ve harice ihracı için mevcut Maden Nizamname'sinin tadili suretiyle ve suver-i saire ile azamî teshilat gösterilecektir.

Ticaret

Trabzon'da bir ticaret mektebi açılacak ve ileride bu mekteplerin adedi teksir olunacaktır. Ticaret Mekteb-i Âlisi dahi bugünkü talep ve ihtiyaca göre ıslah ve tensık olunacaktır. Bundan maada her nevi şirketlerin teşekkülüne sühulet gösterilecek ve tüccarlarımızın doğrudan doğruya Avrupa ile temas yolları aranacaktır. Ticaret-i bahriyemizin inkişafı esbabı mütalâa ve tetkik edilmektedir. Bazı yerlerde yeniden ticaret borsaları açmak üzere icabeden

nizamname ihzar edilmekte olduğu gibi limited ve kooperatif şirketlerin tanınması için Ticaret Kanunu'na bir madde-i kanuniyye ilâvesi teklif edilecektir. Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odalarının daha faal ve muntazam bir hale ifrağı ile ticaret hayatımızda müsmir olmalarını teminen nizamnamesi tadil ve ıslah edilecektir.

Sanayi

Elyevm memlekette mevcud olan sanayiin bugünkü terakkiyat-ı fenniyeden istifadesini temin için suver-i muhtelife ile yardım edilecektir. Sanayi mekteplerinin programları merkeze rabt olunacak ve bunlara münasip muavenetlerde bulunulacaktır. Ticaret Bankası'ndan başka yerde sanayi erbabının ihtiyaçlarını tatmin için bir Türkiye Sanayi Bankası tesisi mutasavverdir. Amelenin hukuk ve vazaifine dair bir Mesai Kanunu lâyihası ihzar edilmekte olup yakında Heyet-i Celile'nize takdim olunacaktır.

Müdafaa-i Milliye

Senenin kısm-ı evvelinde Lozan Müzakerat-ı Sulhiyesi neticesine intizaren ordu seferber mevcudunu muhafaza etmiştir. Artık vaziyet tavazzuh ettiğinde hizmet-i fiiliyesini ikmal edenlerin terhisine devam olunacaktır.

1340 senesinde ordu mevcudunu bütçeye bar olmıyacak ve fakat ordunun miknet ve kuvvetine halel gelmiyecek ve bütün esnan erbabının talim ve terbiye-i askeriyyesini temin eyliyecek bir miktara tenzil edeceğiz.

Ordunun talim ve terbiyesi en son tecarib-i harbiyeye istinad ettirilecek ve son fennî harbin tedrisi için lâzımgelen mektepler, talimgâhlar, endaht mektepleri ve sair mekâtib-i askeriyye açılacaktır.

Hizmet-i fiiliyenin tenkisi umdesi mevki-i fiile konacaktır. Efrad-ı milletin askerliğe kabiliyet ve istidadı pek ileridedir. Terbiye-i askeriyyeyi ikmal ve itmam için efradı iki sene silâh altında bulundurmaya lüzum yoktur. Binaenaleyh bu müddet tenkıs edilecek ve memlekette mekteplere rağbeti teşvik için okuyup yazma bilenlerin bu tenkısten daha fazla istifadeleri temin edilecektir.

Ayrıca, talim ve terbiye-i askeriyyeden hâli kalacak vakitlerde efrada okuyup yazma öğretmek için kışlalarda dersler açılacaktır.

Muharebat dolayısıyla tahsili noksan kalan zabitanın tahsilleri, açılacak hususî tedrisat vasıtasiyle ikmal olunacaktır. Ordunun ihtiyaç ve teşkilatı ile mütenasib ve zabitan terfi hakkını daha esaslı surette muhafaza için yeni terfi kanunnamesi meclis-i âlinize tevdi olunacaktır.

Müdafaa-i Milliyye bütçesindeki tahsisatın memleket dahilinde sarf olunması ve ordunun muhtelif ve mütenevvi ihtiyacatının memleket dahilinden temini gayesine doğru yürümeyi hiçbir zaman nazarı dikkatten uzak tutmıyacağı, mâlûlin-i guzatın terfihi esbabı taharri edilmektedir. İhtiyat zabitanına medar-ı suhulet olmak üzere bazı mukarrerat ittihaz edilmiştir.

Bahriye

Bütçemizin takat-i hâzırası fevkında bir bahriye programı düşünmüyoruz. Bu hususta şimdilik kabil-i icra gördüğümüz program, bahrî ve havaî vesait-i müdafaa temininden ve zabitanın terbiye-i askeriyyesine ihtimam etmekten ibaret olacaktır.

İmalât-ı Harbiyye

Memleketin emniyet ve müdafaası, ordunun muhtaç olduğu malzeme-i harbiyye ve mühimmatın memleket dahilinde imalini müstelzimdir. Bunun için Müdafaa-i Milliye Vekâleti muhtaç olduğumuz malzeme-i harbiyyeyi dahilde imal ettirmek gayesini takib edecektir.

Hariciye

Devletimizin münasebat-ı hariciyesi ber-vech-i zirdir:

İran ile hüsn-i münasebatın idamesini arzu eylemekteyiz. Tahran'da sefaretimiz vardır ve usulü veçhile itimatnamesini haiz olarak bir İran Sefaret Heyeti'nin şehrimize vüsulünü beklemekteyiz.

Afgan ile dahi münasebatımız gayet iyi olup, her iki devletin diğer devlet nezdinde sefaret heyeti bulunmaktadır.

Münasebat-ı hariciyyemiz Rusya ile Moskava'da ve Düvel-i Müttefika ile Lozan'da akdeylediğimiz Muahedat ile tanzim edil-

miştir. Rusya ile konsolosluk ve bahusus Ticaret Mukavelesi akdini münasebat-ı tarafeyni bütün teferruatına kadar hâl-i intizamda bulunduracak tedabirden addediyoruz. Bu mukavelâtın bir an evvel intacı için yed-i iktidarımızda bulunan bütün mesaiyi sarf eylemekteyiz. Bu suretle öteden beri her iki devlet arasında mevcud olan dostluk bir kat daha takviye edilmiş olacaktır. Lozan Muahedatı meclis-i âlice tasdik olunduğundan bunların mevki-i mer'iyete vaz'ı için düvel-i mümziyenin tasdiklerine intizar edeceğiz ve müteakıben düvel-i garbiye ile münasebat-ı siyasiye ve şehbenderiye tesis olunacaktır.

Amerika ile esası hallonunan ve bitaraf devletlerle peyderpey akdi muktazi olan muahedat ve mukavelâtın intacına sarf-ı mâhasal olunacaatır.

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye

Hâkimiyet-i Milliyye devresinin icap ve mahsulü olarak teşekkül eden Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti o vakitki ahval-i fevkalâdenin kâffe-i mesainin cepheye sarfını istilzam etmesi hasebiyle lâyıkı veçhile neşv ü nema bulamayıp sulha kadar memleket ihtiyacatını mahdut bir bütçe ve nâkâfi mesai ile tatmin edebildi. Fakat bundan böyle kendisinden beklenilen mühim vazaifi ilmin ve ihtiyacın emrettiği dairede hüsnü ifa etmeye çalışacaktır.

Sulh devresinde bu ihtiyacatı bihakkın tatmin edebilmek için evvelâ merkezî teşkilatı ve taşra teşkilatını çalışabilecek müfid bir hale koymak, kavanin ve nizamat-ı sıhhiyeyi ıslah ve bu noksanlarını yeniden ikmal etmek lâzımdır.

Şimdiye kadar memleketimizde hıfzısıhha-i umumiye mesailini istihdaf eden sıhhiyecilik şubesi henüz matlup derecede tekemmül etmemiştir. Bu şubede maatteessüf lüzumu derecesinde ne mütehassıs yetişmiş, ne de bu yolda kavanin-i lâzıme yapılmıştır. Binaenaleyh bütün medenî devletlerin bu hususdaki teşkilat ve kanunları mukayeseli surette tetkik olunacak ve bunların milletimize ve yurdumuza göre tevfik edilmesi için süratle meclis-i âliden geçerek fiiliyat sahasında tatbikine tevessül edilecektir. Bununla beraber bazı ecnebi mütehassıslarının celbine ihtiyaç olacaktır.

Mütemadi harbler takriben iki yüz bin şehit yavrusunu bugünkü neslin ve hükümetin himaye ve şefkatine terk etmiştir. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti bütçe darlığından dolayı bunların ancak yirmi bin kadarına bakabilmektedir. Daha büyük bir miktarın bu himaye ve şefkatten müstefid olmaları için, varidat teminine Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti gayret edecektir.

Memleketimizde en çok tahribat yapan hastalıkların verem ve frengi olduğu zannı yanlış olarak taammüm etmiştir. Hâlbuki bizde en mühim sıhhî tahribatı yapan malaryadır. Bu hastalık yurdumuzun, milletimizin kara belâsıdır, en vahim derd-i içtimaimizdir. Sıhhiye Vekâleti en büyük gayretini bu hususa sarf edecektir. Fakat bu derdin devası milyonlarla masrafa muhtaçtır. Bu iş zayıf bir bütçe ile mümkünü'l-husul olmayan şeydir. Binaenaleyh Sıhhiye Vekâleti'nin bu babtaki mesaisi 1340 senesi içinde maatteessüf cüz'i bir keyfiyet ve kemiyete kalmak zaruretindedir.

Mübadele ve İmar

Vekilleriniz mübadele ve imar işleri için ayrı bir teşkilata ihtiyaç olduğu kanaatindedir. Bu teşkilatın diğer vekâletlere nafiz olması ve bu hususta tatbiki icabeden mukarreratın serian ittihazı ve icrası ve vilâyetlerde memurîn-i mülkiyyenin riyaseti altında bilumum memurînin ve kumandanların muavenet ve müzaheretlerinin temini için bu teşkilatın İcra Vekilleri Riyaseti'ne rabt edilmesi muvafık görülmüştür. Bir müdiriyyet-i umumiyye halinde olmakla beraber bilcümle vekâletlerden memur alınmak suretiyle takviye edilecek ve vekâletlerle bu iş hakkında uzun muhaberata meydan vermiyecek olan bu teşkilat biri mübadele, diğeri imar işleri ile iştigal etmek üzere iki şubeye ayrılacaktır.

Mübadele ve imar işleri birçok nukat-ı nazardan yekdiğerinden tefrik olunamıyacak mahiyettedir. Binaenaleyh bu iki işin bir teşkilat altına alınması muvafık görülmüştür.

Mübadelenin, Lozan'da imza edilen mukavele mucîbince ahali-i İslamiyyenin emval-i menkule ve gayr-i menkulesi üzerindeki hukukuna halel vermiyecek şekilde icrasına son derece ihtimam olunacaktır. Gelecek olan ahaliye bütçeden muavenet edileceği gibi ekse-

ri tütüncü ve müstahsıl olan bu ahaliye mahsullerine mukabil avans tedarikine çalışılacaktır.

Yanan yerlerimizin bir an evvel inşası için idarî nokta-i nazardan hükümet her türlü teshilâtı yapacaktır. Bu yerlerin bir an evvel inşası için düşündüğümüz çare hususî sermayeleri bu inşaatı deruhte için tergib ve teşvik eylemektir.

Bu maksatla bu gibi inşaat şirketlerine, muayyen bir müddet zarfında emlâk vergisinden ve bazı mevadd-ı inşaiye için gümrük rüsumundan muafiyeti temine hazır olduğumuz gibi inşaat taksitlerini Tahsil-i Emval Kanunu'na tevfikan tahsil etmeyi ve ledeliktiza hükümetin bu şirketlere karşı kefaleti gibi teshilât iraesini dahi temin edeceğiz.

Efendiler! Mübadele ve imar meselelerini hüsn-i suretle intac etmek için ne kadar azim müşkilâta maruz kalacaklarına vekilleriniz kanidir. Bu müşkilâtı bertaraf için azâ-yi kiramın hükümete her türlü müzaheretlerini dirîğ etmiyeceklerinden şüphe etmiyoruz. Filvaki pek mudil bir mesele-i milliye halinde karşınızda duran bu iki meseleyi başa çıkarabilmek için meclisteki bütün rüfekanın irşad ve muavenetini ve bilhassa bu işte mütehassıs olan muhterem azanın bilfiil sebk edecek yardımlarını vekillerimiz kemal-i menn ü şükran ile kabul edecektir.[299]

3.5. Hükümet Programının Meclisteki Yankıları

II. Meşrutiyet döneminde başlayan gelenek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de sürdürülmüştür. Yasal dayanağı olmaksızın yeni seçilen hükümetin hazırladığı ve meclise sunduğu program çeşitli yönleriyle ele alınmış ve üzerinde tartışılmıştır. İlk sözü Erzurum Milletvekili Necati Bey almış ve şu noktalar üzerinde durmuştur.

Necati Bey'e göre bu program şimdiye değin hazırlanan hükümet programlarından daha farklı gözükmektedir. Zira bu programda genel şeylerden değil, ülkenin bilimsel, iktisadi, toplumsal ve eğitim ihtiyaçlarına parmak basılmaktadır. Kuşkusuz ulus büyük bir savaşın içindedir. Her taraftan saldırılar karşısında başlayan bu savaş yaşama hakkını ve bağımsızlığı koruma isteğinden doğmuştur. Necati Bey, bu konuda hükümetin programda gösterdiği yolda yürümesini bütün kalbi ile dilemekte, bu yolda gösterilecek çabayı ve Misak-ı Millî'nin temel alınmasını takdirle karşılamaktadır. Ona göre; İzmir'siz, Kilikya'sız bir İstanbul'dan söz etmek başsız vücuttan bahsetmek demektir. Doğu Anadolu'suz bir Osmanlı Hükümeti'nden söz etmek "mefruz bir mevcudiyetten, o da hayatı mefluç bir mevcudiyetten bahsetmek demektir". Tüm bunların amaç edinilmesi ulusal amaçlara uygundur. Ayrıca, programda ülkenin iktisadi sorunlarına, sağlık sorunlarına yer verilmesi de takdire değerdir.

Necati Bey, milletin sinesinden doğan bu hükümetin programda gösterdiği konulara parmak basmasını bağımsızlığın kazanılmasının bir göstergesi sayar.[300]

Lazistan Milletvekili Ziya Hurşit, "hükümetin beyannamesini çok musip" gördüğünü; özellikle "adliyenin tensikat ve teşkilatı hususundaki şeylerini" çok beğendiğini Rıza Nur'un "mektepleri ne suretle ıslah etmek lazımgeldiği hakkındaki beyanatlarını" takdir ettiğini ancak, "maarif memurîni için terfih düşünülmemiştir. Sanki muallimler ve müdiran güzel terfih edilmişler, maaşları boldur, iyi bir halde bakılıyorlar. Böyle bir halde düşünülüyor. Biliyoruz ki, muallimlerde bir muhasebe-i hususiye derdi vardır. Maaşları kâmilen alamıyorlar. Zaten bu maaş bir muallimi idare edecek bir halde değildir. Bugün bir muallim talebesine ders verirken hıfzıssıhhadan, iyi giyinmekten, iyi yatmaktan, iyi evlerde oturmak-

tan bahsediyor. Hâlbuki kendisine verdiğimiz para bunu katiyen temin edemiyor. Maarif umurundan bahsolunurken bundan katiyen bahsolunmamıştır. Ümid ederim ki inşallah Muhterem Vekilimiz Rıza Nur Beyefendi bu hususu düşünürler. Bilhassa bütün maarif müntesibininin, muallim ve müdiranın terfihini düşünürler, maaşlarına kâfi derecede zamaim verilmesini temin ederler" diyerek program hakkındaki görüşlerini açıklamıştır.[301]

Kütahya Milletvekili Besim Atalay dil konusu üzerinde durarak, "Arkadaşlarım hepiniz bilirsiniz ki; bizim dilimiz –hele elimizdeki çorba dil– dünyanın hiçbir yerinde, bir zamanında, hiçbir anında gelmiş, görülmüş şeylerden değildir. Nasıl ki bizim kıyafetlerimiz fesli, sarıklı –son vaziyete göre– kalpaklı olduğu gibi, bilmem şalvarlı, donlu ve saire ve saire... Nasıl ki, bir Arap Arabistan'dan gelir, maşlahiyle dolaşır; bir frenk frengistandan gelir, şapkasiyle gezer, bilmem hangi millete mensup bir fert bizim memleketimizde kendi kıyafet-i milliyesini muhafaza ettiği gibi herhangi bir kelime ve terkip bizim lisanımız içine girdi mi kendi hususiyetini, kendi kavaidini muhafaza eder durur. Alındırılmaz. Avam lisanı arasında esaslı kelimelerimiz kaybolup gidiyor. Biz avam lisanı arasında istimal edilen kelimeleri toplayarak millî bir kamus teşkil edersek, şüphesiz ki, medeni ve asri bir millet olduğumuzu göstermiş oluruz" diyerek sözlük konusuna dikkati çekmiş ve "zamanımızda kendisi büyük telakki edilen erbab-ı maariften, erbab-ı ilimden sayılan zevatın lisan-ı millîmize karşı yabancı ve kayıtsız kalmaları"nı da eleştirmiştir. Besim Bey, programdaki "millî eserlerin" korunacağına ilişkin düşünceleri, "mekatib-i ibtidaiyenin programı"ndaki "dinî, millî terbiyeye ihtimam" edileceği vurgusunu yerinde bulur ve o güne değin "millî, dinî bir terbiyeye ihtimam" edilmemesini eleştirir. Ayrıca, ulusal eğitim konusunda da geri kalındığına dikkati çekerken "bir vakitler şarklılaşmak, İranileşmek istedik, İranlılaşamadık. Bir vakit frenkleşmek istedik. Şüphesiz ki frenkleşmezdik, çünkü hulkullah değişmez" diyerek Osmanlı çağdaşlaşma sürecini de eleştirmiştir. Muhasebe-i hususiyelere taraftar olduğunu da belirten Besim Atalay Bey, "Muhasebe-i hususiyyeler bir ilaç gibidir. Biz bu ilacı layıkiyle istimal edemedik. Yahut hüsn-i istimal edecek tabiplerin eline vermedik. Suç

ilaçta değil, bizde... Muhasebe-i hususiyyelerin aleyhinde bulunmak muvafık değildir. Bugünkü mesele muhasebe-i hususiyye meselesi değil, para meselesidir. Eğer tahsilât olsaydı ve harb seneleri esnasında biz tahsilâta ehemmiyet vermiş olsaydık, muhasebe-i hususiyeler muvazene-i umumiyyeden evvel maaşatı temin edecekti diyerek görüşlerini açıklamıştır.[302]

Karahisar-ı Sahip Milletvekili Şükrü Efendi ise "milletlerin yükselmesi için maddiyat ile maneviyyatı meczedecek" medreseler üzerinde durulmadığını belirtmiş ve bunun bir eksiklik olduğunu söylemiştir.

Kırşehir Milletvekili Müfid Efendi de; okunan programın ülkenin içinde bulunduğu buhranı atlatacak, bağımsızlığını ve İslamiyetin "istikrar ve bekasını" sağlayacağını, böyle dar zamanda "birtakım muamelatın ve her şuabata mahsus idarenin mükemmel bir surette vücuda getirilmesinin imkân dahilinde olmadığını", "asıl ana yollarının yapılması imkân dahilinde olduğundan dolayı mevcut yolların tamiratiyle iktifa edileceği ve hatta elde mevcut bulunan mekatibin programlarında gösterdikleri usul dairesinde ıslahına hal müsaid olmadığından dolayı hüsn-i suretle idare edileceğini", "böyle bir zamanda daha iyi bir iş aramanın uygun olmadığını" belirterek sözlerini şöyle sürdürmüştür: "Mesela; ortada bir arsa var... Bir memleket var. Bu arsaya, bu memlekete biz sahip olmak, tasavvurumuzu bilfiil temin eylemek; ondan sonra o arsa üzerinde yapılması lazımgelen binanın şekillerini binanın esaslarını, programlarını, tarzını göstermek lazım gelir. Binamızı yapmak istediğimiz arsaya vuku bulan taarruz maalesef yalnız dışardan değil, içimizde bile birtakım perde altında oynayan hain eller tarafından vuku buluyor. Şimdi içimizdeki o hain elleri parçalamaya çalışan ve o hain elleri ne suretle biz ıslah edecek isek rica ederim bir an evvel onu düşünmek ve burada beyannamesini okuyup da kendilerine esasen itimad ettiğimiz Heyet-i İcraiyye vekillerine bu cesareti vermek lazım geliyor" demiştir.

Müfit Efendi, hükümetin İslam esaslarına göre icraat yapacağını belirttikten sonra "Maarif iki kısımdır. Birisi maarif-i diniyye, birisi de maarif-i dünyeviyyedir. Hatta mektep tabirini beyanna-

mede bendeniz görmeyi de arzu etmezdim. Mektep lugat itibariyle (bir şey yazacak bir yazıhane) demektir. Bunların hepsine medrese deselerdi daha iyi olurdu" demiştir.

Müfid Efendi, "Mülkün esası adaletle kaimdir. Bir melekette adalet temin edilmezse o memleketin bekası muhakkak değildir. Adaleti temin etmek için adliye umurunu deruhde eden zevat, beyannamenin gösterdiği tarzda hükkamı terfih eder. Hükkamı harice karşı vuku bulacak ihtiyaçtan azade bir hale getirir, mahkemeye gidecek efrad-ı milleti, ben bab-ı adalete gidiyorum diyerek emniyetle göndermeye muvaffak olursa, gerek ahlakta, gerek eslafta hiçbir hâkime müyesser olmadık iş yapmış olacak ki, bunun husulünü temenni eylerim" diyerek isteklerini belirtmiştir. Ayrıca, mekteplerdeki iyi yönetimin salt öğretmen maaşına indirgenemeyeceğini, programların da bu konuda etkili olduğunu belirterek Rıza Nur'u eleştirmiştir.[303]

Eleştirileri Şer'îye ve Maarif vekilleri yanıtlamıştır.

Şeriye Vekili ve Bursa Milletvekili Mustafa Fehmi Efendi, İsmail Şükrü Efendi'nin eleştirisine karşı çıkarak şunları söylemiştir: "Heyet-i muhteremenizce malum bir şey var. Katiyetle malum ki, bizim mücahedatımızın esasını teşkil eden meseleyi hepiniz biliyorsunuz. Bu maksad-ı ulvi-i millî meydana geldikten sonra pek çok şeyler yapılabilir ve düşünülebilir. Böyle bir dar zamanda teessüs etmiş bir şeyi yıkmak, onun yerine daha iyi bir şey getirmek mümkün değildir. Hepimiz bunu böyle mütalaa etmişiz ve zannederim ki, Heyet-i muhteremeniz de buna razısınız. Bunu kabul edersiniz. Medaris meselesi filhakika pek mühim bir meseledir. Birkaç defa istihaleye uğramıştır. Şimdi son bir teşkilatı vardır ve fikr-i daiyanemce o teşkilat pek mühim bir teşkilattır. Eğer programda ufak bir ıslah mümkün olursa hakikatte medaris için pek feyzdar bir membadır. Bu cihetle biz mütalaa ettik ki, şimdilik mevcudu muhafaza edelim ve ıslah cihetini de sonra düşünelim. Zannederim, programımızın umum ifadesinde de bu kayıtlara tesadüf edersiniz".

Maarif Vekili Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey ise Ziya Hurşid Bey'in eleştirilerini şöyle yanıtlar: "Efendim, muhterem arkadaşımız bir mühim meseleye temas ettiler. Hakikaten mühim bir me-

seledir ve hakları vardır. Maarif memurîni meselesi gayet mühimdir. Zaten yalnız maarifi değil, devair-i umur-ı devletten herhangisini ele alırsak alalım, hangisinden hizmet beklersek onlara iyi para vermemiz lazımdır ve iyi beslememiz lazımdır. Onların çocuklarının refah ve saadet içinde bulunması lazımdır. Başka türlü olamaz. Fakat zaten biz diyoruz ki; birtakım ıslahat yapacağız. O ıslahat meyanında belki ilk sınıfı bu teşkil edecektir. Başka türlü olamaz. Bundan başka türlü yapsak keenlemyekündür. Onun için arkadaşımızın buyurdukları şey zaten atiyen vadettiğimiz; bize icrasının müyesser olmasını temenni ettiğimiz ıslahatın içerisinde dahildir. Hemen Cenâb-ı Hakk bizi muvaffak etsin, bu devlet, bu millet bu vartadan istiklaliyle kurtulsun, o vakit ilk yapacağımız iş bunlardır. Diğer kısım ki, maarif fıkrasının nihayetinde bir cümle var idi, o cümle bu idi; bugün ise mekatib-i mevcudeyi hüsn-i idare etmektir. Bundan maksadımız nedir?

Hüsn-i idare içinde birçok şeyleri ıslah etmemiz lazımdır; Ders kitabı idi, şu idi, bu idi. Fakat hal ve zaman bunları yapmak için bize müsait midir? Tabii şimdilik hiçbir şey yapamıyacağız. Ta o vartadan kurtulacağımız güne kadar her ne mevcut ise onu hâlihazırda ibka edeceğiz. Ancak hüsn-i idare olunmasına atf-ı ehemmiyyet edeceğiz ve bütün bütün mesaimiz bu yola sarf edilecek, bu uğura gidecektir. O da ne suretledir? Bahusus onların maaşlarını temin etmek; bugün maarif memurîninin; idare-i hususiyeden maaş alan kısımlarının hâl-i perişanisi cümlenizce malumdur. Bu husus bütün devairi intihabiyenizde nazar-ı dikkati celb etmiş malum bir keyfiyettir ki mühim bir maddedir. İşte bugün bendeniz en ziyade buna çalışacağım, elimde evrak da vardır. Bunları temin edebilmek için uğraşıyorum."

Bu tartışmalardan sonra Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfid ve Bayezid Milletvekili Dr. Refik Beyler Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na bir önerge vererek hükümet programı hakkında bilgilendiklerini ve gündeme geçilmesini istemişler ve bu önerge oylanarak kabul edilmiş ve oylama yapılmadan meclis gündemine geçilmiştir.[304]

3.6. Hükümet Programlarında Üzerinde Durulan Ana Konular

Hükümet programında üzerinde durulan konular hazırlandığı dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu nedenle kimi konular süreklilik gösterirken, kimi konular sadece bir hükümet döneminde öne çıkmaktadır. Örneğin ilk hükümet programında "Hilafet ve Saltanat'ın istiklal ve masuniyetin"den, "milletin beka ve mevcudiyeti"nden söz edilirken, sonraki hükümet programında bu konu hiçbir şekilde ele alınmamıştır.

İç Politika

İç politikadaki hedef ulusal bütünlüğün korunması ve sürdürülmesidir. Bunun için de iç güvenliği bozan unsurlara karşı ciddi önlemlerin alınmasına, suç işleyenlerin yurtdışına kaçmalarının önlenmesine, jandarma örgütünün çağdaş bir yapıya kavuşturulmasına, jandarma müfettişliklerinin kurulmasına, iç güvenlik görevlilerinin sürekli denetlenmesine, devlet memuriyetine alınacakların yetenekli, iyi ahlâklı olmalarına özen gösterilmesine; ülke için yararlı olmayacakların çalışma sürelerine göre ihraç ya da emekli edilmesine, iyi çalışanların ödüllendirilmesine, polis yetiştirmek için İstanbul'daki okula ek olarak Anadolu'da da uygun yerlerde okullar açılmasına, tutukevlerinin iyileştirilmesine çalışılacağı belirtilmektedir.

Ayrıca, ülkedeki nüfus hareketlerini izlemek ve gerekli önlemleri almak üzere Sicill-i Nüfus Kanunu çıkarılması, nüfus sayımı yapılması, mülkî yapıda değişikliğe gidilerek bazı livaların kaza haline getirilmesi de zorunlu görülmektedir.

Eğitim

Millî Mücadele sırasında oluşan hükümetin çocuklara dinî ve millî bir eğitim vereceği, gençleri yaşamda başarılı kılacak, kendine güven verecek üretken düşünceye sahip insanlar olarak yetiştirilmelerine çalışılacağı, resmî mekteplerin en çağdaş bir yapıya kavuşturulacağı, programlarının iyileştirileceği, milletin karakterine, coğrafyaya, tarihsel geleneklere ve toplumsal yapıya uygun ders

kitaplarının yazdırılacağı, halktan sözcüklerin toplanarak bir lügatın hazırlanacağı, millî ruhu canlı tutacak eserlerin yazdırılacağı, eski millî eserlerin tescil ettirilerek korunacağı, doğu ve batının bilimsel eserlerinin dilimize çevrileceği belirtilmektedir. Ancak içinde bulunulan koşullarda var olan okulları iyi idare etmeyi öncelikli görev saydıkları da gözden kaçmamaktadır.

Fethi Bey Hükümeti'nin programında ise eğitim; çocukların eğitimi, halkın eğitimi ve "millî güzidelerin" eğitimi olarak üçe ayrılmıştır. "Çocukların terbiye ve talimi"nin mektepler vasıtasıyla temin edileceği, mekteplerin çağdaşlaştırılacağı, öğretmenlerin iyi yetiştirilmesine önem verileceği, binaların iyileştirileceği, ders araç ve gereçlerinin tamamlanmasına çalışılacağı, halkın eğitim ve öğretimi için gece dersleri ve çırak mektepleri açılacağı, halk diliyle ve halkın ihtiyacına uygun kitapların yazdırılacağı ve ülkenin her tarafına dağıtılacağı, "millî güzidelerin" yetiştirilmesine özen gösterileceği, bunlardan ekonomik durumu iyi olmayanlara yardım edileceği, iyi birer uzman olmalarını sağlamak için Avrupa'ya gönderilecekleri, ülkenin uygun yerlerinde erkek ve kız öğretmen okulları ve liselerin açılacağı, liselere alınacak parasız yatılı öğrenciler için sınav açılacağı, bunlardan üniversite ve yüksek okullara girecek olanların eğitimlerini sürdürebilmeleri için İstanbul'da bir yurt açılacağı, kadın eğitimine önem verileceği, eğitimin temelinin ulusal harsa ve çağdaş uygarlığa uygun yapılacağı, ulusal müzelerin açılacağı, ulusal eserlerin toplanacağı, öğretmenliğin bir meslek haline getirileceği belirtilmiştir.

Hatip ve vaiz yetiştirmek için gerekli önlemlerin alınması, çağdaş gereksinimleri karşılayabilmek için medreselerin ıslah edilmesi de kararlaştırılmıştır.

Sağlık

İlk hükümet programında elde bulunan malzemeleri israf etmemeye özen gösterileceğini belirtilirken; Fethi Bey Hükümeti'nin programında ise merkez ve taşra teşkilatının çalışabilecek hale getirilmesi için gerekli düzenlemelere öncelik verileceği, malarya hastalığının önlenmesine çalışılacağı dikkati çekmektedir.

Yargı

İlk hükümet programında adaletin sağlanabilmesi için öncelikle hâkimleri, geleceğini düşünmeyen, mesleğine âşık bir konuma getirmenin, bunun için de onların terfi etmelerini kolaylaştırmanın zorunluluğu, suçlunun vakit geçirilmeden cezasının verilmesi, adaletin halkın ayağına götürülmesi gibi konular üzerinde durulmuştur.

Fethi Bey, hâkimlerin atanmasında ve yükseltilmesinde kıdemin yanında yeteneğe de dikkat edileceğini, Medeni Kanun'un ıslah edileceğini, yargı usulü, ceza, kara ve deniz ticaret kanunlarında değişiklik yapılacağını belirtmektedir.

Bayındırlık

Millî Mücadele döneminde yolların tamiri ve halkın rahatlıkla bunları kullanmasına çaba gösterileceği belirtilmiştir.

Fethi Bey Hükümeti'nde şoseler ve umumî köprülerin tamir olunacağı, liman ve nehirler hakkında bilimsel incelemeler yapılacağı, küçük fen memuru yetiştirmek için okullar açılacağı vurgulanmıştır.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan çıkan ülkede çeşitli yerler yanmış, yıkılmıştı. Fethi Bey Hükümeti bu konu üzerinde de durarak yanan yerlerin bir an evvel inşası için hükümet olarak her türlü kolaylığı göstermeyi, bu konuda özel sektörü teşvik etmeyi, bu alanda çalışacakları emlak vergisinden, inşaat için dışardan getireceği kimi malları da gümrük vergisinden muaf tutmayı planlamıştır.

Ekonomi

Fethi Bey Hükümeti iktisadi alanda dengenin kurulmasını; bunun için ithalatın azaltılmasını, ihracatın çoğaltılmasını düşünmektedir. Bunu yapabilmek için de hammadde üretiminin artırılmasına çalışılacağını söylemektedir. Hammadde üretimi tarım, orman ve maden alanlarında gerçekleşecektir.

Programda, tarımın korunacağı, ziraat mektepleri açılacağı, Türkiye'nin sekiz ziraat bölgesine ayrılacağı, buralarda okullar, ziraat aletlerini onaracak tamirhaneler açılacağı, çiftçinin çağdaş ziraat aletleriyle tanıştırılacağı, tarımı dış dünyaya tanıtmak için ziraat sergileri açılacağı, bankacılık alanındaki eksiklikleri gidermek için Ziraat Bankası'nca bir mektep açılacağı, Avrupa bankalarındaki işlemleri öğrenmek üzere Avrupa'ya memurlar gönderileceği, bir Ticaret Bankası'nın kurulacağı, ormanlardan halkın geniş bir şekilde yararlanması için yasal düzenlemeler yapılacağı öngörülmektedir.

Ayrıca, her çeşit şirketin kurulmasına kolaylık gösterileceği, tüccarların doğrudan doğruya Avrupa ile ilişki kurmalarının yollarının aranacağı, sanayi mekteplerinin programlarının merkeze bağlanacağı ve bunlara uygun yardımların yapılacağı, sanayicilerin ihtiyaçlarını gidermek için bir Türkiye Sanayi Bankası kurulacağı, bir iş yasası hazırlanacağı da belirtilmiştir.

Maliye

İlk hükümet programının malî hedefi; Millî Mücadele sırasında ülkenin ekonomisini, halkın refah ve saadetini düşman saldırılarına karşı korumaktır. Bu politikada dost devletlerin iktisadî çıkarlarını ülke çıkarlarıyla örtüştürme de vardır.

Bütçe

Fethi Bey Hükümeti'nin öncelikle üzerinde durduğu konu bütçedir. Yapılacak reformların bütçeye uygun olmasını, gelir gider dengesinin iyi kurulmasını ilke edinmiştir. Bu dengenin kurulamaması yüzünden alınan borçların o gün halka büyük bir yük getirdiğine dikkati çekerek, önceliğin bütçe hazırlanmasına verileceğini belirtmiştir.

Vergi

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı kazanan hükümet, Halkçılık politikasına uygun olarak köylünün üzerinde ağır bir yük olan ziraatın gelişmesini engelleyen Âşar vergisinin hafifletilmesini, bu nedenle bütçede ortaya çıkacak açığı önlemek için de vasıtasız vergilerle tekel ürünlerine zam yapmayı, Temettü Kanunu'nu değiştirmeyi düşünmektedir.

Hükümet başta Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda halkın hükümete yaptığı yardımlardan dolayı halka olan borcu olmak üzere tüm borçlarını ödemeyi de yükümlenmektedir.

Ordu

İlk Hükümet programında Kuva-yı Milliye Teşkilâtı'nın düzenli bir hale getirilerek resmî bir kimliğe kavuşturulacağı dikkatimizi çekmektedir.

Fethi Bey Hükümeti'nin programında; orduda görev süresi biten erlerin terhis edileceği, askerlerin çağın en son yöntemlerine göre eğitileceği, bunun için gerekli eğitim kurumlarının oluşturulacağı, askerlik süresinin kısaltılacağı, okullara ilgiyi özendirmek için okuma yazma bilenlerin bu kısaltmadan daha fazla yararlanmalarına özen gösterileceği, kışlalarda askerlere okuma yazma öğretileceği, eğitimi eksik kalan subayların bu eksikliklerinin açılacak özel derslerle giderileceği, ülkenin ihtiyaç duyacağı savaş malzemesinin ülke kaynaklarından sağlanmasına özen gösterileceği belirtilmiştir.

Dış politika

Millî Mücadele döneminde hükümetin dış politikadaki hedefi başkenti işgal altında bulunduran devletlere Türkiye'nin bağımsızlığının kabul ettirilmesi ve Misak-ı Millî'nin gerçekleştirilmesidir.

Fethi Bey Hükümeti'nin dış politikadaki hedefi ise devletlerle kurulan dostlukları sürdürmek ve bunlara yenilerini eklemektir.

Mübadiller

Fethi Bey Hükümeti'nin programında, Lozan'da imza edilen mukavele gereğince ülkeye gelecek Müslüman halkın "emval-i menkule ve gayr-i menkulesi üzerindeki hukukuna halel vermeyecek şekilde" kullanılmasına özen gösterileceği ve mübadillere bütçeden yardım edileceği belirtilmiştir.

SONUÇ

II. Meşrutiyet'le başlayıp Mütareke Dönemi ile devam eden süreç Osmanlı tarihinin en bunalımlı kesitlerinden biridir. Zira bu kesitte, yüzlerce yıldan beri varlığını sürdürmeye çalışan bir imparatorluk, hızla yıkıma doğru sürüklenirken, yeni bir devletin de doğuş süreci başlatılmıştır.

Ülkenin uçuruma doğru sürüklendiğini gören gençler "İttihad-ı Osmanî" adı altında bir örgüt kurarak imparatorluğun kötü gidişatını durdurmaya karar vermişlerdir. Daha sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti adını alan bu örgüt, zaman içinde gelişerek ülke sorunlarının çözümü için adeta tek umut kaynağı olmuştur. Ülke sorunlarının istibdatçı yönetimden kaynaklandığı tezinden hareket eden İttihatçılar, bu yönetimin yıkılmasıyla ülkenin düzlüğe çıkacağını düşünmüşlerdi. O nedenle de tüm çalışmalarını istibdatın yıkılmasına yöneltmişlerdir. Yurtiçinde ve yurtdışında yaptıkları çalışmalar sonunda ordunun da desteğini alarak 23 Temmuz 1908'de meşruti sisteme yeniden geçilmesini sağlamışlardır.

Sadrazam Said Paşa'nın istifa ederek yerine Kâmil Paşa'nın atanmasından sonra meşruti sistemin ön gördüğü düzenlemelere hız verildi. Parlamentonun açılabilmesini sağlamak için seçim çalışmaları hızlandırıldı. Ahrar adıyla kurulan yeni bir parti seçim meydanlarında halktan oy istedi. Osmanlı toplumu genel ve eşit oyla temsilcilerini seçmek üzere sandık başına gitti. Böylece ülkede çok partili ve serbest seçime dayanan anayasalı bir dönem başlamış oldu.

Çok uluslu ve çok sorunlu Osmanlı toplumunda siyasal parti kavramı çok yeni olduğu için, 1908 seçimlerinde halk "vatanî" bir örgüt olarak gördüğü İttihad ve Terakki Cemiyeti adaylarını destekledi. Meclis-i Mebusan adeta tek partiye dayanan bir meclis oldu. Ancak zaman ilerledikçe İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin algılanmasında ve yorumlanmasında mebuslar arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Bunun sonucunda da mecliste yeni yeni partiler doğdu. Bu durum kuşkusuz ki Osmanlı Devleti'nde bazı demokratik geleneklerin de oluşmasına ve yerleşmesine olanak sağladı.

31 Mart İsyanı'ndan sonra Kanun-ı Esasi'de yapılan değişikliklerle parlamenter sisteme geçildi. Mebuslar, halktan aldıkları ve-

kâlete sahip çıkarak ülkenin ihtiyacı olan yasal düzenlemelerin yapılması yanında, bu yasaların uygulanmasından sorumlu olan hükümeti de yakın bir takibe aldılar.

Hükümetlerin iktidarda kaldıkları süre içinde uygulayacakları politikaları belirleyen programlarını, beyannamelerini Meclis-i Mebusan'a sunmalarını, hükümetlik için mebusların güvenin alınmasının zorunlu olduğunu öngören bir anlayış doğdu. Bu da hükümetlerin ülkeyi yönetirken gücünü padişah yerine, halkın temsilcileri olan mebuslardan alması geleneğini doğurdu. Böylece halk egemenliğine doğru gidişte önemli bir aşama kaydedilmiş oldu.

"Hükümet programı" kavramını Osmanlı siyasal kültürüne Kâmil Paşa soktu. Daha Meclis-i Mebusan açılmadan programını hazırladı ve kamuoyuna sundu. Hüseyin Hilmi Paşa ise programını meclise sunarak mebusların güvenoyuna başvurulması geleneğini getirdi. Daha sonraki yıllarda kurulan hükümetlerin çoğunluğu değişik ölçeklerde program hazırlama geleneğini sürdürdü. Ancak kimi hükümetler de bu geleneğin dışına çıkarak, program hazırlamadılar. Örneğin Mahmut Şevket Paşa, Damat Ferid Paşa vb. Ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra oluşan ilk hükümet de bu geleneğe bağlı kalarak programını hazırladı ve meclise sundu. Ondan sonraki hükümetler program hazırlamadı, ta ki Ulusal Kurtuluş Savaşı kazanılıncaya dek. Seçimler yinelendikten ve Fethi Bey başkanlığında yeni bir hükümet kurulduktan sonra bu hükümet de geleneğe bağlı kalarak programını hazırladı ve meclise sundu.

İncelediğimiz dönemde hükümetlerin hiçbirinin programlarındaki amaçları gerçekleştiremediklerini görüyoruz. Bunun en önemli nedeni ülkenin içinde bulunduğu kötü koşullar ve bu koşulların zorlaması sonunda sık sık hükümetlerin değişmesidir. Zira bu süre içinde dört büyük savaş yaşanmış, çeşitli ölçeklerde isyanlar olmuş, sık sık hükümetler değişmiştir. Tüm bu gelişmeler programlardaki amaçlara ulaşmayı engellediği gibi, ülkenin çağdaş çoğulcu bir demokratik yapıya ulaşmasını sağlayacak açılımları da engellemiştir. 31 Mart İsyanı üzerine ilan edilen sıkıyönetim süreklilik kazanmış; Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf

devletlerinin de isteğiyle daha da sertleştirilmiştir. 1911 yılı sonlarında yapılan ara seçimi İttihad ve Terakki karşıtı adayın kazanması ise Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi gibi kötü bir geleneğin yanında, iktidarda bulunan güçlerin, devlet olanaklarını kullanarak seçim sonuçlarını etkileme gibi demokratik kurallara aykırı bir uygulamayı da beraberinde getirmiştir.

1908 ile 1923 yılları arasında altı kez genel seçim yapılmıştır. Bu seçimlerin tümü de iki dereceli ve yalnızca erkeklerin katıldığı seçimlerdir. Seçimler nüfus esasına göre yapılmıştır. Her elli bin kişi için bir mebus seçilmiştir. 1919 seçimleri dışında kalan seçimlere ülkedeki tüm unsurlar katılmış ve temsilcilerini Meclis-i Mebusan'a göndermişlerdir. 1919 ve 1920 yılı seçimleri olağanüstü koşullarda yapılmıştır. 1920 seçimlerine Türk ve Müslüman olmayanlar katılmamıştır. Bu nedenle 23 Nisan 1920'de Ankara'da çalışmalarına başlayan Meclis, ilk Milli Meclis olarak tarihteki yerini almıştır.

Hükümet programları tartışılırken zaman zaman azınlık sorunları da gündeme gelmiştir. Ancak özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Ahmet İzzed Paşa ve Tevfik Paşa hükümetlerinin programları tartışılırken azınlık mebuslarının konuşmaları "ittihad-ı anasır" düşüncesinin yaşamayacağını bir kez daha açıkça ortaya koymuş, ulusal devlete geçiş arzusunu güçlendirmiştir.

İncelediğimiz dönemde henüz çoğulculuk esasına dayanan siyasal kültür gelişmediği için gerek hükümet programlarının hazırlanmasında, gerek bunların parlamentodaki tartışmalarında düşünsel ayrışmanın netleşmediği, ülke sorunlarına getirilen çözümlerin çok tutarlı olamadığı dikkati çekmektedir. İçerik açısından bakıldığında 1908-1918 yılları arasında hazırlanan programların 1918-1922 döneminde Osmanlı hükümetlerinin hazırladığı programlara göre daha kapsamlı olduğu görülmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetlerinden Fethi Bey Hükümeti'nin programı gerek kapsam, gerek içerik, gerekse kurtarılan vatanın kalkınması, devlet ve toplumun yeniden yapılandırılması bakımından dikkat çekicidir.

Meclisteki yankıları bakımından ise yine 1908-1918'deki programlarının görüşülmesi daha tartışmalıdır. Özellikle İbrahim Hakkı Paşa, Said Paşa ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetlerinin programları adeta iktidar-muhalefet ayrışması boyutunda tartışılmıştır. Buna karşılık Said Halim Paşa ve Talât Paşa hükümetlerinin programları tek parti programları olarak ele alındığı için yeterince tartışılmamıştır.

Ahmet İzzed Paşa ve Tevfik Paşa hükümetlerinin programları boyut ve içerik bakımından zayıflarken, adeta "barış antlaşmasını yapalım da, ondan sonra sorunları çözecek programlar üretiriz" mantığıyla hareket edildiği izlenimini vermektedir. Bu nedenle tartışmaların oldukça sertleştiği dikkati çekmektedir. Buna da Osmanlı ordularının yenilmesini fırsat bilen Müslüman olmayan mebusların tavır ve davranışları yol açmıştır. Hükümet programlarının tartışılmasında azınlıklar sorunu önemli bir yer tutmuştur.

Mütareke Dönemi'nde Kuva-yı Milliyeci güçlerin Meclis-i Mebusan'a girmelerinden sonra, Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin programı tartışılırken içeriğe yönelik oldukça ciddi görüşler ortaya atılmıştır. Zira 1920 Meclis-i Mebusan'ında bir yanda geleneksel Osmanlı düşüncesini temsil edenler, öte yanda ise Anadolu'dan yankılanan Kuva-yı Milliyeciler olmak üzere iki ayrı düşünce akımı karşı karşıya gelmiştir. Kuva-yı Milliyeci mebuslar, İtilaf devletleri güdümünde izlenen hükümet politikalarına karşı çıkmışlar, işgalleri kınamışlar, ülkenin tam bağımsızlığını savunmuşlardır. İlerde kurulacak tam bağımsız yeni Türkiye'nin işaretleri olan bu yaklaşım, Osmanlı Parlamentosu için de yeni bir ses olmuştur. Nitekim bu sesin daha gür bir şekilde yankısı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kendini göstermiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Döneminde iki hükümet programı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okunmuştur. İlk İcra Vekilleri Heyeti programını 9 Mayıs 1920'de mecliste okumuştur. Boyut olarak kısa, fakat içerik bakımından derinliği olan bu program tartışmaya açılmış ve kimi milletvekilleri söz alarak görüşlerini açıklamışlardır. Fethi Bey'in programı ise boyut olarak uzun, içerik olarak kapsamlı ve sistematik olmasına karşılık ne yazık ki tartışılmamıştır.

Görülüyor ki Hükümet Programları ve bunların meclisteki tartışmaları, hükümetlerin, mebusların ülke sorunlarına bakış açılarını gösteren somut belgeler olmaları yanında; siyasal kültürün gelişmesine, demokratik geleneklerin oluşmasına ve yerleşmesine önemli katkılar sağlayan verilerdir. O nedenle ülke sorunlarına çözüm arayan herkesin bu belgeler üzerine eğilmelerinde yarar vardır.

NOTLAR

1 *Milli Egemenlik ve TBMM*, TBMM Kültür ve Sanat Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 4.

2 Bu başlık altında verdiğimiz kısım XIV. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğumuz tebliğin geliştirilmiş halidir.

3 Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986, s. 2.

4 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kıratlı, TTK, Ankara 1970, s. 368.

5 Mumcu, *age*, s. 29-30.

6 Ali Akyıldız, *Osmanlı İmparatorluğunda Merkez Örgütlerinde Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 22.

7 Lewis, *age*, s. 368.

8 Karş. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 6, TTK, Ankara 1976, s. 117. Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. 2, e Yayınları, İstanbul 1983, s. 67.

9 Akyıldız, *age*, s. 179. Ancak bu değişiklik on dört ay sürmüş, tekrar sadrazamlığa dönülmüştür. Birinci Meşrutiyet döneminde de 4 Şubat 1878'de başvekillik unvanı kullanılmaya başlanılmış, fakat dört ay sonra bu kez de bırakılmıştır. Daha sonra Abdülhamid'in iradesiyle yine başvekillik unvanı kullanılmaya başlanmış ise de 1882'de bırakılmış, o tarihten sonra İmparatorluğun sonuna dek bir daha gündeme gelmemiştir. Stanford J. Shaw, nazırların unvanlarının da vekile dönüştürüldüğünü belirtmektedir. Bkz. *age*, s. 67.

10 Akyıldız, *age*, s. 182. No. 8.

11 Sadrazam, Şeyhülislam, Serasker, Şûra-yı Devlet Reisi, Mabeyn Müşiri ve Hassa Nazırı, Maarif Nazırı, Serasker Kaymakamı, Maliye Nazırı, Nafıa Nazırı, Bahriye Nazırı, Ticaret Nazırı, Hariciye Nazırı, Evkaf-ı Hümayun Nazırı, Şûra-yı Devlet Reisi Vekili, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırı, Mecalis-i Âliye Memurları, Sadaret Müsteşarı, Defterhane Nazırı. *Lütfi Tarihi*, yayına hazırlayan: Münir Aktepe, TTK, Ankara 1993, c. XV, s. 4. 1292'de bunlardan Şûra-yı Devlet Reisi Vekili, Defterhane Nazırı çıkarılmış Zaptiye Nazırı, Rüsumat Emini, Defter-i Hakani Reisi, Meclis-i Vükelâ'ya alınmıştır. *age*, s. 42. 1293'te ilk listeden çıkarılanlar: Mabeyn Müşiri ve Hassa Nazırı, Serasker Kaymakamı, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırı, Defterhane Nazırı. Yeni eklenenler: Adliye Nazırı, Rüsumat Emini, Zaptiye Nazırı. *age*, s. 72.

12 Bkz. Karal, *age*, c. 6, s. 119.

13 *Lütfi Tarihi*, c. 10, s. 134.

14 Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, s. 121.

15 Karal, *age*, c. 6, s. 27.

16 *Sabah*, 27 Mayıs 1876.

17 *Sabah*, 19 Mayıs 1876.

18 İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi. Meşrutiyete Geçiş Süreci*, TBMM Basımevi, Ankara 1997, s. 46.

19 Bkz. Güneş, *age*, s. 53-72.

20 Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

21 Çıkarılması tasarlanan yasalar için bkz. Güneş, *age*, s. 221-222.

22 Tasarı şöyle bölümlenmişti: Birinci Fasıl: Vezaif-i Umumiye-i Vükelâ (2-13. Madde); İkinci Fasıl: Mesned-i Sadaret (14-24. madde); Üçüncu Fasıl: Mesned-i Meşihat (25-30. Madde); Dördüncü Fasıl: Makam-ı Seraskeri (31-38. Madde); Beşinci Fasıl: Makam-ı Kapdanı (39-43. Madde); Altıncı Fasıl: Hariciye ve Sıhhiye Nezareti (44-49. Madde); Yedinci Fasıl: Dahiliye Nezareti (50-57. Madde); Sekizinci Fasıl: Şûra-yı

Devlet Riyaseti (58-65. Madde); Dokuzuncu Fasıl: Adliye ve Mezahip Nezareti (66-69. Madde); Onuncu Fasıl: Tophane Müşirliği (70-71. Madde); Onbirinci Fasıl: Maliye Nezareti (72-74. Madde); Onikinci Fasıl: Nafıa Nezareti (75-78. madde); Onüçüncü Fasıl: Ticaret Nezareti (79-82. Madde); Ondördüncü Fasıl: Maarif Nezareti (83-88. Madde); Onbeşinci Fasıl: Evkaf Nezareti (89-93. Madde); Onaltıncı Fasıl: Meclis-i Vükelânın Suret-i Teşkili ve Vezaifi (94-99. Madde). Bkz. *BOA* Yıldız Esas Evrak, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, 86-89/3854.

23 *BOA*, Yıldız Esas, 31/1800/2.

24 *BOA*, Yıldız Esas, 31/1800/2.

25 *BOA*, Yıldız Esas, 31/2326.

26 *BOA*, Yıldız Esas, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, 86-39/38-54.

27 *BOA*, Yıldız Esas, 31/2252/97-80.

28 *BOA*, Yıldız Esas, 31/1800-5.

29 Bkz. *Düstur*, *Tertib-i Sani*, c. 1, Dersaadet 1329, s. 143-145.

30 Kili, *age*, s. 68.

31 Kili, *age*, s. 75-76. Bület Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul 1997, s. 193-194.

32 *Düstur*, *Tertib-i Sani*, c. 1, Dersaadet 1329, s. 143-145.

33 *Düstur*, *Tertib-i Sani*, c. 4, s. 547-548.

34 Örneğin, Dahiliye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname (9 Kanunevvel 1329), Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname (25 Şubat 1327), Hariciye Nezareti Teşkilat-ı Umumiyesi Hakkında Nizamname (11 Şubat 1329), Bahriye Nezareti Teşkilat Nizamnamesi (20 Mart 1330), Nafıa Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname (2 Teşrinevvel 1330) de çıkarılmıştır.

35 Bkz. 3. Bölüm.

36 Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 262-264.

37 Cumhuriyet döneminde yapılamamasının bir nedeni olarak, Cumhuriyet'in kurulma ve gelişme döneminde bulunması, devlet teşkilatı henüz oturmadığı için görevlerin kesin olarak saptanamaması gösterilmektedir. Bkz. Necip Bilge, *Bakanların Görev ve Sorumlulukları*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1956, s. 14.

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra İcra Vekilleri Heyeti'nin seçimine ilişkin yasada vekâletler tek tek sayılmış, fakat görev ve sorumlulukları belirtilmemişti. 20 Ocak 1921'de çıkarılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda da icra vekillerinin görev ve sorumluluklarını saptamak üzere özel bir yasanın çıkarılacağı belirtilmiş ve bu amaçla özel bir komisyon da kurulmuştu. Komisyonun verilen görevin ötesine geçerek, ulus egemenliğine dayalı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu değiştirici, saltanat yönetimini egemen kılıcı bir tasarı hazırlayarak meclise sunması tartışmalara yol açmış ve tasarı reddedilmişti. Bkz. 3. Bölüm.

20 Nisan 1924'te çıkarılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda ise "Vekillerin vazife ve mesuliyetleri kanun-ı mahsus ile tayin olunacağı (M. 47), vekâletlerin adedinin kanunla tayin edileceği (M. 48)" belirtilmişti. Buna rağmen söz konusu yasa çıkarılamamıştır. 5 Şubat 1937'de yapılan Anayasa değişikliğinde de vekillerin görev ve sorumluluklarının, vekâletlerin oluşum biçiminin özel yasalarla belirleneceği kabul edilmişti (bkz. *Sicill-i Kavanin* c. 18, s. 890). 8 Şubat 1937'de çıkarılan 3117 sayılı yasa ile devlet dairelerinin, biri başvekâlet olmak üzere sayıları on ikiden az on altıdan çok olmamak üzere vekâletlere ayrılacağı, devlet vekilleri denen vekâletsiz vekillerin de bu sayının içinde bulunacağı, İcra Vekilleri Heyeti'nin kaç vekâletten oluşacağı her kabine oluşumunda başvekil tarafından cumhurbaşkanına iletileceği ve onun onayıyla belirleneceği kabul edilmişti (*Düstur*, *Üçüncü Tertip*, c. 18, s. 839). Bundan kısa bir süre sonra 29 Kasım 1937'de çıkarılan 3773 sayılı yasa ile İcra Vekilleri Heyeti'nin kaç vekilden oluşacağı başvekilin önerisi cumhurbaşkanının onayı ile saptanacağı, devlet dairelerinin biri başvekâlet olmak üzere devlet işlerinin gelişimine göre ve devlet işlerinin gereksiz yere parçalanmayacak şekilde başvekilin

önerisi cumhurbaşkanının onayı ile vekâletlere ayrılacağı hükmü getirilmişti (*Düstur, Üçüncü Tertip*, c. 19, s. 36). 13 Eylül 1946'da devlet dairelerinin başbakanın teklifi ve cumhurbaşkanının onayı ile bakanlıklara ayrılacağı, bunlara atanacak bakanlardan ayrı olarak devlet bakanları da atanabileceği ve devlet bakanlarından birine başbakan yardımcılığı görevinin verileceği belirtilmişti (*Düstur, Üçüncü Tertip*, c. 27, s. 1441).

38 Coşkun Üçok, *Siyasi Tarih* (1789-1960), Sevinç Matbaası, Ankara 1975, s. 48-52. Halûk Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, SBF Yayını, Ankara 1973, s. 19-21.

39 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, TTK, Ankara 1970, s. 102-120. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 6, TTK, Ankara 1976, s. 42-74. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, TTK, Ankara 1977, s. 3-38, 72-101.

40 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kıratlı, TTK, Ankara 1970, s. 46 vd. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973, s. 39 vd.

41 Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 77 vd. Karal, *age*, c. 7, s. 300-315; Berkes, *age*, s. 251 vd.

42 Karal, *age*, c. 8, s. 211.

43 Karal, *age*, c. 8, s. 211.

44 Karal, *age*, s. 215-237. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1982. Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963. *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayını, Ankara 1976. Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (1293-1877), c. I, Gazete Matbaa Kütüphanesi, İstanbul 1939-1954.

45 Bkz. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler* (1889-1902), c. 1, İstanbul 1985. Ramsaur E. Edmondson, *İttihad ve Terakki 1908 İhtilali*, çev.: Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul 1972. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz İttihad ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1948. İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılâbı Milliye Dair Hatıralarım*, Mecidiye 1939. Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri* (1895-1908), İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1964. Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki* (1908-1914), çev.: Nuran Yavuz, Sander Yayınları, İstanbul 1984.

46 Resneli Niyazi, *Balkanlarda Bir Gerillacı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Meşrutiyetin İlânına Dair Vesikalar", *Belletten*, c. 20, s. 103-174.

47 *Düstur, Tertib-i Sani*, c. 1, s. 2.

48 Bkz. "Heyet-i Cedidenin Programı", *Yeni Gazete*, 3 Ağustos 1324.

49 İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, c. 1, TBMM Basımevi, Ankara 1997, s. 273 vd.

50 1876 Anayasası'nda hükümetin Meclis-i Mebusan'a karşı sorumluluğunu gösteren herhangi bir hüküm yoktur.

51 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (MMZC), Devre 1, İçtima Senesi 1, c. 1, Ankara 1982, s. 80.

52 *Age*, s. 92.

53 Bkz. *age*, s. 111.

54 Bkz. *MMZC*, c. 1, s. 165-183. Kâmil Paşa'nın bu açıklamasını bazı yazarlar hükümet programı olarak algılamışlardır. Bkz. Recai Galib Okdandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1947, s. 273.

55 *MMZC*, c. 1, s. 570.

56 *Age*, s. 572.

57 *Age*, s. 591.

58 *Age*, s. 603.

59 *MMZC*, c. 1, s. 610.

60 *Age*, s. 611. *Başbakanlık Arşivi Yıldız Esas Evrak*, Kâmil Paşa Evrakı arasında bulunan bir belgede güvensizlik oyunun 198 olduğu belirtiliyor; *BOA* Yıldız Esas, 86/34-3367.

61 *Takvim-i Vekâyi*, 2 Şubat 1324. Bu atama Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na şu yazı ile bildirildi (*MMZC*, c.1, s. 616).

"Meclis-i Meb'usan Riyâset-i Celilesine
Dahiliyye nezareti inzimamıyla mesned-i Sadaret-i celile-i uzma Hüseyin Hilmi Paşa Hazretlerinin uhdesine tevcih ve yeni kabinenin teşkili müşarünileyhe tevdi buyrulmuş olduğu arz ve iş'ar olunur. Ol babda. 1 Şubat 1324.
Serkâtib-i Hazret-i Şehriyâri
Ali Cevat"

62 *Tanin*, 4 Şubat 1324.
63 *MMZC*, c. 1, s. 617.
64 *Age*, s. 679.
65 Bkz. Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Sinan Yayınları, İstanbul 1972. Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, (Yay. Faik Reşit Unat), TTK, Ankara 1960.
66 *MMZC*, c. 3, s. 21.
67 *MMZC*, c. 3, s. 99.
68 *MMZC*, c. 3, s. 616.
69 *MMZC*, c. 3, s. 616.
70 *MMZC*, c. 3, s. 620.
71 *Age*, s. 617-622.
72 *Age*, s. 618.
73 *Age*, s. 617.
74 *Age*, s. 619.
75 *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, c. 1, Ankara 1985, s. 634.
76 Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin programı mecliste okunduktan sonra meclis başkanı "Kabinenin muvaffakiyetini temenni ederiz... Bundan sonra herhalde beyan-ı itimat ederiz. Biz yine işimize devam edelim efendim, onlar da işlerine" diyerek mebusların oylarına başvurmadan sonucu açıklamaya kalkışmıştır (bkz. *Takvim-i Vekâyi*, 19 Mayıs 1325, s. 19). Rahmi Bey, meclis başkanının bu davranışına karşı çıkmış ve vükelâ-yı millet kabineye beyanı itimat ederse kabine icraatında daha esaslı bir suretle hareket eder. Muvaffakiyeti daha ziyade teshil edilmiş olur. Bu suretle de biz hareket edecek olursak kabineyi zayıf bırakmış oluruz. Kabineya vükelâ-yı milletin itimatına mazhar olmalı, mazhar olmayacaksa mazhar olabilecek bir kabine gelmeli. Bu nokta-i nazardan zannederim ki kabine hakkına itimat reyi toplanması icap eder" diyerek meclis başkanının görüşlerine karşı çıkmıştır. Halil Bey'in de meclis başkanının görüşlerine karşı çıkması ve eski uygulamaların sürdürülmesini istemesi üzerine açık oylamaya gidilmiş ve hükümete "ekseriyet-i azime" ile itimat olunduğu açıklanmıştır. Daha sonra meclis başkanının isteği üzerine "tayin-i esami" ile oylamanın yapılması kararlaştırılmıştır. Boşo Efendi "Söz söylemeden nasıl itimat reyi vereceğiz" diyerek programın görüşülmeden oylanmasına karşı çıkmıştır. Bunun üzerine program hakkında az da olsa tartışma açılmış, bazı mebuslar görüşlerini açıklamışlar, daha sonra da "tayin-i esami" ile güven oylaması yapılmıştır (bkz. *Takvim-i Vekâyi*, 19 Mayıs 1325, s. 19).
77 Bkz. 5 Teşrinevvel 1327 tarihli Meclis-i Mebusan oturumu.
78 *MMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, c. 2, s. 534.
79 *MMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, s. 535.
80 *Age*, s. 535.
81 *Age*, s. 536.
82 *Age*, s. 538.

83 *Age*, s. 536, 537.
84 *Age.*
85 *Age.*
86 *Age*, s. 539.
87 *Age*, s. 539.
88 Önerge şöyledir: "Meclisin program muhteviyyatına bi-hakkın vâkıf olarak müzakerata devamını muktezi olduğundan, şimdi hemen riyasetçe tab ve tevziiyle müzakereye devam edilmesini teklif ederim.

Talât"

89 *Age*, s. 838.
90 Oyların dağılımı: Katılan 167, lehte 113, aleyhte 45, geçersiz 9. Karşılaştır: *MMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, c. 2, s. 556-558.
91 Said Halim Paşa sadrazamlığa 6 Recep 1331/29 Mayıs 1329'da (11 Haziran 1913) atanmış, kurduğu Hükümet 17 Haziran 1913'te onaylanmıştır. Oysa program 6 Temmuz 1330'da (19 Temmuz 1914) okunmuştur. Ancak şu olguyu da gözden uzak tutmamak gerekir ki, Said Halim Paşa sadrazamlığa atandığı tarihte Meclis-i Mebusan kapalı idi. Balkan Savaşı'nın bitirilmesinden ve siyasal gerginliğin giderilmesinden sonra seçim kararı alınacak ve onun çabalarıyla 1914 ilkbaharında seçimler yapılacak ve Meclis-i Mebusan açılacaktır.
92 Bkz. *MMZC*, "İçtimai Fevkâlâde", Devre 3, İçtima Senesi 1, c. 2, s. 420.
93 Bkz. *age*, s. 429.
94 Bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (TBMMZC), Devre 1, c. 1, s. 241-245.
95 *TBMMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 46.
96 Bkz. *age*, s. 60-62.
97 *Age*, s. 89 vd.
98 Bkz. *Nutuk*, s. 544-547.
99 *Age*, s. 103.
100 Bkz. *age*, c. 7, s. 148.
101 *Age*, s. 656.
102 Bkz. *TBMMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, c. 7, s. 220.
103 *Age*, c. 8/1, s. 615 vd.
104 *Age*, s. 617 vd.
105 *Age*, s. 622 vd.
106 *Age*, c. 8/1, s. 632.
107 Bu komisyona Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden de katılanlar olmuştur. bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul 1997, s. 371.
108 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 5. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s. 48.
109 Bkz. Kili, *age*, s. 143-155.
110 Turan, *age*, s. 57; Tanör, *age*, s. 374.
111 Bu grup içinde Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden Profesör Dr. İlhan Arsel de vardı.
112 Server Ferudun, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Aydın Güler Kitabevi, İstanbul 1962, s. 187.
113 Bkz. *Gerekçeli Anayasa Tasarısı*, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1960, s. 34-35.
114 Kâzım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, c. 3, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1966, s. 2945. Ferudun, *age*, s. 281.
115 Öztürk, *age*, s. 2946.
116 *Yeni Gazete*, 25 Temmuz 1324, No: 9. *Tanin*, 25 Temmuz 1324, s. 1. Harbiye ve Dahiliye nezaretlerine atanan Recep ve Reşit Akif Paşaların İstanbul'a gelmelerine kadar Harbiye Nezareti görevini Tophane Nazırı I. Ferik Rıza Paşa ve Dahiliye Nazırlığı görevini de Maarif Nazırı Hakkı Bey vekâleten sürdürecektir.
117 *Yeni Gazete*, 25 Temmuz 1324, *BOA*, *DUİT*, 4-2.

118 Kâmil Paşa'nın listesinde Mehmet Ali Bey'in adı geçiyor. Bkz. *BOA, DUİT*, 4-2.
119 Kâmil Paşa'nın listesinde Naum Paşa'nın adı geçiyor. Bkz. *BOA, DUİT*, 4-2.
120 *Yeni Gazete*, 3 Ağustos 1324.
121 *Takvim-i Vekâyi*, 2 Şubat 1324.
122 *Tanin*, 2 Şubat 1324; *Takvim-i Vekâyi*, 3 Şubat 1324; *BOA, DUİT*, 4-3
123 Londra Sefiri Rifat Paşa gelinceye dek Gabriel Noradongyan Efendi vekâleten atanmıştır. *Takvim-i Vekâyi*, 4 Şubat 1324. Ancak *Tanin*'e göre Rifat Paşa Hariciye Nazırlığını kabul etmemiştir. Bkz. *Tanin*, 4 Şubat 1324, s. 3.
124 *Takvim-i Vekâyi*, 12 Mart 1325.
125 *Tanin*, 2 Şubat 1324, s. 3.
126 Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, 11 Şubat 1324, s. 5-7; *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 677-679 (4 Şubat 1324). *Tanin*, 5 Şubat 1324, s. 5-7.
127 *Takvim-i Vekâyi*, 2 Nisan 1325.
128 *Takvim-i Vekâyi*, 19 Nisan 1325; *Sabah*, 19 Nisan 1325.
129 *Takvim-i Vekâyi*, 2 Nisan 1325; *BOA, DUİT*, 4-4, Tevfik Paşa 15 Nisan 1325'te yeni bir hükümet listesi hazırlamış ve padişaha sunmuştur. Atanan hükümet üyeleri tabloya işlenmiştir.
130 *Takvim-i Vekâyi*, 19 Nisan 1325, s. 1-4; *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, c. 3, s. 98-99.
131 *Sabah*, 23 Nisan 1325.
132 *Takvim-i Vekâyi*, 23 Nisan 1325, *BOA, DUİT*, 4-6.
133 Necmeddin Molla Bey gelinceye kadar Defter-i Hakani Nazırı Mahmut Esat Adliye Nezareti'nin işlerini yürütecektir. Bkz. *BOA, DUİT*, 4-6.
134 Şûra-yı Devlet Reisliği bir ara Adliye Nezareti ile birleştirilmiş ve Adliye Nazırı Necmeddin Molla Bey'in bu görevi de yürütmesi kararlaştırılmıştır (6 Ağustos 1325). Bkz. *DUİT*, 6-8.
135 *Takvim-i Vekâyi*, 19 Mayıs 1325, s. 16-19. Karş. *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, c. 3, s. 635-636 (11 Mayıs 1325).
136 *Takvim-i Vekâyi*, 31 Kânûnevvel 1325.
137 *BOA, DUİT*, 4-7. *Takvim-i Vekâyi*, 31 Kânûnevvel 1325.
138 *Tanin*, 6 Şubat 1326.
139 Cavit Bey ile İsmail Hakkı Bey ortak bir istifa mektubu yazarak görevlerinden çekilmişlerdir. İstifa mektuplarında şöyle demektedirler: "Huzur-ı sami-i hazret-i sadaret-penahiye maruz-ı çaker-i kemineleridir. Ma'lum-ı samileridir ki bir nazırın mevki'-i iktidarda kalması kendisine zahir olacak kuvvetli bir fırkanın mevcudiyyetine vabestedir. Bir müddetden beri fırkada hâsıl olan teşevvüş ve bu teşevvüşün haricde ika etdiği te'essürat veza'if-i mevdu'amızda muvaffakiyyeti gayr-i mümkin bir hâle getirmiş olduğunu görüyoruz. Muvaffakiyyetimizin rükn-i esasisinden şu suretle mahrumiyetimiz Meclis-i Meb'usana ve millete karşı olan ta'ahhüdat ve veza'ifimizi ifa edemeyeceğimiz hakkında bize kana'at getirmişdir. Bu kana'atin sevkiyledir ki mevki'lerimizi daha ziyade ihtimal-i muvaffakiyyetle iş görebilecek zevata terk eylemek lüzum-ı kat'isini hissediyoruz. Nezd-i sami-i fehamet-penahilerinde de takdir edileceğine emin olduğumuz bu hiss iledir ki zat-ı hazret-i sadaret-penahilerine isti'famızı takdim ile kabulünü temenni eyliyoruz. Riyaset-i fehimaneleri altında çalıştığımız müddet zarfında hakkımızda ibraz buyurduğunuz i'timad ve teveccühün müteşekkir-i da'imi-si olduğumuzu arz ederek takdim-i ihtiram eyleriz. Ol babda ve herhâlde emr ü ferman zat-ı sami-i sadaret-penahilerinindir. 25 Nisan 1327.

Maarif Nazırı — Maliye Nazırı
İsmail Hakkı — Mehmed Cavid"

Bkz. *Tanin*, 27 Nisan 1327, s. 2.
140 Bütçe Kanunu gereğince yeni kurulmuş olan bu nezarete ilk listede atama yapılmamıştır.
141 *Takvim-i Vekâyi*, 12 Kânûnsânî 1325, s.1-2; *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, c. 1, s. 617-619.

142 *Takvim-i Vekâyi*, 18 Eylül 1327.
143 *BOA, DUİT*, 4-8, 4-10; *Takvim-i Vekâyi*, 24 Eylül 1327; *Tanin*, 22 Eylül 1327.
144 Said Paşa'nın listesinde Şeyhülislam olarak Musa Kâzım Efendi görünüyor. Ancak *Tanin* gazetesi Şeyhülislam olarak eski Mısır kadısı Yahya Efendi'yi göstermiştir. Bkz. *Tanin*, 22 Eylül 1327. Hükümet üyeleri 17 Kânûnevvel 1327'de toplu olarak istifa etmişlerdir. Ancak hükümeti kurma görevi ikinci kez Said Paşa'ya verilmiştir. Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, 18 Kânûnevvel 1327.
145 Şûra-yı Devlet'in Adliye ve Mezahib Nezareti'nden ayrılarak bağımsız olarak hükümet içinde yer almasını Said Paşa önermiş ve bu öneri kabul edilmiş ki buraya Said Halim Paşa atanmıştır.
146 *Takvim-i Vekâyi*, 21 Kânûnevvel 1327; İbrahim Hakkı Paşa döneminde Adliye Nezareti ile Şûra-yı Devlet Reisliği önce birleştirilmiş daha sonra yeniden ayrılmıştır. Ticaret ve Nafıa Nezareti de ayrılmış, Nafıa ayrı bir nazırlık olurken, Ticaret, Ziraat ile birleştirilmiştir.
147 *Sabah*, 6 Teşrinevvel 1327, s. 2-3; *Tanin*, 6 Teşrinevvel 1327, s. 2-3; *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 4, Üçüncü İçtima, s. 11-13 (5 Teşrinevvel 1327 Meclis'te okunmuştur).
148 *Takvim-i Vekâyi*, 10 Temmuz 1328; *Sabah*, 10 Temmuz 1328.
149 *Takvim-i Vekâyi*, 10 Temmuz 1328; *Sabah*, 10 Temmuz 1328; *Tanin*, 13 Ağustos 1328.
150 *MMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, s. 43. *İçtima*, s. 832-833 (17 Temmuz 1328'de Meclis'te okunmuştur). *Sabah*, 18 Temmuz 1328, s. 2.
151 *Takvim-i Vekâyi*, 17 Teşrinevvel 1328.
152 *Tanin*, 17 Teşrinevvel 1328; 18 Teşrinevvel 1328.
153 *Sabah*, 11 Kânûnsânî 1328.
154 *Takvim-i Vekâyi*, 12 Kânûnsânî 1328.
155 *BOA, DUİT*, 4-13.
156 *Takvim-i Vekâyi*, 30 Mayıs 1329.
157 *BOA, DUİT*, 4-14; *Tanin*, 5 Haziran 1329.
158 *Tanin*, 7 Temmuz 1330, s. 1, 2, 11; 7 Temmuz 1330, s. 1-2. *MMZC*, "İçtimai Fevkâlâde", Devre 3, İçtima Senesi 1, s. 1, 23. *İçtima*, s. 260-264 (6 Temmuz 1330'da Meclis'te okunmuştur).
159 *Sabah*, 23 Kânûnsânî 1332.
160 *BOA, DUİT*, 4-15, Sultan Reşat'ın vefatı ve yerine Vahidettin'in geçmesi üzerine Talât Paşa yeniden sadrazamlığa atanacaktır (8 Temmuz 1334). Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, 9 Temmuz 1334, s. 1-2.
161 *Sabah*, 3 Şubat 1332; *MMZC*, Devre 3, İçtima Senesi 3, c. 2, s. 8. *İnikad*, s. 514-515 (2 Şubat 1332'de Meclis'te okunmuştur).
162 Bkz. *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 678.
163 *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 679.
164 *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, c. 3, s. 99. Aynı şekilde İkinci Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin programı okunduktan sonra da tartışma ve oylama yapılmamıştır. Bkz. *age*, s. 635-636.
165 Bkz. Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri* (1908-1914), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994, s. 77-82.
166 Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 240, 241.
167 Bkz. Tunaya, *age*, s. 279, 294 Ali Birinci, *Hürriyyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990.
168 *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, c. 1, s. 623.
169 *Age*, s. 622. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey, "Demek istiyorum ki kendilerini kim celbettiyse, Hüseyin Hilmi Paşa'yı kim azletti ise bu programın onların yanında okun(ması), onların itimadını celbetme(si) lazımdır" diyerek İttihat ve Terakki'yi hedef almıştır (*age*, c. 3, s. 630). Daha da ileri giderek Meşrutiyet'e gizli güçlerin hükmettiğini savlamıştır (*age*, s. 630).

170 *Age*, s. 621, 623, 636, 637.
171 *Age*, s. 625.
172 *Age*, s. 623.
173 *Age*, s. 632.
174 *Age*, s. 636-637.
175 *Age*, s. 624-625.
176 *Age*, s. 629.
177 *Age*, s. 629-636.
178 *Age*, s. 631-635.
179 *Age*, s. 626.
180 *Age*, s. 628-630.
181 *Age*, s. 637.
182 *Age*, s. 637-639.
183 Güvensizlik oyu verenlerin daha fazla olması gerekir. Zira 36 mebus güvenoyu vermeyeceklerini ortaklaşa hazırladıkları önergede belirtmişlerdir (bkz. *yage*, s. 639, 641-643).
184 *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 4, c. 1, s. 25.
185 *Age*, s. 30, 39.
186 *Age*, s. 26-27.
187 *Age*, s. 26-27.
188 *Age*, s. 25 vd.
189 *Age*, s. 30 vd.
190 *Age*, s. 26-27.
191 *Age*, s. 39-41.
192 *Age*, s. 39.
193 *Age*, s. 29.
194 *Age*, s. 34.
195 Bu örgütle ilgili olarak bkz. Nazım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyyeti*, Ankara 1991.
196 Bkz. *age*, s. 34-38, 41-43.
197 Oyların dağılımı için bkz. *age*, s. 46-47.
198 *MMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, c. 2, s. 541.
199 *Age*, s. 542-543.
200 *Age*, s. 545-546.
201 *Age*, s. 547-549.
202 *Age*, s. 550.
203 Oyların dağılımı için bkz. *yage*, s. 557-558.
204 *MMZC*, "İçtima-i Fevkâlâde", Devre 3, İçtima Senesi 1, c. 2, s. 418-421.
205 *Age*, s. 424.
206 *Age*, s. 418-429.
207 *Age*, s. 449-450.
208 *MMZC*, Devre 3, İçtima Senesi 3, c. 2, s. 183.
209 *Takvim-i Vekâyi*, 15 Teşrinevvel 1334.
210 *BOA*, *DUİT*, 4-17; *Takvim-i Vekâyi*, 15 Teşrinevvel 1334; *Tanin*, 15 Teşrinevvel 1334; *Tanin*, 30 Teşrinevvel 1334.
211 *MMZC*, Devre 3, İçtima Senesi 5, s. 4; *İnikad*, s. 17-18 (19 Teşrinevvel 1334'te okunmuştur).
212 *Takvim-i Vekâyi*, 12 Teşrinsânî 1334.
213 *Takvim-i Vekâyi*, 14 Kânûnsânî 1335.
214 *BOA*, *DUİT*, 4-18, 4-19, 4-20; *Takvim-i Vekâyi*, 12 Teşrinsânî 1334, s. 2; Tevfik Paşa, 13 Kânûnsânî 1335'te ve 24 Şubat 1335'te de tekrar sadrazamlığa atanmıştır. Bkz. *Alemdar*, 14 Kânûnsânî 1335, *Takvim-i Vekâyi*, 14 Kânûnsânî 1335.
215 *MMZC*, Devre 3, İçtima Senesi 5, 14; *İnikad*, s. 105 (18 Teşrinsânî 1334'te okunmuştur).

216 *Takvim-i Vekâyi*, 5 Mart 1335.
217 *Takvim-i Vekâyi*, 20 Mayıs 1335.
218 *Takvim-i Vekâyi*, 22 Temmuz 1335; *Alemdar*, 22 Temmuz 1335.
219 *BOA, DUİT*, 4-21, 4-22, 4-23; *Takvim-i Vekâyi*, 6 Mart 1335; *Alemdar*, 5 Mart 1335; Damat Ferid Paşa 19 Mayıs 1335 ve 21 Temmuz 1335'te de yeniden sadrazamlığa atanmıştır. Bkz. *Alemdar*, 20 Mayıs 1335 *Takvim-i Vekâyi*, 20 Mayıs 1335; *Takvim-i Vekâyi*, 22 Temmuz 1335.
220 *Takvim-i Vekâyi*, 4 Teşrinevvel 1335.
221 *BOA, DUİT*, 4-24; *Takvim-i Vekâyi*, 4 Teşrinevvel 1335.
222 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 4, İçtima Senesi 1, 8; *İnikad*, s. 58.
223 *Takvim-i Vekâyi*, 9 Mart 1336.
224 *BOA, DUİT*, 4-25; *Takvim-i Vekâyi*, 9 Mart 1336.
225 *Takvim-i Vekâyi*, 6 Nisan 1336.
226 *Takvim-i Vekâyi*, 1 Ağustos 1336.
227 *BOA, DUİT*, 4-26, 4-27; *Takvim-i Vekâyi*, 6 Nisan 1336, 1 Ağustos 1336; *Alemdar*, 6 Nisan 1336, 1 Ağustos 1336. Damat Ferid Paşa 31 Temmuz 1336 yeniden sadrazam olarak atanmıştır. Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, 1 Ağustos 1336.
228 Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile Ticaret ve Ziraat Nazırı Cemal Paşa'nın istifa ettikleri, *Alemdar* gazetesinin 21-22 Eylül 1336 tarihli sayılarında verilmektedir.
229 *BOA, DUİT*, 9/120-2; *Takvim-i Vekâyi*, 22 Teşrinevvel 1336.
230 *BOA, DUİT*, 4-28; *Takvim-i Vekâyi*, 22 Teşrinevvel 1336, 13 Haziran 1337, 20 Ağustos 1337, 16 Nisan 1338, 5 Temmuz 1338, 13 Temmuz 1338.
231 *Takvim-i Vekâyi*, 26 Teşrinevvel 1336.
232 Bu konuda bkz. Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1985, s. 32-33.
233 *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 5, c. 1, s. 30.
234 *Age*, s. 31-32.
235 *Age*, s. 32-33.
236 *Age*, s. 32.
237 *Age*, s. 34.
238 *Age*, s. 30-31.
239 *Age*. s. 141-142.
240 *Age*, s. 150.
241 *Age*, s. 160-161.
242 *Age*, s. 144-145.
243 *Age*, s. 157-158.
244 *Age*, s. 138 vd.
245 *Age*, s. 154.
246 *Age*, s. 148.
247 *Age*, s. 149.
248 *Age*, s. 139-140. Maarif Nazırına karşı en sert tepkiyi Divaniye Mebusu Fuat Bey göstermiştir. O, "Maarif Nazırı olduklarını şimdi anladığım zat-ı muhterem hazretleri millet namına büyük bir acz ve meskenetle bu kürsüye çıktılar ve biz mağlubuz, galip ve mağlup arasında fark vardır. Ne yapılsa kabul edeceğiz dediler, böyle bir hal ve söz bu milletin şimdiye kadar ruhundan doğmamıştır... Biz aciziz, miskiniz, mağlubuz, onlar galiptir, onlar ne yapacaksa yapacaklar demek cebanettir. Osmanlı Hükümeti, Osmanlı milleti katiyen cebin değildir" demiştir.
249 *Age*, s. 147.
250 *MMZC*, Devre 4, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 60-63.
251 *Age*, s. 64.
252 Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ve Yunanlı temsilciler arasında nüfus mübadelesi konusunda görüşmeler yapılmıştır. Bu konuda bir de protokol hazırlanmıştır. Ancak savaş nedeniyle bu protokola işlerlik kazandırılamamıştır. Bkz. *age*, s. 60.

253 *Age*, s. 66.
254 *Age*, s. 61-62.
255 Bkz. Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, Ankara 1986, s. 17-21. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, TTK, Ankara 1996, s. 541-546. George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, Cornell University Press, Londra 1987, s. 76-87.
256 Bkz. Mehmet Şahingöz, *İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1986.
257 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1995, s. 45-46.
258 *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara 1964, s. 26.
259 M. Cemil Özgül, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989; Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, TTK, Ankara 1975; Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK, Ankara 1974.
260 Halide Edip Adıvar, *The Turkish Ordeal*, s. 139-140.
261 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, c. 1, s. 60.
262 *Age*, c. 1, s. 35.
263 *Age*, s. 63.
264 *Age*, s. 53.
265 *Age*, s. 53.
266 *Age*, s. 54.
267 *Age*, s. 52.
268 *Age*, s. 53.
269 *Age*, s. 53.
270 *Age*, s. 54.
271 *Age*, s. 55.
272 *Age*, s. 55.
273 *Age*, s. 59.
274 *Age*, s. 63. Meclis arşivinde bulunan Encümen Defteri'nde Hilmi Bey'in yerine Abdülhalim Çelebi'nin adı geçiyor. Bkz. İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi* (1920-1986), Ankara 1986, s. 30.
275 *Age*, s. 158. Bu taslağın altında sekiz imza vardır. Bu sekiz imzanın önemli bir bölümü Mustafa Kemal ile sonuna kadar birlikte kalmış, kimileri ise muhalefet safına geçmiştir. Örneğin, Şeyh Servet Efendi, Celalettin Arif Bey gibi. Yusuf Kemal Bey bu yasa tasarısını Mustafa Kemal Paşa'nın denetiminde kendisinin hazırladığını söylüyor. Bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 140.
276 *TBMMZC*, c. 1, s. 167.
277 *Age*, s. 159.
278 *Age*, s.170-172.
279 *Age*, s. 186; *Düstur*, c. 1, s. 6.
280 İstanbul'da çıkan saltanatçı *Peyam-ı Sabah*, bu hükümeti bir nevi "naib-i saltanatı" olarak yorumlamıştır. Bkz. *Peyam-ı Sabah*, 28 Mayıs 1336.
281 Böylece Ankara'da ulusal meclisin yanında ulusal bir hükümet de kurulmuş, yeni devletin oluşum süreci tamamlanmıştı. Hükümetin atanmasında, Saltanat Makamı sistem dışında tutulmuştu. Sistemin adı açıkça belirtilmemişti. Ancak parlamenter sistem içinde yer alan meclis hükümeti sistemi olduğu da açıkça gözüküyordu. Buna rağmen –kimi yazarların belirttiği gibi– bu sistemi meşrutiyet diye adlandırmak ve 23 Nisan'dan itibaren başlayan dönemi de üçüncü meşrutiyet olarak adlandırmak bize göre doğru gözükmüyor.
282 *TBMMZC*, c. 1, s. 141-142.
283 *Age*, c. 1, s. 247-288.
284 *Age*, c. 3, s. 56-58.

285 *Nutuk*, c. 2, s. 500-502.
286 *TBMMZC*, c. 1, s. 359.
287 *TBMMZC*, c. 5, s. 271-272.
288 *TBMMZC*, c. 5, s. 291-300, Aslan, *age*, s.70-73.
289 Bu konudaki tartışmalar için bkz. *TBMMZC*, c. 5, s. 291-300; *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 1, Ankara 1953, s. 88.
290 *Düstur*, c. 1, s. 38 (Madde 8-9).
291 *TBMMZC*, c. 7, s. 372.
292 Meclis Hükümeti Sisteminin özellikleri için bkz. Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Ankara 1992, s. 51-74.
293 *Düstur*, c. 1, Ankara 1953, s. 140.
294 Operatör Emin Erkul, "Milli Mücadele Hatıraları", *İstanbul Haber*, 29 Mart 1954, s. 3.
295 *TBMMZC*, Devre 1, c. 1, s. 276-278.
296 *TBMMZC*, Devre 1, c. 7, s. 372-373.
297 *TBMMZC*, Devre 1, c. 21, s. 357-361.
298 *TBMMZC*, Devre 2, c. 1, s. 61-62.
299 *TBMMZC*, Devre 2, c. 1, s. 408-417.
300 *Age*, s. 242-243.
301 *Age*, s. 243.
302 *Age*, 243-244.
303 *Age*, s. 245.
304 *Age*, s. 245.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
İradeler -Dosya Usulü
Yıdız Esas

Belgesel Kaynaklar
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1-4. Dönem, TBMM Matbaası Ankara 1982-1992.
*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceri*desi, 1-2. Dönem, TBMM Matbaası 1959-1961.
Düstur, İkinci Tertip, İstanbul 1336.

Süreli Yayınlar
Alemdar
Hâkimiyet-i Milliye
Sabah
Takvim-i Vekâyi (1908-1922).
Tanin
Yeni Gazete

Kitap ve Makaleler
Abdurrahman Şeref, *Tarih Muhasebeleri*, İstanbul 1329.
Abdurrahman Vefik, *Tekâlif-i Kavaidi*, c. 2, İstanbul 1330.
Ahmad, Feroz, *İttihad ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, Sander Yayınları, İstanbul 1986.
———, D.A. *Rustov*, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908-1918)", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 4, İstanbul 1975-1976, s. 245-284.
Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, (Yayınlayan: Süheyl İzzet Furgaç), c. 1-2, Nehir Yayınları, İstanbul 1992-1993.
Ahmet Rasim, *İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye*, İstanbul 1923.
Ahmet Saib, *Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul 1328.
Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, Sinan Yayınları, Ankara 1972.
———, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1980.
———, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1983-1992.
Akyıldız, Ali, *Osmanlı İmparatorluğunda Merkez Örgütlerinde Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, (Hazırlayan: Faik Reşit Unat), TTK, Ankara 1960.
Arıburun, Kemal, *Millî Mücadele'de İstanbul Mitingleri*, İstanbul 1975.
Arıkan, Zeki, *Mütareke ve İşgal Döneminde İzmir Basını*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.
Aslan, Yavuz, *TBMM Hükümeti. Kuruluşu,Evreleri,Yetki ve Sorumluluğu*(23 Nisan 1920-30 Ekim 1923),Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. 1-3, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1995.
Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, (Derleyen: Nimet Arsan), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1964.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (Derleyen: Nimet Arsan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.

Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ege Üniversitesi Yayını, İzmir 1984.

Avanzade Mehmed Süleyman, *Ahrar mı, İttihad mı?*, İstanbul 1327.

Ayetullah Hatibzade, *Kime Rey Verelim? İttihad ve Terakki Hürriyet ve İtilaf, Hangisi İyi*, İstanbul 1328.

Barton, L. James, *Daybreak in Turkey*, Boston 1908.

Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım*, c. 1-8, Baha Matbaası, İstanbul 1965-1972.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK, Ankara 1974.

Baytok, Taner, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Matbaası, Ankara 1970.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 1, 3, TTK, Ankara 1983.

————, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", *Belleten*, c. XXIII, sayı 90, (1959), s. 267-285.

————, *Atatürk, Hayatı ve Eserleri*, Güven Matbaası, Ankara 1963.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1978.

Bilge, Necip, *Bakanların Görev ve Sorumlulukları*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1956.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası. II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.

Bolayır, Enver, *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul 1946.

Buxton, C. Roden, *Turkey in Revolution*, Londra 1909.

Cemal Paşa, *Hatıralar (1913-1922)*, (Hazırlayan: Behçet Cemal), Selek Yayınları, İstanbul 1959.

Cemalettin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiye*, İstanbul 1336.

Çavdar, Tevfik. *Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 2. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara 1984.

Danişmend, İsmail Hakkı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1974.

Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963.

Duru, Kâzım Nami, *İttihad ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957.

Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

Elöve, Mustafa Emil, *II.Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bir Bakış*, İstanbul 1953.

Ferudun, Server, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Aydın Güler Kitabevi, İstanbul 1962.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Takvimü's- Sinin*, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Dr. Hamit Pehlivanlı), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Lenczowski, George, *The Middle East in World Affairs*, Cornell University Press, London 1987.

Gerekçeli Anayasa Tasarısı, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1960.

Gökbilgin, Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken*, c. 1-2, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1959-1965.

Göztepe, Tarık Mümtaz, *Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1969.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, c. 1, TBMM Vakfı Yayını, Ankara 1997.

__,*Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünce Yapısı*(1920-1923), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1839-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

———— , *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.

Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet, Bir Devrin İç Yüzü (1908-1918)*, Arba Araştırma Basın Yayın, İstanbul 1989.

Hasan Sadi, *İttihad ve Terakki'nin İflası*, İstanbul 1328.

İbrahim Temo, *İttihad veTerakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılâbı Milliye Dair Hatıralarım*, Mecidiye 1939.

İğdemir, Uluğ, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, TTK, Ankara 1975.

İnal, İbnü'l-Emin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1964.

Karabet Çalyan, *Adana Vakası Hakkında Rapor*, İstanbul 1327.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. 5-9, TTK, Ankara 1970-1996.

Knight, E. Frederic, *The Awakening of Turkey, a History of the Turkish Revolution*, Londra 1909.

Kili, Suna-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınevi, İstanbul 1999.

Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

———— , *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1948.

———— , *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri*, İstanbul 1959.

Kurat, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, Ankara 1986.

Lewis, Bernad, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1984.

Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihad ve Terakki Ne İdi?*, (Hazırlayan: Bülent Demir-Baş), İstanbul 1991.

Lütfi Tarihi, c. X-XV, (Yayıma Hazırlayan, Münir Aktepe), TTK, Ankara 1993.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1983.

Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, (Hazırlayan: İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

Mehmed Kâmil Paşa, *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*, İstanbul 1325.

———— , *Kâmil Paşa'nın Âyan Reisi Said Paşa'ya Cevapları*, İstanbul 1327.

———— , *Divân-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986.

Milli Egemenlik ve TBMM, TBMM Kültür ve Sanat Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Mumcu, Ahmet, *Divân-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1986.

Okandan, Recai G., *Amme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1957.

———— , *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1957.

Olcay, Osman, *Sevr Antlaşmasına Doğru*, SBF Yayınları, Ankara 1981.

Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devri Saltanatı Hayat-ı Siyasiyesi ve Hususiyesi*, İstanbul 1327.

Özbudun, Ergun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1992.

Özgül, M. Cemil, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.

Öztürk, Kâzım, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, c. 3, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1966.

Petrosyan, Yuri Asotoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacı Hasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.

Polat, Nazım, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
Price, C., *The Rebirth of Turkey*, New York 1923.
Ramsaur, E. E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev.: Nuran Yavuz, Sander Yayınları, İstanbul 1982.
Rawlinson, A., *Adventures in the Near East*, London 1923.
Resneli Niyazi, *Balkanlarda Bir Gerillacı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975.
Rey, Ahmet Reşit, *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945.
Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, İstanbul 1919.
————, *Meclis-i Mebusanda Fırkalar Meselesi*, İstanbul 1325.
Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, Arba Yayınları, İstanbul 1988.
Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, c. 1-2, İstanbul 1909.
————, *Said Paşa'nın Kâmil Paşa'nın Hatıratına Cevapları*, İstanbul 1327.
Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Öğretmen Dünyası, Ankara 1984. Sonyel, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. 1, TTK, Ankara 1973.
Söylemezoğlu, Galip Kemal, *Başımıza Gelenler (1918-1922)*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939. Shaw, J. Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, c. 2, E Yayınları, İstanbul 1982.
Şahingöz, Mehmet, *İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1986.
Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c. 1-4, TTK, Ankara 1973-1984.
Talât Paşa'nın Hatıraları, (Yayına Hazırlayan: Mehmet Kasım), Say Yayınları, İstanbul 1986.
Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKB, İstanbul 1997.
Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. 1-4, Kültür Müsteşarlığı Yayını, Ankara 1978.
Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.
Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.
Toynbee, Arnold, *The Western Question in Greece and Turkey*, Londra 1923.
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960.
————, *Hürriyetin İlânı*, İstanbul 1959.
————, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.
————, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1-3, Hürriyet Vakfı Yayını, İstanbul 1984-1989.
Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, c. 1-5, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991-2002.
Türkgeldi, Ali Fuat, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, TTK, Ankara 1948.
————, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara 1951.
Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.
Us, Hakkı Tarık, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (1293/1877)*, c. 1, Gazete Matbaa Kütüphanesi, İstanbul 1939-1954.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Meşrutiyetin İlânına Dair Vesikalar", *Belletten*, c. 20, s. 103-174.
Üçok, Coşkun, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1975.
Ülman, Haluk, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, SBF Yayınları, Ankara 1973.
Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, (Hazırlayan: Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1976.
Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918)*, c. 1, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970.

DİZİN

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 28
1960 Askeri İhtilâli 21, 52
1982 Anayasası 54
31 Mart İsyanı 103

Abalıoğlu, Yunus Nadi *bkz.* Yunus Nadi Bey
Abbas Paşa 155,
Abdullah Azmi Bey [Torun] 310, 314
Abdullah Bey 228, 242, 265
Abdullah Paşa [Kölemen] 228
Abdurrahman Bey 71, 130, 228, 229
Abdurrahman Efendi 61, 141
Abdurrahman Şeref Bey 85, 108, 119, 216, 242, 246, 254
Abdülaziz 5, 6, 26, 27
Abdülhalim Bey 130
Abdülhamid 6, 27, 28, 69, 81, 83, 365
Abdülkadir Kemali [Öğütçü] 294, 298
Abuk Ahmet Paşa 241, 242, 246
Adana 88, 279, 323, 337
Adana iğtişaşı (olayları) 97, 99, 200
Adıvar, Adnan *bkz.* Adnan Bey
Adil Bey 241
Adnan Bey [Adıvar] 297, 300, 311
Ağaoğlu Ahmet Bey 50, 51
Ahali Fırkası 40, 187
Ahıskavi, Ali Haydar *bkz.* Ali Haydar Efendi
Ahmed İzzet Paşa [Furgaç] 46, 155, 215, 217, 219, 221, 225, 231, 242, 270, 273, 283, 284, 362, 363
Ahmet Avni Paşa 241, 242
Ahmet Ferid [Tek] 242, 300, 310
Ahmet Fevzi Paşa 141
Ahmet Hamdi Paşa 260
Ahmet Nesimi Bey [Sayman] 155, 179
Ahmet Rıza 28, 29, 35, 39, 46
Ahmet Saki [Derin] 50
Ahmet Süreyya Bey [Evren] 50
Ahmet Tevfik Paşa *bkz.* Tevfik Paşa
Ahrar Fırkası 187, 360
Ahz-ı Asker Kanunu 103, 121, 169
Akdağ, Servet *bkz.* Şeyh Servet
Alemdar gazetesi 373
Ali Fethi Bey [Okyar] 48, 276, 321, 323, 325, 327, 329, 331, 333, 335, 337, 339, 341, 343, 353-357, 361, 362, 363
Ali Fuat Paşa [Cebesoy] 48
Ali Galip Bey 193
Ali Haydar Efendi [Ahıskavi] 228
Ali Kemal Bey 241
Ali Münif Bey [Yeğenağa] 179
Ali Osman Efendi 41
Ali Paşa 5
Ali Rıza Paşa 46, 71, 245, 247, 253, 265, 278, 282-284, 363
Ali Rüşdi Efendi 260
Almanya 168, 204, 217
Amedî odası 20
Amerika Birleşik Devletleri 25, 217, 219, 341
Anayasa Komisyonu 52-54
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 52, 53
Antakya 97
Arap[lar] 271, 284, 347
Arda, Hacı Adil *bkz.* Hacı Adil Bey
Arif Hikmet Paşa 92, 141, 228, 265
Arif Paşa 61
Aristidi Paşa 92, 119
Artas Efendi 38
Askeri Tıbbiye 13, 28
Ataç, Hasan Fehmi *bkz.* Hasan Fehmi Bey
Atalay, Besim 294, 347
Atatürk, Mustafa Kemal 48, 49, 288-290, 293, 299
Avusturya-Macaristan 217
Aykut, Şeref *bkz.* Şeref Bey
Ayvalık 279

Babaeski 279
Babanzade İsmail Hakkı Bey 108
Bağdat 37, 92
Bahriye [askeri okul] 28

Bahriye Nezareti 18, 19, 366
Balkan Savaşı 210
Banka Di Roma 191
Barsamyan, Dikran 274
Basra 37
Bayar, Mahmut Celâl *bkz.* Mahmut Celâl Bey
Bayiç, Hakkı Behiç *bkz.* Hakkı Behiç
Baykurt, Câmi *bkz.* Câmi Bey
Bekir Sami Bey [Kunduh] 297, 300, 310
Bele, Refet *bkz.* Refet Bey
Bellioğlu, Sırrı *bkz.* Sırrı Bey
Beserya Efendi 149
Bingazi 135, 196
Biren, Tevfik *bkz.* Tevfik Bey
Birinci Dünya Savaşı 270, 283, 288, 367
Bolak, Mehmet Vehbi *bkz.* Mehmet Vehbi Bey
Boşgezenyan, Artin 270, 272-274
Bozkurt, Mahmut Esat *bkz.* Mahmut Esat Bey
Bölükbaşı, Rıza Tevfik *bkz.* Rıza Tevfik Bey
Bulgaristan 88, 164, 165, 188, 195
Bülkat, Esat *bkz.* Esat Paşa

Câmi Bey [Baykurt] 293, 297, 300
Canbolat, İsmail 179
Cavid Bey 108, 168, 216
Cebelibereket 99
Cebesoy, Ali Fuat *bkz.* Ali Fuat Paşa
Celâl Muhtar Bey [Özden] 216
Celalettin Arif Bey 278, 280, 289, 292-294, 296-298, 300, 310, 314
Cemal Bey 241, 260
Cemal Paşa 155, 179, 246
Cemaleddin Efendi 59, 61, 129, 130, 139, 141
Cemil Paşa [Topuzlu] 260
Cevat Paşa [Çobanlı] 228

Cezayir 119
Çakmak, Fevzi *bkz.* Fevzi Paşa
Çalık, Rifat *bkz.* Rifat Bey
Çavdaroğlu, Mehmet Şerif *bkz.* Mehmet Şerif Paşa
Çelik, Mehmed Vehbi *bkz.* Mehmed Vehbi Efendi
Çeteler Nizamnamesi 189
Çobanlı, Cevat *bkz.* Cevat Paşa

Dahiliye Nezareti 10, 14, 365, 366, 369
Damat Ferid Paşa 241, 260, 361, 373
Damat Mahmut Paşa 6
Daniş Bey 130
Demokrat Parti 52
Derin, Ahmet Saki *bkz.* Ahmet Saki
Dersa'adet 87, 88, 97, 167, 366
Deymer, Mustafa Arif *bkz.* Mustafa Arif Bey
Divan-ı Harb-i Örfi 97, 175
Divan-ı Hümayun 3, 4, 365, 379
Darülmuallimat 168, 331, 333
Dürrizade Abdullah Bey 257, 260
Düşünsel, Feridun Fikri *bkz.* Feridun Fikri Bey
Düşünsel, Lütfi Fikri *bkz.* Lütfi Fikri Bey
Düvel-i İtilafiye 225, 231
Düvel-i Muazzama 135, 170, 257, 267
Düvel-i Müttefika 340

Edhem Paşa 85
Edirne 157, 158, 195-197, 210, 278, 297
Emenuel Efendi 274, 275
Emrullah Efendi 108, 119
Emval-i Gayr-i Menkule Kanunu 121, 161
Enver Paşa 155, 179
Ermeni(ler) 274, 275
Eryavuz, İhsan *bkz.* İhsan Bey
Esat Paşa [Bülkat] 254
Ethem Bey 229, 241, 242
Evkaf Nezareti 11, 167
Evren, Ahmet Süreyya *bkz.* Ahmet Süreyya Bey

Faik Nüzhet Bey [Terem] 254, 265
Fatih dretnotu 169, 204
Feridun Fikri Bey [Düşünsel] 50
Fevzi Bey [Piriçoğlu] 41, 310
Fevzi Paşa [Çakmak] 48, 294, 297, 300, 310, 311
Feyzioğlu, Turhan 53
Fransa 4, 25, 186, 189, 191
Fransız İhtilali 25, 28
Fuat Bey 276, 298
Furgaç, Ahmed İzzet *bkz.* Ahmed İzzet Paşa

Gabriel N. Efendi 61, 71, 85, 92, 130, 141
Garb Ordusu 157
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 40, 41, 43, 45, 129, 130, 139, 187, 193, 195, 200, 201, 209, 210, 363, 380

Gelenbevizade Said Bey 241
Gerçeker, Mustafa Fehmi *bkz.* Mustafa Fehmi Efendi
Gerede, Mehmet Ali *bkz.* Mehmet Ali Bey
Girit 188
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 26
Güneri, Necati *bkz.* Necati Bey
Gürsel, Cemal 52

Hacı Adil Bey [Arda] 119, 149
Hacı Emin Paşa 85
Hâdi Paşa 242, 246, 260
Hakkı Behiç [Bayiç] 294, 297, 300
Hakkı Bey 61
Halil Bey [Menteşe] 108, 368
Halil Hemade Paşa 85, 92 *bkz.* Hemadezade Halil Hamdi
Halil Paşa 108
Halil Şerif Paşa 5
Halk Fırkası Grubu 48
Halk Zümresi 298
Hallaçyan Efendi 92, 108
Hamdullah Suphi Bey [Tanrıöver] 278, 294, 300, 310
Harb-i Umumi 327
Harbiye Nezareti 369
Hareket Ordusu 36
Hariciye Nezareti 277, 366
Hars Müdüriyeti 333
Hasan Fehmi Bey [Ataç] 310, 314
Hasan Fehmi Paşa 61
Hasan Hüsnü Bey [Saka] 310
Haşim Bey 179
Hatipoğlu, Ubeydullah *bkz.* Ubeydullah Efendi
Haydarizâde İbrahim Efendi 225, 228, 242, 245, 246, 253, 254
Hayrabolu 279
Hayri Bey 108, 119, 149, 155
Hayri Efendi 216
Hâzım Bey [Tepeyran] 246, 254
Hemadezade Halil Hamdi Paşa 71 *bkz.* Halil Hemade Paşa
Heyet-i Temsiliye 289, 290
Hicaz 126
Hilafet-i Osmaniye 271
Hristo Dalçef Efendi 188
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 187, 193
Hüseyin Cahit Bey [Yalçın] 30, 41, 380
Hüseyin Hilmi Paşa 34-36, 38, 39, 41-43, 61, 69, 71, 85, 91, 107, 109, 186, 187, 194, 200, 201, 204-206, 208, 361, 368
Hüseyin Hüsnü Efendi 107, 108
Hüseyin Hüsnü Paşa 260
Hüseyin Kâzım Bey [Kadri] 265
Hüseyin Remzi Paşa 260
Hüseyin Rifat Bey 71
Hüseyin Sabri Bey 130

İbrahim Bey 149, 155
İbrahim Ethem Bey 260 *bkz.* Ethem Bey
İbrahim Hakkı Paşa 39, 107, 108, 117, 187-190, 194, 363, 371
İcra Vekilleri Heyeti 3, 46, 245, 295, 296, 298, 299, 310, 317, 342, 363, 366
İcra Vekilleri Heyeti Seçim Kanunu 298
İçel 97
İdare-i Örfiyye 97
İdare-i Vilayat Kanunu 121
İhsan Bey [Eryavuz] 47, 298
İlyas Sami Efendi [Muş] 271, 275
İnce, Refik Şevket *bkz.* Refik Şevket
İngiltere 25, 169, 191, 195, 204
İnönü, İsmet 48, 49, 294, 316
İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 53
İnsan Hakları Sözleşmesi 53
İntihab-ı Mebusan Kanunu 121
İskenderun 276
İsmail Fazıl Paşa 293, 297, 300
İsmail Hakkı Bey 43, 242
İsmail Hakkı Paşa 43, 190, 242
İsmail Kemal Bey 35
İsmail Safa Bey [Özler] 314, 316
İsmail Sıtkı Bey [Oğuzbeyoğlu] 241
İstanbul Üniversitesi 52, 53
İstiklal Harbi ayrıca *bkz.* Kurtuluş Savaşı 321
İtalya 135, 189-191
İtalyan Savaşı *bkz.* Trablusgarp Savaşı
İtalyan[lar] 40, 53, 191, 192, 195
İtilaf Devletleri 276, 277, 279, 282, 363
İttihad ve Terakki Cemiyeti/Fırkası 29, 40, 42, 43, 45, 187-189, 192, 193, 195, 196, 210, 271, 273, 360, 367
İttihad-ı Osmanî *bkz.* İttihad ve Terakki Cemiyeti
İzmir 249, 279, 300, 323, 335, 346

Kabine Sistemi 46
Kadri, Hüseyin Kâzım *bkz.* Hüseyin Kâzım Bey
Kâmil Paşa 19, 29-31, 34, 45, 59, 61, 69, 139, 145, 186, 194-196, 200, 202-206, 210, 361, 366
Kansu, Mazhar Müfid *bkz.* Mazhar Müfid Bey
Kanun-ı Esasi 6, 7, 13, 17-19, 27, 29, 34, 36, 41, 44, 46, 50, 59, 63, 65, 66, 69, 73, 75, 81, 83, 84, 87, 91, 109, 111, 117, 121, 129, 131, 135, 139, 170, 175, 182, 186, 193-195, 198, 204, 215, 225, 231, 237, 239, 253, 257, 259, 263, 268, 270, 275, 282, 360
Kanun-ı Medenî 163, 335
Karabekir, Kâzım 289
Karakin Efendi 275
Karal, Enver Ziya 53, 367
Katırcıoğlu, Mahmud Muhtar *bkz.* Mahmud Muhtar Bey/Paşa
Katib-i adl 198
Kâzım Bey [Özalp] 246, 265, 310
Kemal Bey 179
Kemalettin Sami Paşa 48
Kezrak, Salih Hulusi *bkz.* Salih Paşa/Salih Hulusi Paşa
Kirkor Zöhrap Efendi 197
Koç, Mehmet Şükrü *bkz.* Mehmet Şükrü Bey
Kostaki Vâyânî Efendi 228
Kölemen, Abdullah *bkz.* Abdullah Paşa
Kunduh, Bekir Sami *bkz.* Bekir Sami Bey
Kurtluoğlu, Müfid *bkz.* Müfid Efendi
Kurtuluş Savaşı ayrıca *bkz.* İstiklal Harbi 354, 356, 361
Kurucu Meclis 53
Kuva-yı Milliye 175, 279, 288, 303, 356, 363

Londra Antlaşması 196, 210
Londra Konferansı 195
Lozan Anlaşması 339-342, 357
Lütfi Fikri Bey [Düşünsel] 37

M. Hâdi Paşa 242
Maarif Nezareti 11, 123
Macaristan 164, 165, 208
Mahmud Ekrem Bey 61
Mahmud Esat Efendi 149
Mahmud Muhtar Bey/Paşa [Katırcıoğlu] 108, 130
Mahmud Şevket Paşa 145, 147, 153, 157, 159, 168
Mahmut Celal Bey [Bayar] 310
Mahmut Esat Bey [Bozkurt] 314, 316
Mahmut II 4
Makriköy 276
Maliye Nezareti 11, 17, 254, 276
Manyasızade Refik 61, 71
Maraş 97, 374, 380
Matbuat ve Cemiyyet Kanunu 205
Mavrokordato Efendi 61, 71, 85, 108
Mazhar Müfid Bey [Kansu] 46, 350
Meclis-i Mebusan 88
Meclis-i Mebusan İçtüzüğü 38
Meclis-i Umumi 7, 8, 29, 30, 31, 34, 37, 39, 40, 111, 113, 121, 135, 186, 187, 192-195, 206, 272, 278, 280, 289, 296, 301, 306, 361-363, 367, 368
Meclis-i Vükelâ Nizamnamesi Dâhilîsi 18
Meclis-i Vükela 16 bk. Vükelâ meclisi
Meclis-i Vükelâ'nın Nizam-ı Mahsusu Kanunu 8
Mehmed Esad Efendi 147, 155
Mehmed Nazif Bey 71
Mehmed Reşad 84, 91, 107, 117, 129, 139, 145, 173
Mehmed Said Paşa 153, 173
Mehmed Talât Paşa 173, 175, 173, 175, 179, 200, 208, 210, 215, 217, 270, 363, 371, 378
Mehmed Vehbi Efendi [Çelik] 278, 280
Mehmet Ali Bey [Gerede] 241, 242
Mehmet Ata Bey 310
Mehmet Bey 276, 277
Mehmet Cavid Bey 108
Mehmet IV 4
Mehmet Rüştü Paşa 6
Mehmet Şahin Bey 41
Mehmet Şerif Paşa [Çavdaroğlu] 130, 141, 228, 246
Mehmet Şükrü Bey [Koç] 292
Mehmet Vehbi Bey[Bolak] 310, 314
Mehmet Ziya Paşa 228
Mekatib-i Ziraiyye ve Baytariyye 126
Menteşe, Halil *bkz.* Halil Bey
Meşrutiyet II 46, 52, 186, 209, 346, 360

Meşveret gazetesi 28
Mısır 164, 165
Midhat Paşa 6
Midye-Enez 196
Milli Birlik Komitesi [MBK] 52, 54
Misak-ı Millî 301, 346, 356
Mondros Mütarekesi 46, 273, 278, 288, 361
Muhakeme-i Vükelâ Kanunu 8
Muhittin Baha [Pars] 293
Muhtar Bey 278, 279, 280
Musa Kâzım Efendi 117, 119, 173, 175, 179, 314, 316
Mustafa Arif Bey [Deymer] 228, 265
Mustafa Asım Efendi 186
Mustafa Bey 246
Mustafa Fehmi Efendi [Gerçeker] 297, 310, 349
Mustafa Fevzi Efendi 316
Mustafa Hamdi Efendi [Yazır] 241, 242
Mustafa Necati Bey [Uğural] 316
Mustafa Nuri Bey 265
Mustafa Reşid Paşa 130, 141, 228, 246, 265
Mustafa Sabri Efendi 237, 239, 241, 259, 260
Mustafa Şeref Bey 179
Musul 276, 279
Musurus Bey 141
Muş, İlyas Sami *bkz.* İlyas Sami Efendi
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 40, 187
Muvazene-i Umumiyye Kanunu 100
Muzaffer Bey 229
Müdafaa-i Hukuk 288
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 192, 372, 380
Müfid Efendi [Kurtluoğlu] 348, 349
Mülkiye 28
Mütareke Dönemi 360, 363

Nabi Bey 216
Nail Bey 92, 108, 119
Nalbantyan, Matyos 274
Nâzım Bey 179, 291, 295, 298, 300
Nâzım Paşa 61, 71, 130, 141, 241
Necati Bey [Güneri] 278, 316, 346
Necmeddin Molla Bey 92, 108
Nezaretlerin Görevleri Kanunu 8
Nizamiye Mahkemeleri 14, 202
Nuri Bey 85
Nuri Efendi 260, 263, 265

Oğuzbeyoğlu, İsmail Sıtkı *bkz.* İsmail Sıtkı Bey
Ohannes Varteks Efendi 193
Okday, Tevfik *bkz.* Tevfik Paşa, Ahmet Tevfik Paşa
Okyar, Ali Fethi *bkz.* Ali Fethi Bey
On İki Ada 198
Onar, Sıddık Sami 52
Orbay, Rauf *bkz.* Rauf Bey
Oskan Efendi 149, 155, 229
Osman Nizami Paşa 61, 155
Osman Rifat Paşa 260

Öğütçü, Abdülkadir Kemali *bkz.* Abdülkadir Kemali
Ömer Hulusi Efendi 215, 216, 254
Ömer Lütfü Bey [Yasan] 278, 300
Özalp, Kâzım *bkz.* Kâzım Bey
Özden, Celâl Muhtar *bkz.* Celâl Muhtar Bey
Özgüneş, Mehmet 54
Özler, İsmail Safa *bkz.* İsmail Safa Bey

Papazyan Efendi 275
Paris 28, 29, 279
Paris Antlaşması 191
Pars, Muhittin Baha *bkz.* Muhittin Baha
Peker, Recep *bkz.* Recep Bey
Piriçoğlu, Fevzi *bkz.* Fevzi Bey
Prens Sabahattin 187

Raif Paşa 85, 92
Raşid Bey 265
Rauf Bey [Orbay] 48, 216, 278, 279
Rauf Paşa 85, 241
Recep Bey [Peker] 50-52
Recep Paşa 61
Refet Bey [Bele] 300, 310
Refik Bey [Saydam] 293, 294, 311, 350
Refik Şevket Bey [İnce] 296, 310
Reşad Bey [Yediç] 260
Reşid Akif Paşa 61, 216, 242
Reşid Bey [Rey] 141, 228, 260
Reşid Mümtaz Paşa 260
Rey, Reşid *bkz.* Reşid Bey
Rifat Bey [Çalık] 85, 92, 149, 155, 314
Rıza Nur Bey 39, 297, 300, 311, 346, 347, 349, 380
Rıza Paşa 71, 85, 242

Rıza Tevfik Bey [Bölükbaşı] 228, 241, 260, 277
Romanya 164, 165, 208
Rumbeyoğlu Fahreddin Bey 260
Rusya 275, 340, 341

Sabit Bey [Sağıroğlu] 48
Sabri Bey 85, 260
Sadık Bey 242
Sağıroğlu, Sabit *bkz.* Sabit Bey
Sahib Efendi 91, 92
Said Bey 130, 216, 246, 265
Said Halim Paşa 45, 46, 119, 149, 155, 196, 197, 200, 202-209, 369
Saka, Hasan Hüsnü *bkz.* Hasan Hüsnü
Salih Paşa/Salih Hulusi Paşa [Kezrak] 85, 92, 108, 130, 141, 242, 246, 253, 254, 257, 265
Saydam, Refik *bkz.* Refik Bey
Sayman, Ahmet Nesimi *bkz.* Ahmet Nesimi Bey
Selim III 4, 26
Server Paşa 6
Seyid Bey 316
Seyyid Abdülkâdir Efendi 241
Sıhhiye Nezareti 10, 14, 365
Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti 342
Sırp Beyliği 25
Sırrı Bey [Bellioğlu] 291, 292, 294, 310
Sicill-i Nüfus Kanunu 327, 352
Sivas Kongresi 289
Sultan Murat 6
Süleyman Elbostani 155
Süleyman Şefik 241

Şakir Paşa 241, 242
Şark Ordusu 157
Şemsettin Bey 270, 271
Şeref Bey [Aykut] 278, 279
Şerif Ali Haydar Bey 108
Şerif Paşa 5, 277
Şevket Turgud Paşa 228, 241, 242
Şeyh Servet Efendi [Akdağ] 294
Şûra-yı Devlet 9, 17, 113, 205
Şükrü Bey 149, 155, 179
Şükrü Efendi 348, 349

Tahdid-i Arâzi Kanunu 163
Tahsin Rıza Bey 277
Taksim Kışlası 276
Takvim-i Vekayi gazetesi 368, 370, 373
Talât Bey 43, 92, 108, 119, 155
Tanin gazetesi 371
Tanrıöver, Hamdullah Suphi *bkz.* Hamdullah Suphi
Tanzimat Dairesi 8-10
Tek, Ahmet Ferit *bkz.* Ahmet Ferit
Temettü Vergisi 122
Temsilciler Meclisi 54
Tengirşek, Yusuf Kemal *bkz.* Yusuf Kemal
Tepeyran, Hazım *bkz.* Hazım Bey
Terem, Faik Nüzhet *bkz.* Faik Nüzhet Bey
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 21, 47-50, 298, 299, 327, 366
Tevfik Bey [Biren] 241, 246, 254, 265
Tevfik Paşa [Okday] 35, 36, 46, 61, 83, 91, 93, 186, 225, 227, 228, 235, 242, 246, 265, 362, 363, 370
Ticaret Bankası 339, 355
Ticaret Nezareti 10, 15, 366
Tophane Müşirliği 15, 366
Topuzlu, Cemil *bkz.* Cemil Paşa
Torun, Abdullah Azmi *bkz.* Abdullah Azmi Bey
Trablusgarp 126, 135, 158, 192
Trablusgarp Savaşı 40, 181, 191
Trakya 196, 279
Türk Silahlı Kuvvetleri 52
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 21, 46, 48, 49, 291, 297, 299, 361, 363, 374
Türkiye Sanayi Bankası 339, 356

Ubeydullah Efendi [Hatipoğlu] 196, 197
Uğural, Mustafa Necati *bkz.* Mustafa Necati Bey
Uran, Hilmi 21, 366
Usul-i Muhakeme-i Cezaiye 335
Usul-i Muhakeme-i Hukukiye 335
Usul-i Muhakeme-i Şer'iye 125
Uşi Antlaşması 210
Uzunköprü 279
Üryanizade Cemil Molla Bey 228, 241, 254

Vahdettin 177, 225, 227, 237, 239, 253, 257, 263
Varteks Efendi 42, 193, 194

Vasfi Efendi 241, 242
Vilayetler Kanunu 190
Viyana 25
Vükelâ meclisi 4, 5, 7, 8, 10, 19 *bkz.* Meclis-i Vükelâ
Vükelâ-yı devlet 11, 12
Vükelâ-yı Devlet-i Âliye'nin ve Meclis-i Vükelâ'nın Vezaif Kanunu 8, 9, 11, 12

Wilson 219
Wilson İlkeleri (Prensipleri) 249, 273, 275, 278, 284

Yalçın, Hüseyin Cahit *bkz.* Hüseyin Cahit Bey
Yasan, Ömer Lütfü *bkz.* Ömer Lütfü Bey
Yâver Paşa 228
Yazır, M. Hamdi *bkz.* M. Hamdi Efendi
Yediç, Reşad *bkz.* Reşad Bey
Yeğenağa, Ali Münif *bkz.* Ali Münif Bey
Yemen 126, 188
Yeni Emval-i Gayr-i Menkule Kanunu 161
Yeni Gazete 367
Yeni Osmanlı(lar) 6, 26, 27, 367, 378
Yeni Osmanlılar Cemiyeti 26
Yunanistan 25
Yunanlı(lar) 249, 279, 323, 327, 373
Yunus Nadi Bey [Abalıoğlu] 294
Yusuf Franko Paşa 228, 229
Yusuf Kemal [Tengirşek] 48, 278-280, 294, 297, 300, 310, 314, 374
Yusuf Ziya Bey 195, 228
Yusuf Ziya Paşa 195, 228

Zabıt-i Sıhhiyye Hayvaniyye Kanunu 126
Zeki Paşa 260
Zihni Paşa 85
Ziraat Bankası 165, 321, 337, 338, 355
Ziya Bey 71, 141, 254
Ziya Hurşit 346, 349
Ziyaeddin Efendi 69, 71, 81, 83, 85, 265
Ziyaeddin Paşa 265